

Tijdschrift voor vrouwenstudies

Adviesraad

Mieke Bal (hoogleraar Theoretische Literatuurwetenschap UvA), Riet Bons-Storm (hoogleraar Vrouwenstudies met betrekking tot het pastoraat RUG), Rosi Braidotti (hoogleraar Vrouwenstudies Letteren RUU), Jeanne de Bruijn (hoogleraar Vrouw en Beleid VU), Joyce Outshoorn (hoogleraar Vrouwenstudies RUL), Selma Sevenhuijsen (hoogleraar Vergelijkende Vrouwenstudies RUU)

Redactie

Marrie Bekker, Joke Hermes, Joke J. Hermesen, Alkeline van Lenning, Janneke Plantenga, Evelien Tonkens, Ingrid Visser, Monique Volman, Hélène Vossen

Redactieraad

Tjitske Akkerman, Liesbeth Bervoets, Titia Bos, Freda Dröes, Sylvia Lammers, Els Maeckelberghe, Ilja Mottier, Riet Paasman, Sawitri Saharso, Agnes Verbiest, Marion den Uyl, Mieke Verloo, Marianne van de Wijngaard

Redactiesecretariaat

TvV, p/a Spinhuisstraat 2, 6511 TT Nijmegen

Kopij

Artikelen of voorstellen voor artikelen behoren in drievoud – getikt op regelafstand 2, 30 regels per kopijblad en ca. 50 aanslagen per regel – opgestuurd te worden aan bovenstaand redactieadres.

Uitgeverij en abonnementenadministratie

SUN, Postbus 1609, 6501 BP Nijmegen, tel. (080) 22 17 00 (tussen 9.00 en 13.00 uur). Fax 080-235493.

Abonnementen

Een jaargang omvat vier nummers van gemiddeld 120 bladzijden. De prijs per jaargang bedraagt f 54,50. Voor studenten en anderen met een minimum-inkomen geldt een gereduceerd tarief van f 44,50. Voor instellingen bedraagt de abonnementsprijs f 72,50. Men kan zich ook tussentijds abonneren, de prijzen zijn dan evenredig lager. Nieuwe abonnementen kunnen zowel schriftelijk als telefonisch worden opgegeven bij de uitgeverij. Voor de betaling dient men een acceptgirokaart af te wachten. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij men één maand vóór het einde van het kalenderjaar schriftelijk opzegt. De prijs van een los nummer bedraagt f 17,50.

Inhoud

451	Redactioneel
	<i>Artikelen</i>
453	Voor slimme, linkse, boekenlezende poezengekken. Een receptie- en tekstanalyse van het feministisch maandblad <i>Opzij</i> <i>Joke Hermes en Véronique Schutgens</i>
470	Pia, Hennie, Maartje en Joop. De opkomst van de vrouwelijke nieuwslezer <i>Liesbet van Zoonen</i>
483	Geschiedenis met een verleden. Negentiende-eeuwse geschiedschrijvers over vrouwen in de Franse Revolutie <i>Mieke Taat</i>
	<i>Oratie</i>
499	De vrouw in het juridische vertoog <i>Carol Smart</i>
	<i>Besprekingsartikel</i>
515	Verlicht eigenbelang of verplicht altruïsme? Literatuur over sekse en verzorgingsstaat <i>Jet Bussemaker</i>
	<i>Interview</i>
531	Uit de doos van Pandora. Interview met Laura Mulvey <i>Anneke Smelik</i>
	<i>Proefschriftfragment</i>
537	De bewegelijke grenzen van het vrouwelijk ego. De relatie tussen autonomie, sekse en welbevinden <i>Marrie Bekker</i>
	<i>Verslagen van bijeenkomsten</i>
541	Feminisme in de recycling. Verslag van de Groen-Links-conferentie over mogelijkheden voor een feministische politiek in de jaren negentig, Utrecht, 1 juni 1991 <i>Odile Verhaar</i>
543	10th EGOS Colloquium Societal change between Market and Organization. Verslag van de werkgroep 'Women in Organizations', Wenen, 15-17 juli 1991 <i>Kea Tijdens</i>

	<i>Leesverslag</i>
546	Leesverslag van 'Beelden van de leegte. Vrouwen in de hedendaagse filosofie' van Rosi Braidotti <i>Veronica Vasterling</i>
	<i>Recensies</i>
549	'Where no man has gone before. Women and science fiction' van Lucie Armitt (red.) <i>Lies Wesseling</i>
552	'Werkrelaties tussen vrouwen en mannen. Een onderzoek naar ongewenste intimiteiten in arbeidssituaties' van Greetje Timmerman <i>Marei Zwinkels</i>
554	'Welten verbinden. Türkische Sozialarbeiterinnen in den Niederlanden und der Bundesrepublik Deutschland' van Helma Lutz <i>Lena Inowlocki</i>
556	'Gleichheit und Differenz. Politische Strategien von Frauenrechtlerinnen um die Jahrhundertwende' van Theresa Wobbe <i>Ulla Jansz</i>
558	'De zorg om het Philipsmeisje. Fabrieksmeisjes in de elektrotechnische industrie in Eindhoven (1900-1960)' van Annemieke van Drenth <i>Mineke van Essen</i>
560	'Emancipatie ten halve geregeld: continuïteit en inenging in het emancipatiebeleid' van S. Keuzenkamp en A. Teunissen <i>Hanne Groenendijk</i>
562	Kroniek
565	IIAV-inventarisatie
569	Summaries
571	Gegevens over de auteurs
572	Register 1991

Redactioneel

We openen dit nummer met artikelen over twee pijlers van het alledaagse feministische bestaan. Joke Hermes en Véronique Schutgens interviewden lezeressen van het feministische maandblad *Opzij* en analyseerden tien jaargangen. Liesbet van Zoonen nam het journaal onder de loep waarin meer en meer vrouwen als presentator voorkomen. Een abonnement op *Opzij* hebben en naar het journaal kijken behoren tot de allervanzelfsprekendste dingen. *Opzij*-hoofdredacteur Dresselhuys wordt als Neerlands *token feminist* zo nu en dan aangevalen door een krantecolumnist of een radiopresentator; de kwaliteit van het journaal is op feesten en partijen een makkelijk en ongevaarlijk onderwerp. Des te onthullender zijn beide bijdragen.

Hermes en Schutgens ontdekten dat ‘feminist zijn’ voor de geïnterviewde *Opzij*-lezeressen een problematische identiteit is. Pratend over *Opzij* tappen lezeressen uit verschillende vaten om duidelijk te maken waarom ze het blad lezen en wat hen met het blad verbindt. De meest voor de hand liggende verklaringen: ‘omdat ik me feminist voel’, of ‘omdat ik contact wil houden met de vrouwenbeweging’ werden echter niet gegeven. In het verlengde van de analyse van de gesprekken met lezeressen wordt in ‘Voor slimme, linkse, boekenlezende poezengekken. Een receptie- en inhoudsanalyse van het feministische maandblad *Opzij*’ ook de inhoud van tien jaargangen *Opzij* bekeken op dominante thema’s en trends als het gaat om de constructie van ‘feminisme’, ‘vrouwenbeweging’ en ‘feminist zijn’. Het resultaat is een kritische blik op *Opzij*, waarvan we de inhoud niet zullen verklappen.

In ‘Pia, Henny, Maartje, Noraly en Joop. De opkomst van de vrouwelijke nieuwslezer’ stelt Van Zoonen de lezeres aanvankelijk gerust. Goede tijden zijn aangebroken wat betreft het Nederlandse nieuws. Zoals feministische critici dat al zo lang wensten zijn er meer vrouwen in de journalistiek gaan werken, of in ieder geval bij het journaal. Maar, zo vraagt Van Zoonen zich vervolgens af, is het een onverdeeld goede zaak, de verovering van het journaal door vrouwelijke nieuwslezers? Welke interpretaties circuleren hierover en wat voor standpunt zou een hedendaagse critica kunnen innemen? Ze pleit voor een lezing van deze toename in de context van wat zij het ‘vertoog van de publieke sfeer’ en de ‘informalisering van het nieuws’ noemt. Haar bevindingen stemmen tot nadenken.

Het derde artikel in dit nummer is van Mieke Taat. We zouden misschien geneigd kunnen zijn Olympe de Gouges’ ‘Verklaring van de rechten van de Vrouw en Burgeres’ in het licht van de eerste en tweede feministische golf te lezen als een voor de hand liggende en ondubbelzinnige daad. Eerst de Rechten van de Burger, waarin die van de Vrouw helaas ontbreken; dan als – misschien problematische – maar uiteindelijk wel als volwaardig erkende aanvulling de

Rechten van de Burgeres. Echter, de negentiende-eeuwse geschiedschrijvers wier werk door Taat is bestudeerd hadden het nog veel moeilijker met de rol van vrouwen in de Franse Revolutie. In 'Geschiedenis met een verleden. Negentiende-eeuwse geschiedschrijvers over vrouwen in de Franse Revolutie' bespreekt zij de opvattingen van historici als Michelet, Taine, Gullois en Lacour en de wegen die zij, door hun misogynie gedreven, volgden.

Dan volgt de oratie van Carol Smart, die het afgelopen jaar de Belle van Zuylen-leerstoel bekleedde in Utrecht. Haar leeropdracht luidde: het verrichten van 'feministische sociale studies van het recht'. Smart geeft een boeiend en rijk geïllustreerd overzicht van 'De vrouw in het juridisch vertoog'. Zij onderscheidt een aantal fasen in feministische juridische theorie waarin het recht achtereenvolgens als 'seksistisch', 'mannelijk' en als 'geseksueerd' wordt gezien. Smart draait deze opeenvolging aan perspectieven om en argumenteert dat het recht de Vrouw als geseksueerde subjectpositie heeft gecreëerd. De Vrouw komt in juridische vertogen in verschillende typen voor, waarvan de Slechte Moeder wel de meest angstaanjagende is. Smart laat zien dat het recht meer en meer typen creëert en vrouwen als sociale subjecten omsingelt.

Bussemaker betoogt in haar besprekingsartikel 'Verlicht eigenbelang of verplicht altruïsme? Literatuur over sekse en verzorgingsstaat' dat discussie over de verzorgingsstaat vaak wordt gevoerd in termen van emancipatie of van disciplineren. Historisch en politicologisch onderzoek dat een bredere blik op dit terrein zou kunnen werpen wordt echter in Nederland nauwelijks verricht. Bussemaker vergelijkt daarom Brits, Amerikaans en Scandinavisch onderzoek naar de verzorgingsstaat en de positie van vrouwen daarin als werknemers, moeders en burgers. Ze onderscheidt twee sporen in de door de verzorgingsstaat geboden voorzieningen, een spoor verbonden met rechten en een spoor verbonden met behoeften. Het een wordt aanzienlijk meer gebruikt door mannen, het ander door vrouwen. Dat is op zich geen probleem, ware het niet dat zich van overheidswege absoluut verschillende praktijken rond beide sporen hebben afgetekend. Onder meer onderzoek naar politieke vocabulaires die gebruikt worden zou aanknopingspunten kunnen bieden voor recente discussies over hoe de verzorgingsstaat zou moeten veranderen.

Anneke Smelik interviewde Laura Mulvey, *grande dame* van de filmtheorie in de jaren zeventig. Smelik laat Mulvey uitgebreid aan het woord maar moet gaandeweg het interview vaststellen dat Mulvey niet 'met de tijd is meegegaan'. Mulvey wijdt interessante gedachten aan de psychoanalyse als feministisch onderzoeksinstrument maar kan niet geboeid raken door de populaire cultuur die feministen heden ten dage maken.

Verder besteden we aandacht aan Rosi Braidotti's *Beelden van de leegte* met een leesverslag van de hand van Veronica Vasterling. Verder nog de vaste rubrieken: een proefschriftfragment, verslagen, recensies, kroniek en IIAV-inventarisatie.

Joke Hermes en Véronique Schutgens¹

Voor slimme, linkse, boekenlezende poezengekken

Een receptie- en tekstanalyse van het feministisch maandblad *Opzij*

Opzij behoeft nauwelijks introductie. Tot voor kort was *Opzij* Nederlands enige feministische maandblad. Haar oplage van 48.330 exemplaren per maand (in 1990)² is vergelijkbaar met die van de *Waterkampioen*. Het recent gelanceerde *Furore* is voorlopig geen concurrent voor *Opzij*.

De *Opzij*-lezeres anno 1987 '... is 34 jaar, alleenstaand, heeft een baan in het onderwijs of de sociale sector, verdient niet slecht, is links, vegetariër, stemt bij verkiezingen altijd op een vrouw, koopt en leest veel literaire boeken, drinkt nogal eens een glaasje wijn, gebruikt veel haargel maar nauwelijks versteviger, ... gaat regelmatig met een korte vakantie, kijkt weinig televisie, gaat vaak naar de bioscoop en heeft vaak en veel poezen'.³ Het profiel is op ons van toepassing, maar met het blad hebben we een moeizame relatie. Verleid door pakken-de titels slaan wij het blad meer dan eens verlekkerd open, om het dan na tien minuten weer geïrriteerd weg te leggen. Wat is er aan de hand met *Opzij*? Bevalt haar toon ons niet of is er meer aan de hand? Belijdt *Opzij* wellicht een ander feminisme dan wij? Waarin zitten dan de verschillen? En hoe onderscheidt onze lezing zich van die van de lezeressen die *Opzij* zien als hun lijfblad?

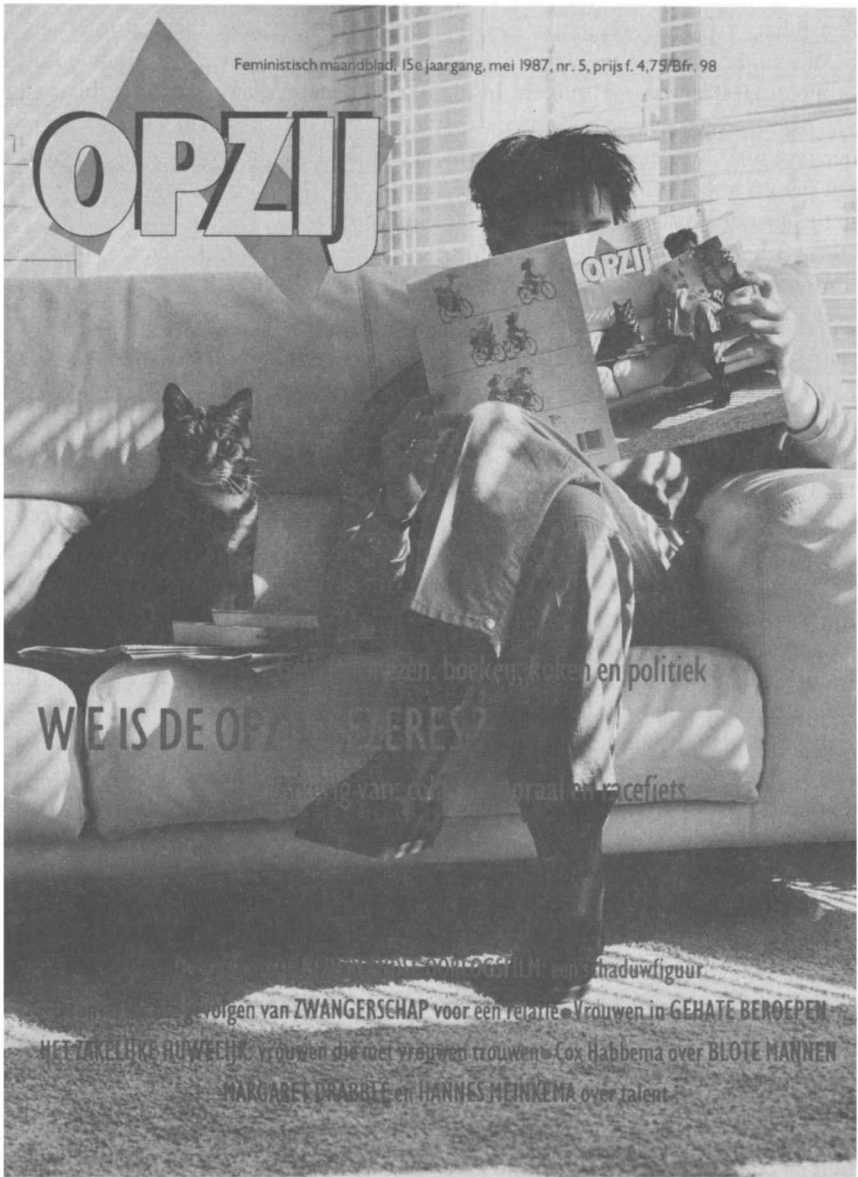
Om deze vragen te beantwoorden reconstrueerden wij de wijze waarop feminisme de afgelopen tien jaar in *Opzij* gestalte kreeg. Wij inventariseerden de onderwerpen waarover *Opzij* in de jaren 1984 tot 1988 schreef en deden een *close reading* van enkele exemplarische artikelen. Voordat wij op de *Opzij*-tekst ingaan laten wij hier een aantal lezers aan het woord. Wij voerden gesprekken met veertien van hen.⁴ Deze interviews duurden anderhalf tot twee uur en von-

1. Wij bedanken Ellen Couvret, Irene Meijer, Marjon Menten, Pieter Hilhorst en Evelien Tonkens voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel. *Opzij* zijn we erkentelijk voor de titel.

2. Bron: NOTU Oplage-documentatie. In 1988 was de oplage van *Opzij* 42.000, in 1989 42.600, in 1990 48.330.

3. Cisca Dresselhuys, 'Een slimme, linkse, boekenlezende poezengek. De *Opzij*-lezeres-anno-1987: een degelijk tiepje, hoewel zonder veel plichtsbef', in: *Opzij* 15 (mei 1987), nr. 5, p. 10.

4. Op onze advertentie in landelijke dag- en weekbladen kregen wij 39 reacties. Wij stuurden deze mensen een lijst met vragen over hun leeftijd, beroep, woonvorm en mediagebruik. Op basis van de 35 geretourneerde lijsten selecteerden wij elf vrouwen en alle (drie) mannen zodanig dat er een maximale variatie op bovenstaande gegevens optrad. Ondanks onze pogingen om – onder meer middels de 'sneeuwbalmethode' – ook andere respondenten te vinden, moesten we vaststellen dat degenen die we gesproken hebben voornamelijk witte, hoog opgeleide mensen uit de middenklasse zijn. De zwarte/gekleurde vrouwen die we kennen of die we via via benaderden waren over het algemeen

den plaats bij de lezers thuis. De analyse van de getranscribeerde interviews maakt duidelijk hoe *Opzij* voor hen betekenisvol wordt en welke culturele hulpbronnen zij daarvoor gebruiken. In dialoog met lezeressen en met het blad zijn we gaandeweg tot een steeds duidelijker omschrijving gekomen van wat wij onder feminisme verstaan en ook tot een steeds duidelijker beeld van de verschillen tussen hoe feminisme in *Opzij* gestalte krijgt en hoe wij ermee omgaan. In het laatste deel van het artikel komen we hierop terug.

Bij de analyse van de transcripties maakten wij gebruik van de notie 'interpretatief repertoire', die door Margaret Wetherell en John Potter als volgt is gedefinieerd:

'Interpretatieve repertoires zijn regelmatig terugkerende systemen van begrippen die gebruikt worden om handelingen, gebeurtenissen en andere fenomenen te karakteriseren en evalueren. Een repertoire is georganiseerd rond een klein aantal metaforen of manieren van praten.'⁵

Het repertoire-begrip is afkomstig uit de sociale psychologie. Het is geënt op vertooganalyse, maar hecht veel belang aan de creativiteit van sociale actoren. Daarmee ligt de nadruk van de analyse niet alleen op de veelheid van vertogen die die actoren tot subjecten maakt, maar komt tevens het gebruik ervan aan de orde. In de interview-transcripten komen door respondenten gebruikte repertoires naar voren, zij het vaak op de informele en slordige manier die kenmerkend is voor een alledaags gesprek.

Hieronder reconstrueren we enkele uiteenlopende repertoires waarvan de geïnterviewde *Opzij*-lezeressen gebruik maakten. Wij concentreren ons hierbij op de door de lezeressen geuite (problemen met een) feministische identiteit. We behandelen zes repertoires die we als volgt hebben benoemd: het '*zulke bladen lees ik niet*'-repertoire, het '*lezen voor je plezier*'-repertoire, het '*therapeutisch repertoire*', het '*liberaal-individualistische repertoire*', het '*voorhoede-repertoire*' en het '*repertoire van de morele verplichtingen*'. De overgangen van het ene naar het andere repertoire lijken samen te hangen met pogingen van de geïnterviewden om voor ons maar ook voor zichzelf duidelijk te krijgen waarom ze *Opzij* lezen. Natuurlijk is het helemaal niet onze pretentie met behulp van deze repertoire-analyse de lezer de schedel te lichten en haar karakter te doorgronden. De geïnterviewden presenteerden zich aan ons op een manier die zij in andere situaties misschien niet zullen kiezen. Het is mogelijk dat ze elders van andere repertoires gebruik maken; dat er situaties zijn waarin ze zich bijvoorbeeld nadrukkelijk wel feminist noemen. Het probleem van de feministische identiteit is hier namelijk gekoppeld aan één, specifieke context: het lezen van *Opzij*.

zo overbezet met banen, vrijwilligerswerk en politieke activiteiten dat ze geen tijd konden vrijmaken voor een interview van twee uur.

5. John Potter en Margareth Wetherell, *Discourse on social psychology*. Londen (Sage) 1987, p. 149. Zie ook Charles Antaki (ed.), *Analysing everyday explanation. A casebook of methods*. Londen (Sage) 1988.

Repertoires van lezeressen

Bijna alle door ons geïnterviewde lezeressen gaven spontane kritiek op traditionele vrouwenbladen.

‘*Margriet* en *Libelle* vond ik nooit wat aan. (...) Ik heb daar geen belang bij. (...) Nou goed het probleem van de week vind ik wel leuk (lacht), en het stripverhaaltje maar verder hoeft het niet.’ (Anke)⁶
 ‘... de oplossingen in de probleemrubriek (zijn) altijd zo voor de hand liggend. (...) Ze zijn te dun (...) en leggen teveel nadruk op babies.’ (Nancy)
 ‘... (ze zijn) te kneuterig, zo’n vast rollenpatroontje, er gaat niks van uit.’ (Aart)
 ‘(Ik vind dat er) teveel getutter in staat en te weinig te lezen.’ (Charlotte)
 ‘Ik wou dat mijn (Duitse) vriendin haar blik op de wereld wat verruimde en niet alleen maar de *Bunte* bleef lezen.’ (Marijke)

De geïnterviewde *Opzij*-lezers verweten de traditionele vrouwenbladen dat ze teveel gericht zijn op huis en haard, op babies en moederschap en dat ze niet met de tijden mee zijn veranderd. Het zijn uitspraken die geïnspireerd lijken te zijn door feministische kritiek op traditionele vrouwenbladen. Opvallend is echter dat geen van onze respondenten haar positie expliciet beargumenteerde (bijvoorbeeld: traditionele vrouwenbladen zijn slecht omdat ze dociele huisvrouwen produceren). Bovendien leek deze impliciete vorm van kritiek vooral bedoeld om aan te geven waarom zij *Opzij* boven andere bladen verkozen. Zij presenteerden zich als kritische lezers, die *Opzij* lezen omdat zij andere bladen níet lezen.

Regelmatig wijzigden de lezers later in het interview echter de aanvanke-
 lijk ingenomen positie ten aanzien van traditionele vrouwenbladen. Zij gingen dan over op een ‘*lezen voor je plezier*’-repertoire.

‘De *Libelle* en de *Margriet* las ik altijd als ik bij mijn schoonouders was en dat vond ik heerlijk. Samen met mijn schoonzusje (...) Lekker, gewoon ontspannend, in een heel ander wereldje kom je dan even. Ik vond die dieetverhalen altijd leuk. Van die vrouwen die 40 kilo zijn afgevallen en hoe gelukkig ze zich nu voelen. (...) Er was ook een rubriek van een vrouw die haar man verloren heeft en die een dagboek bijhoudt, dat vond ik altijd heel boeiend. Het blad had voor mij meer een doorbladerfunctie dan dat ik het echt las (...) Aan de andere kant vond ik het heerlijk mezelf in de *Margriet*-wereld te verliezen. (...) Als je problemen hebt en je lost ze zo en zo op, leef je nog lang en gelukkig. Ik zag wel dat het maar een beeld is, maar het is toch aantrekkelijk om erover te lezen.’ (Nancy)

Vrijwel alle mensen die wij spraken hadden de neiging dit soort leesplezier ook meteen weer te relativiseren. Ze plaatsten het in het verleden, zoals Jolien, die zich herinnert hoe ze Boeketreeks-achtige verhalen in de *Margriet* las. Soms de-

6. Alle namen van respondenten zijn fictief. Om herkenning te voorkomen zijn bovendien in het oog lopende persoonlijke gegevens veranderd.

den de lezers moeite het lezen in deze bladen op een of andere manier als nuttig voor te stellen.

‘Ik koop de *Marie Claire* omdat ik Frans gestudeerd heb. Het is goed voor je Frans en het is ook zo gezellig. (...) De Nederlandse *Marie Claire* zou ik nooit kopen, die is me veel te Libelle-achtig.’ (Charlotte)

Opzij-lezers leken het moeilijk te vinden om het leesplezier dat traditionele vrouwenbladen bieden te combineren met de kritische houding die zij bij *Opzij* vinden passen. Plezier was voor hen vrijwel nooit voldoende reden om dergelijke bladen te lezen. Ze vonden het gemakkelijker plezier te koppelen aan bladen als *Margriet* en *Viva* dan aan *Opzij*. Veel respondenten leken zich in een paradoxale positie te bevinden. Zij voelden wel een band met *Opzij*, maar konden deze nauwelijks duiden, omdat ze ook veel bedenkingen hadden.

‘Ondanks al mijn bedenkingen heb ik wel een band met *Opzij*.’ (Anke)

Waar die band uit bestaat werd niet duidelijk. Charlotte vertelde dat ze uitkijkt naar iedere nieuwe *Opzij* om het blad dan plichtsgetrouw en zonder veel enthousiasme te lezen. Jolien beschreef haar gewoonte de hele *Opzij* van voor naar achter te lezen als een neurotische gewoonte. Renée wordt kwaad en raakt gedeprimeerd als zij in *Opzij* over allerlei onrecht leest.

‘Ik denk dat ik daarom ook de *Viva* lees, daarnaast lééf en leuke dingen probeer te doen. Want het is wel zo dat als ik de *Opzij* aan het lezen ben, dat ik echt een paar dagen heel fel door het huis loop.’ (Renée)

Hoewel Renée belang hechtte aan de maatschappijkritische blik van *Opzij* vond ze deze ook cynisch en weinig positief.

Het ‘lezen voor je plezier’-repertoire werd door deze respondenten niet gebruikt als zij het over *Opzij* hadden. Het grootste plezier leken onze lezeressen te beleven aan herkenning. Hiervoor schakelden zij over op een *therapeutisch repertoire* waarin herkenning leidt tot erkenning.

‘*Opzij* was een *eye-opener* toen ik in de problemen zat. Het leert me hoe ik een grote sterke vrouw moet zijn. terwijl ik daarnaast blij ben met de interviews dat ik niet de enige ben met twijfels en vrouwenangsten.’ (Renée)

‘Ik ben me bewust geworden van mijn onderdrukking door het maatschappelijk werk. Toen heb ik een abonnement op *Opzij* genomen om de onderdrukking uit te pluizen. Als je mijn dagboeken ziet. (...) *Opzij* heeft me geholpen, maar het van me afschrijven ook.’ (Marijke)

Opzij heeft geen aparte probleembruk, maar het blad heeft vaak artikelen en boekbesprekingen over populair-psychologische zelfhulp literatuur. Zelfhulp lec-

tuur draait om de speurtocht naar (h)erkenning. In deze boeken wordt ervan uitgegaan dat je kan leren van je eigen ervaringen door zelf-analyse maar dat je ook kunt leren van de ervaringen van anderen. Het geeft de lezeres het gevoel dat ze voorbereid is op de wisselvalligheden van het leven.

‘Het is goed om over de ervaringen van anderen te lezen. Om te weten dat het voorkomt en hoe ze er tegenaan kijken, dan weet je dat je het ook kunt tegenkomen.’ (Geraldine)

Renée sprak haar waardering over *Opzij* uit in soortgelijke bewoordingen. Ze vond het belangrijk dat ze middels het blad verschillende kanten aan haar eigen persoonlijkheid heeft ontdekt.

Artikelen over persoonlijke problemen werden door lezers als een persoonlijke en therapeutische winst ervaren. Nancy kocht bijvoorbeeld het themanummer over moederschap. Tegen het eind van het interview kwam het gesprek op de problemen van de carrièrevrouw, het combineren van kinderen en een baan. Van *Opzij* verwachtte Nancy antwoord op dit type probleem. Traditionele vrouwenbladen schilderen volgens haar de wereld veel te roze af om er iets aan te hebben. Marga gaf een ander voorbeeld van de hulp die een blad je kan bieden. Zij voelde zich gesterkt door *Opzij* in haar werk.

‘Ik lees mijn visie zo ongeveer terug in *Opzij*. Ik denk dat dat ook met mijn functie heeft te maken. Je moet als emancipatiewerkster uitkijken dat je niet als een soort Jeanne d’Arc iedereen te lijf gaat omdat je dan veel meer kwaad bloed zet dan dat je aan het emanciperen bent. Je moet uitkijken en in ieder geval een tactiek verzinnen die past bij de organisatie waar je in zit. En dat heb ik in het klein ook een beetje met de mensen die ik tegenkom. Je kunt niet tegen iedereen gaan zeggen, goh, ik ben feminist. Of ja, het kan wel maar het lokt heel snel van die discussies uit waarvan ik denk, daar heb ik niks aan, dus laat maar zitten.’ (Marga)

Marga beschouwde *Opzij* als een geheime machtsbasis die haar helpt een heel zware baan vol te houden en om een toon te vinden die geëmancipeerd is zonder te shockeren.

Een repertoire dat in veel interviews terugkwam hebben wij het *liberaal-individualistische repertoire* genoemd. De respondenten hadden het dan over *Opzij* als een *special-interest*-blad. Analooq aan: als je geïnteresseerd bent in tuinieren, dan lees je een tuiniersblad; als je geïnteresseerd bent in het ‘vrouwenstandpunt’, dan lees je *Opzij*.

‘*Opzij* geeft een deel van de werkelijkheid weer. Ik heb ook aanvullende abonnementen. Over de Derde Wereld hoef ik niet in *Opzij* te lezen.’ (Renée)

‘Het is geen slap blaadje. (...) Het bekijkt de dingen van de vrouwenkant.’ (Geraldine)

‘*Opzij* geeft facetten van een vrouwelijke benadering van de dingen.’ (Jaap)

Deze interviewfragmenten geven aan het lezen van *Opzij* een vrijblijvend karakter dat in zekere zin tegengesteld is aan de uitspraken van het *therapeutische repertoire*. Er wordt hier geen verband meer gelegd tussen wat je leest en hoe je bent. Een tweede effect dat dit repertoire heeft is dat het politieke karakter van *Opzij* ermee wordt geneutraliseerd. Zo kan zelfs het feministische karakter van het blad worden gerelativeerd.

‘*Opzij* laat meer kanten van de zaak zien, heel realistisch, (...) niet heel feministisch. Iedereen komt aan het woord. (...) Ik houd er wel van om kleine stukjes te lezen, leuk om te zien hoe andere mensen er op een andere manier tegenaan kijken.’ (Jolien)

Jolien gebruikte realisme en feminisme als elkaars tegenpolen. Haar formulering ‘niet heel feministisch’ bedoelde ze als compliment. Ze vond feminisme een negatief etiket omdat het volgens haar verwijst naar mannenhaat en huwelijken die stuklopen. Zij gebruikte ditzelfde repertoire om haar mening te verwoorden over het carrière maken van vrouwen en daarbij ook kinderen krijgen. ‘Een kind krijgen dat kan je tegenwoordig toch plannen.’

Een blad representeert volgens het *liberaal-individualistische repertoire* een bepaalde visie op de wereld. De lezer als rationele consument kiest om zich te laten informeren vanuit de perspectieven die haar bevalen. ‘Feminisme’ is zo’n perspectief, en *Opzij* brengt deze visie in de huiskamer. Het lezen van het blad is zo bezien meer een daad van ruimdenkendheid dan dat het te maken heeft met het tot uiting brengen van een feministische identiteit. Het lijkt schadelijk om zonder omhaal als ‘feminist’ te worden gekwalificeerd. Omdat de feministische identiteit zo’n probleem is voor *Opzij*-lezers onderhandelden ze in de interviews als het ware over een andere, eigen identiteit als lezer. Zo komen ook de verschillende repertoires op verschillende momenten aan bod. Kritiek hebben op *Opzij* kan betekenen dat je je prettige middenpositie tussen feminisme en emancipatie verliest en dat je de indruk wekt conservatief te zijn. Gespreksstrategisch gesproken moet je dan òf de kwaliteiten van *Opzij* benadrukken – wat alleen maar kan als je er net daarvoor voldoende afstand van hebt genomen – òf je moet een andere vorm van kritiek vinden dan die door het *liberaal-individualistische repertoire* wordt geboden. Het *voorhoede-repertoire* voorziet in een andere vorm om kritiek te uiten. Het wordt ook gebruikt om een politiek correcte, linkse visie op de wereld te benadrukken. In het kader daarvan wordt *Opzij* aangevallen op haar gebrek aan politieke betrokkenheid en haar toenemende commercialisering.

‘Er komt straks nog een marketingbureau bij *Opzij* en dan gaan ze compromissen met zichzelf sluiten.’ (Aart)

‘*Opzij* is niet meer zo radicaal. Nog ’n tijdje en het gaat op *Margriet* lijken, (...) ze zijn meer voor een grote markt bezig. Ik koop hem uit gewoonte, eigenlijk vind ik hem te oppervlakkig. Het heeft geen diepgang meer.’ (Betty)

‘Bij *Opzij* zit een hoop naamsbelijdenis. Het is een puur commercieel ding geworden dat zich rijk eet aan wat er makkelijk aan feministisch(e) standpunten en gebeurtenissen) bij elkaar geschraapt kan worden.’ (Jaap)

‘*Opzij* heeft niets strijdbars meer. (...) *Opzij* wordt heel populair geschreven: grote koppen, weinig inhoud. Veel onderwerpen zijn gewoon niks nieuws. (...) Er moet een voorloper zijn en dat vind ik wel de taak van *Opzij*.’ (Anke)

Het *voorhoede-repertoire* overlapt ten dele het *liberaal-individualistische repertoire* in die zin dat het een heel specifieke eis bij een blad legt en een consumentische inslag heeft.⁷ De politieke opstelling van de hierboven aangehaalde respondenten was heel verschillend maar geen van allen beschreven ze zichzelf in enig ander opzicht in de interviews als de feministische voorhoede. Voor zover ze duidelijk maakten waarom ze het blad dan nog lezen, welke band er dan nog wel was, werd er gerefereerd aan gevoelens van solidariteit en betrokkenheid.

‘Als *Opzij* een enquête houdt van de meest bewonderde vrouwen dan komt er godverdomme Thatcher en Neelie Smit-Kroes uit (...) en daar gaat *Opzij* niet op in. (...) Als hoofdredactie had ik de opdracht gegeven: daar gaan we het volgende jaar de boel aan ophangen. Als het enige wat we als geëmancipeerde vrouwen kunnen bereiken imitatie van die patriarchale rotzakken is, waar zijn we dan mee bezig? (...) Toch heeft het wel zin om het te lezen. Ik heb ook nog steeds een abonnement.’ (Jaap)

Opzij lezen omdat er ‘verder niks is’, of omdat men zich als plichtsgetrouw burger wenst te informeren over die perspectieven die niet tot de hoofdstroom behoren, *Opzij* lezen voor je werk: al deze argumenten bezien het lezen van *Opzij* als een morele plicht. Plichtsbesef noemen sommige lezeressen ook als een al dan niet vervelende karaktereigenschap:

‘Aan boeken kom ik niet toe. Ik lees *Opzij*, *Hervormd Nederland*, het kerkblad, *Amandla*, *Green Peace*, het krantje van Amnesty (*Wordt Vervolgd*). (...) Ik lees er altijd wel één of twee artikelen uit. Anders vind ik het ook zo vervelend voor die mensen dat ze dat rondsturen terwijl je het weggooit in feite. (...) Ik probeer elke dag de krant te lezen. Dat is zeker niet ontspannend, het is informatief.’ (Geraldine)

‘Ik pluis dat ding helemaal door. Dat doe ik met alle tijdschriften, een afschuwelijke gewoonte, een beetje neurotisch ook. Want ik denk dan altijd, dan sla ik tenminste niks over wat ik eigenlijk had willen weten.’ (Jolien)

Nancy las *Opzij* ten dele vanwege haar werk, ten dele omdat *Opzij* zo nu en dan artikelen heeft die haar persoonlijk boeien, zoals het themanummer over moederschap.

7. Dit wordt bevestigd door de resultaten van de enquête die *Opzij* in 1987 publiceerde. Veel lezeressen menen dat het blad een voorhoedepositie moet innemen.

‘*Opzij* zit tussen bladen voor werk en ontspanning in. Ik heb geen abonnement, ik ga af op de voorkant. Veel artikelen vind ik vrij zwaar. Dat is niet het niveau van de *Margriet* of de *Libelle*. Artikelen uit de *Opzij* kun je gebruiken voor je college. (...) Ik vind het goed dat *Opzij* er is als tegenwicht tegen al die stemmen die zeggen dat het feminisme passé is.’ (Nancy)

Het repertoire van de *morele verplichtingen* plaatst het lezen van *Opzij* ten eerste te midden van het kennis nemen van (linkse) politieke issues, ten tweede kan het lezen van *Opzij* middels dit repertoire geïnterpreteerd worden als de verplichtingen die de moderne mens jegens haarzelf en de maatschappij in abstracto heeft. Het repertoire laat zien hoe politieke betrokkenheid omgevormd dient te worden in een bepaalde vorm van burgerschap of in een bepaalde leefstijl, die in het verlengde ligt van het oude feministische dogma ‘het persoonlijke is politiek’. Het hier aangehaalde repertoire laat zien hoe lezeressen zowel het persoonlijk als het publieke leven gevuld zien met verplichtingen. Plezier, ontspanning en vermaak zijn van een andere, minder belangrijke orde. Dit repertoire maakt vooral duidelijk hoe lezers zich heel kritisch over *Opzij* kunnen uitlaten maar het blad toch blijven lezen, dat hóór je immers te doen als ruimdenkend, feministisch mens.

Feminist zijn: een probleem

Het probleem van de feministische identiteit speelt een centrale rol in de gesprekken die we voerden. Het *liberaal-individualistische repertoire* werd het meest gebruikt om het lezen van *Opzij* te duiden. Tegelijkertijd zorgt juist het *liberaal-individualistische repertoire* voor veel problemen omdat het zich moeizaam verhoudt tot wat als inhoud van ‘feminisme’ wordt gezien. Feminisme wordt geassocieerd met ‘te’ en daarmee wil geen van de lezers zich identificeren.

‘Het is belangrijk dat je je als vrouw gelijkwaardig opstelt in de maatschappij en dezelfde rechten en plichten vervult. Feministisch ..., ik denk ook dat hoe mensen daar tegenaan kijken iets te maken heeft met meer het conflict opzoeken en dat je de straat opgaat. En die dingen, hoe heet het, baas in eigen buik. Dat noemen ze ook, mensen die feministisch zijn. Terwijl het eigenlijk een verworven grondrecht is om te doen. (Ze bedoelt ‘om abortus te laten plegen’ maar noemt het zelf niet.) Dat heeft niet zoveel met feminisme te maken, dat is gewoon een recht van de mens.’ (Jolien)

Feminisme wordt in de interviews vaak verbonden met demonstreren en strijden. De geïnterviewden hebben nooit aan dergelijke acties meegedaan. Anke denkt dat anderen *Opzij* als een lesbisch blad zien, vanwege de advertenties die erin staan. Dat zou hen afschrikken. Feminisme blijkt nog steeds ingevuld te

worden aan de hand van heel oude definities (manwijven, bh-verbranders).⁸ Dan is het niet verwonderlijk dat een *Opzij*-lezeres zich distantieert van collega-lezeressen en zegt:

‘Ik kan me voorstellen dat *Opzij*-lezeressen heel denigrerend doen over *Margriet*-en *Libelle*-lezeressen, zo van thuisvrouwtjes, die zitten maar pulp te lezen.’ (Renée)

Als feminisme vooral betekent dat je van alles moet – mannen aan de kant zetten, de barricades op, harde standpunten innemen – dan is het voorstelbaar dat je niet zo geneigd bent jezelf feminist te noemen of om dat in ieder geval te beperken tot een beperkt aantal contexten. Voor ons is feminisme een plezierige bewuste levenshouding die onzekerheid, zwakte en afhankelijkheid relativeert en die je verbindt met andere vrouwen. In de gesprekken met lezeressen moesten we vaststellen dat onze interpretatie van feminisme door veel minder mensen wordt gedeeld dan we dachten. Daarom richten wij ons nu op de *Opzij*-tekst met de vraag of het blad zijn lezeressen aanknopingspunten biedt voor de ontwikkeling van hun visie op feminisme. Krijgt feminisme in *Opzij* gestalte in de termen die de lezeressen gebruikten, of zijn er verschillen? De tekstanalyse start met een korte geschiedenis van het blad, gevolgd door een analyse van de onderwerpskeuze in de periode 1984-1987 en een nauwkeurige lezing van een paar exemplarische artikelen uit de afgelopen tien jaar. We hebben vooral gelet op hoe het blad expliciet stelling neemt in discussies over feminisme en over de vrouwenbeweging, en hoe beide worden gedefinieerd.

Het feminisme van Opzij

Het eerste nummer van *Opzij* verschijnt in november 1972 op initiatief van Wim Hora Adema en Hedy d’Ancona. Als *Opzij* een jaar bestaat is uitgeverij de Weekbladpers bereid praktische en financiële ondersteuning te geven. Het blad wordt in de avonduren door een onbetaalde redactie samengesteld. Dat verandert in november 1981 als de Weekbladpers *Opzij* helemaal onder zijn hoede neemt. Vanaf dat moment heeft het blad een professionele status en een commercieel belang. Anders dan andere tijdschriften van dat formaat heeft het blad zijn doelstellingen vastgelegd in ideële termen. Kort gezegd gaat het *Opzij* om verbreiding van het feminisme. Daartoe moeten lezeressen zich bewust worden van haar onderdrukte positie. De redactrices denken in eerste instantie hier niet langer dan een jaar voor nodig te hebben.⁹ Zij richten zich in die begintijd voornamelijk op vrouwen die net als zichzelf in de vrouwenbeweging actief zijn. Al

8. Zie ook Liesbet van Zoonen, *Moeten strijdende vrouwen zo grof zijn? De Vrouwenbeweging en de media*. Amsterdam (SUA) 1991.

9. Wim Hora Adema, ‘Opzij tien jaar’, in: *Opzij* (november 1982), p. 4.

snel wordt de doelgroep uitgebreid. Na vijf jaar omschrijft de redactie haar lezerskring als 'geïnteresseerd in feminisme'.¹⁰ Dat is een rekbaar begrip. Zo breidt *Opzij* haar lezersbestand in 1985 fors uit door overname van het ter ziele gegane blad *Mensen*. Dan blijkt de doelgroep te bestaan uit vrouwen met 'aandacht voor emancipatie'.¹¹

In het nummer dat wordt uitgebracht naar aanleiding van het tienjarig bestaan wordt de strategie besproken die de vrouwenbeweging volgens *Opzij* in de daaropvolgende jaren moet volgen. Er wordt een sterke voorkeur uitgesproken voor strijd binnen de gevestigde structuren: 'Bevrijding moet bevochten worden. Niet buiten maar *in* de arena.' Separatistische initiatieven en het voeren van actie zijn ten hoogste een 'aanvulling, pressie en inspiratie'.¹² Waar in *Opzij* expliciet over feministische strijd wordt gesproken, wordt dikwijls gebruik gemaakt van deze 'binnen-buiten'-dichotomie. Hoofdredactrice Dresselhuys stelt in 1983 in een interview: 'Niet alle weerstanden leven alleen maar bij de mannelijke buitenwereld, maar ook in vrouwen zelf zitten veel hindernissen ingebakken. Er moet dus strijd geleverd worden op alle fronten: naar buiten, maar ook naar binnen.'¹³ In 1990 wordt dit onderscheid aldus verwoord: '... (er zijn) belemmeringen *buiten* onszelf, in de vorm van al dan niet openlijk dwarsliggende mannen, gebrek aan kinderopvang en een hardnekkige voorkeur bij werkgevers voor mannelijke werknemers, zeker op hogere posten. Maar ze zitten ook *in* ons, (...) in de vorm van schuldgevoelens, angst en onzekerheid.'¹⁴

In de periode 1984-1987 verandert de verhouding tussen 'binnen' en 'buiten' dramatisch. Naast een globale analyse van de jaargangen 1981-1990, hebben we de jaargangen 1984-1987 aan een precieze analyse onderworpen. We onderscheiden 'buitensfeer'- of 'binnensfeer'-artikelen, geschreven vanuit een buiten- of een binnenperspectief. De buitensfeer-artikelen gaan over maatschappelijke problematieken, politiek, arbeid, recht, sociale zekerheid, scholing, gebouwde omgeving, geboortetechnologie en vrouwen in andere landen. Ze worden gekenmerkt door een hoge feitelijke informatiewaarde. De binnensfeer-artikelen gaan over de persoonlijke levenssfeer, relaties, lijf, psyche. Binnen- of buitenperspectief heeft betrekking op de wijze waarop onderwerpen behandeld worden. In het binnenperspectief staan ervaringen en gevoelens centraal. In het buitenperspectief staan oplossingen in de zin van juridische stappen en maatregelen centraal.

Tussen 1984 en 1988 verschijnen in *Opzij* 449 artikelen. 320 artikelen die verschenen zijn buitensfeer-artikelen, 129 artikelen zijn binnensfeer-artikelen.

10. Hedy d'Ancona en Wim Hora Adema, 'Vijf jaar Opzij: het gaat goed!', in: *Opzij* (november 1977), p. 2.

11. Annet Muyen, 'De opmars van Opzij', in: *Haagse Post*, 8 juni 1985, nr. 23, p. 34.

12. Hedy d'Ancona, 'Kiezen voor de parlementaire weg', in: *Opzij* (november 1982), p. 9.

13. 'Een blad voor vrouwen die verandering willen. Interview met Cisca Dresselhuys', in: *NOTUSchrift* (februari 1983) p. 26.

14. Aleid Schilder, 'Vrouwen en geluk', in: *Opzij* (juli/augustus) 1990, p. 14.

Figuur 1

	Buitensfeer (politiek, arbeid, recht, religie, enz.)	Binnensfeer (relaties, gezondheid, seksualiteit, lijf)
Buitenperspectief (gericht op maatregelen en beleid)	– ‘Vrouwbeeld bij opkomende extreem rechtse partijen’ (jan. 1984) – ‘Inventarisatie maatregelen tegen seksueel geweld’ (mei 1985) – ‘Positieve actie bij Philips’ (juni 1987)	– ‘Kinderen bij vader na echtscheiding’ (jan. 1985) – ‘Hoeren en feministen: vijanden of collega’s?’ (okt. 1986) – ‘Vrouwen en de politiek van het uiterlijk schoon’ (jan. 1987)
Binnenperspectief (gericht op ervaringen en emoties)	– ‘Drie “goedwillende” mannen als medewerkers van Blijf in Groningen’ (jan. 1984) – ‘Lesbische nonnen verbreken de stilte’ (april 1986) – ‘Oorlogscorrespondente over haar vak’ (febr. 1986)	– ‘Vrouwen na hartinfarct van hun man’ (mei 1986) – ‘Vrouwen en hun angst voor de angst’ (okt. 1986) – ‘Afscheid van je moeder is problematisch’ (maart 1987)

Figuur 2: Pagina's per jaargang in %

	1984	1985	1986	1987	totaal
buitensfeer	84,4	79,2	67,1	51,0	70,0
binnensfeer	15,6	20,8	32,9	49,0	30,0

Figuur 3: Artikelen per jaar in %

	1984	1985	1986	1987	totaal
buitensfeer	83,2	77,6	69,1	58,9	71,3
binnensfeer	16,8	22,4	30,9	41,1	28,7

Als je de verdeling tussen de sferen over de afzonderlijke jaargangen bekijkt, dan blijkt dat er een enorme verschuiving heeft plaatsgehad. Waren aanvankelijk de buitensfeer-artikelen in de meerderheid, later zijn dat de binnensfeer-artikelen. Daarnaast verschuift het perspectief van veel voorheen typische buitensfeer-artikelen. Een juridisch probleem krijgt dan bijvoorbeeld aandacht in de vorm van een persoonlijk verslag van ervaringen met dit probleem. Het effect van deze verschuivingen is dat *Opzij* veel minder politiek oogt met als resultaat dat het blad een grotere lezersgroep gaat aanspreken. Wat houdt *Opzij*'s feminisme in het licht van deze verschuivingen nu in?

Gedeeld slachtofferschap

In januari 1989 wordt de liberale minister van Verkeer en Waterstaat Neelie Smit-Kroes door lezeressen uitgeroepen tot 'meest bewonderde leidinggevende vrouw'. Zij wordt natuurlijk door *Opzij* geïnterviewd. Smit-Kroes beschrijft zichzelf als volgt:

'Gevoel voor relativiteit is een van mijn kenmerkende eigenschappen. (...) Ik vecht graag. (...) Ik heb zelf een grote mate van plichtsbetrachting, dat verwacht ik ook van anderen. (...) Ik heb een olifanten huid, maar daarmee is niet iedereen gezegend. (...) Ik ben het recht-voor-z'n-raap type. (...) Ik heb er zelf een bloedhekel aan om een beetje van dit en een beetje van dat te zijn. (...) Ik heb nooit de neiging om achterom te kijken.'¹⁵

De vragen van de interviewer staan in scherp contrast met de wijze waarop Smit-Kroes zich presenteert. Zo vraagt ze:

'Probeert men u wel eens af te leiden met opmerkingen over uw uiterlijk? (...) Doen vrouwen in uw opvallende positie er niet het beste aan (...) er zo onopvallend mogelijk bij te lopen? (...) U vraagt zich niet steeds af: ben ik wel diplomatiek genoeg? (...) Maakt dat u nooit onzeker? Er wordt zo scherp op u gelet.'¹⁶

In veel interviews die in de jaren tachtig verschenen wordt de geïnterviewde gevraagd naar negatieve ervaringen in haar leven die te maken hebben met haar vrouw-zijn. De beroemde vrouw wordt eerst als voorbeeld gesteld om vervolgens geherdefinieerd te worden tot een 'gewone vrouw', hetgeen wil zeggen: ook een slachtoffer.¹⁷ Zo wordt de schrijfster Oriana Fallaci door D'Ancona geïntroduceerd als een 'wereldberoemd journaliste' die, als D'Ancona bij het hotel komt, op zich laat wachten. 'Is dit de diva die zich staat aan te stellen? Ja zeker, maar [als ze binnenkomt] ook een deerniswekkend vrouwspersoonje, hardstikke afgetobd.'¹⁸ Fallaci heeft het als supervrouw misschien dan wel gemaakt, maar ze is ook het slachtoffer van haar eigen roem, ze kan het niet meer aan. Tijdens het interview deelt ze haar problemen (ze is erg eenzaam) met D'Ancona hetgeen de SUPERvrouw weer terugbrengt tot een superVROUW met wie gewone vrouwen zich kunnen identificeren. Waarom zouden gewone vrouwen zich niet kunnen identificeren met 'ongewone' vrouwen? De lezeres

15. Marjo van Soest, 'Ik ben het recht-voor-z'n-raap-type. Neelie Smit-Kroes over zelfvertrouwen en positieve discriminatie', in: *Opzij* (januari 1989), pp. 15-18.

16. Ibidem, pp. 16-17.

17. Ien Ang definieert in 'Incident of spektakel. Dilemma's van de feministische media' (in: *Te Elfder Ure* 39, 1986, pp. 25-26) de schrijfcultuur van *Opzij* als een strijdcultuur die uit negatieve bouwstenen bestaat. Er wordt gesproken in termen van problemen, weerstanden en hindernissen. Er wordt een militant vocabulaire gehanteerd dat alleen maar dient om het slachtofferschap van vrouwen te benadrukken.

18. Hedy d'Ancona, 'Interview met Oriana Fallaci', in: *Opzij* (april 1981), pp. 36-39.

wordt als feminist gemobiliseerd op basis van universeel negatieve en problematische eigenschappen die met vrouw-zijn samenhangen. Angst is de emotie die in dit verband vooral wordt genoemd. Schilder schrijft:

‘Twintig jaar geleden leden we aan ons onvrije bestaan en kregen depressies. Inmiddels zijn velen van ons de deur uitgegaan en voelen zich angstig. We moeten zoveel tegelijk, waaronder zoveel onbekends, en dat moeten we ook nog buitengewoon perfect doen.’¹⁹

Feminisme gaat over ‘een stapje verder gaan dan je eigenlijk durft’, schrijft Dresselhuys in een artikel getiteld ‘Het belangrijkste obstakel ben jezelf’.²⁰ Waarmee de problemen waaruit feminisme in de *Opzij*-definitie voortkomt ook nog eens voor een groot deel de verantwoordelijkheid zijn van de desbetreffende vrouwen. Ons slachtofferschap is maatschappelijk bepaald. Als vrouw ervaren we het echter als een persoonlijk probleem om naar buiten te treden en een maatschappelijke positie te bevechten, terwijl dat tegenwoordig moet. *Opzij* beoogt zowel dat een beetje feminist zich over zichzelf heen zet als dat dat buitengemeen moeilijk en helemaal geen lolletje is. De hedendaagse vrouw is gevangen tussen haar angstige, vrouwelijke zelf en een heilig feministisch moeten.

‘Vrouwen hebben een gebrek aan ervaring in het overwinnen van bepaalde maatschappelijke problemen en angsten. Maar het vreemde is dat vrouwen (...) die wel in de buitenwereld functioneren en daar zelfs successen boeken, toch innerlijk ook vaak onzeker blijven en bang zijn dat ze alles wat ze op zich nemen eigenlijk niet aankunnen. (...) Dit soort twijfels is karakteristiek voor de hedendaagse vrouw.’²¹

Eenheid moet er zijn in de vrouwenbeweging

Vanaf haar prille begin benadrukt *Opzij* dat eenheid in de vrouwenbeweging belangrijk is. Die eenheid werd verondersteld te stoelen op de ervaring van onderdrukking die alle vrouwen zouden delen. Dit uitgangspunt is eigenlijk nooit losgelaten. Illustratief voor het eenheidsstreven van *Opzij* zijn de openingsartikelen naar aanleiding van het vijf- en het tienjarig bestaan in 1977 en 1982. *Opzij* zou daarin een paraplu-functie kunnen vervullen waar de hele beweging onder kan schuilen.²² De discussies brengen wel enige relativering in dit streven. In 1989 schrijft Iteke Weeda: ‘Zonder naïef in de mogelijkheid van een uniforme, soli-

19. Aleid Schilder, ‘Vrouwen en geluk’, in: *Opzij* (juli/augustus 1990), p. 14.

20. Cisca Dresselhuys, ‘Het belangrijkste obstakel ben je zelf. Zelfcensuur houdt vrouwen weg uit verantwoordelijke posities’, in: *Opzij* (september 1987), p. 13. Zie ook Renate Dorrestein en Maria Straathof, ‘Een overvolle agenda de baas worden. Chronisch vermoeid: een wezenskenmerk de baas worden’, in: *Opzij* (februari 1985).

21. Dresselhuys, a.w., p. 13.

22. Hedy d’Ancona en Wim Hora Adema, a.w., en Wim Hora Adema, a.w.

daire feministische beweging te geloven, hoop ik wel dat in de jaren negentig min of meer een “synthese” tot stand kan komen.’²³

Opzij doorbladerend valt op dat slechts een klein deel van wat onder de Nederlandse vrouwenbeweging verstaan kan worden een plek heeft in het blad. Verschillen tussen vrouwen (in termen van klasse, seksualiteit of etniciteit) komen vrijwel nooit aan de orde: het is absoluut geen punt van aandacht in de artikelen in het algemeen en er worden ook niet veel artikelen geschreven die er speciaal over gaan. In de sleutelperiode 1984-1987 ging één artikel over lesbisch feminisme en werden wel geteld drie artikelen gewijd aan de zwarte-vrouwenbeweging. Bovendien krijg je bij lezing de indruk dat de artikelen zijn geschreven omdat er op dat moment binnen die delen van de vrouwenbeweging ontwikkelingen waren die *Opzij* als problematisch voor de na te streven eenheid zag. Twee voorbeelden:

‘Helaas bleek dat potteuze bewustzijn (...) onder meer als een barrière tussen twee soorten vrouwen te werken: zij die het bezaten en zij die het ontbeerden. (...) Net als in de beginjaren van de vrouwenbeweging: ho en he stonden elkaar weer naar het leven. En minder dan ooit leek die scheiding mij zinvol.’²⁴

‘Zwarte vrouwen trachten hun eigen positie te definiëren ten opzichte van witte mede-feministen. (...) Het lijkt dus logisch dat ze zichzelf en elkaar trachten terug te vinden. Ook binnen de vrouwenbeweging. Maar waar leidt dat allemaal toe?’²⁵
[Een aparte zwarte vrouwenbeweging? Nieuwe verzuiling?, zo vraagt Groenink zich af. *J.H./V.S.*]

In beide artikelen wordt benadrukt dat de vrouwen over wie het gaat onderling zeer verschillende opvattingen hebben. Des te verwonderlijker is het dat toch geconcludeerd wordt dat de vrouwenbeweging haar krachten moet bundelen. Zo verklaart Dorrestein over potteus bewustzijn:

‘Voor mij, suffe hetero, heeft de opnieuw ontstane scheiding der geesten tussen he en ho evenwel nog iets opmerkelijks aan het licht gebracht. (...) Hoe langer ik erover nadenk, hoe idioter ik het ga vinden dat *wij* binnenskamers mopperen en ondertussen voortgaan. Zeker degenen onder ons die er zeker van zijn dat het tekort en het onvermogen bij de partner liggen (...) lijken er toch tandenknarsend genoeg mee te nemen dat *mannen* nu eenmaal zo zijn. En dat brengt mij toch weer op het beter bundelen van de gezamenlijke belangen – hetgeen de gezamenlijke strijd tegen het heteroseksisme zal dienen.’²⁶ (*Cursivering van ons, J.H./V.S.*)

Dorrestein’s ‘wij’, de lezeressen mogen we aannemen, zijn kennelijk allemaal hetero. De niet-wij, die de term heteroseksisme in omloop hebben gebracht,

23. Iteke Weeda, ‘Het feminisme onder het mes’, in: *Opzij* (maart 1989), p. 14.

24. Renate Dorrestein, ‘Potteus bewustzijn, wat is dat eigenlijk?’, in: *Opzij* (februari 1984), p. 24.

25. Evelien Groenink, ‘De gekleurde verzuiling. Op zoek naar de gemeenschappelijke belangen van zwarte en witte vrouwen’, in: *Opzij* (november 1986), p. 54.

26. Dorrestein, a.w., p. 27.

worden door Dorrestein met enig retorisch geweld in de laatste zin ook bij 'wij de hetero's' ingelijfd. Uit de stukken over zwarte vrouwen blijkt dat 'wij' ook wit zijn. Zwarte en lesbische vrouwen zijn 'anders' maar dienen zich wel onder 'onze' paraplu te schikken en zich als gelijken te gedragen. Hoewel in 1990 de verschillen tussen vrouwen in een lezingenreeks aan bod zijn gekomen – rijk versus arm; hetero versus lesbo; samenlevend versus alleenstaand, waarbij 'arm', 'lesbisch', 'alleenstaand' en 'zwart' voor de verandering aan het woord werden gelaten – heeft dit nog niet verder doorgewerkt in andere artikelen.

Conclusie

Een kritische blik op een decennium *Opzij* laat een heel specifiek feminisme zien. De tekst benadrukt eenheid, ook ten koste van aandacht voor verschillen onder vrouwen/feministen. De grondslag van die eenheid is het door vrouwen gedeelde slachtofferschap, hetgeen meer en meer wordt bevestigd door de verschuiving van buiten- naar binnenartikelen en van buiten- naar binnenperspectief. *Opzij* signaleert dat vrouwen wat bereikt hebben om ook daar weer een probleem van te maken! In feite wordt keer op keer aanpassing gepredikt. Laten we vooral niet onze eigen ruiten ingooien door onaangepast gedrag, lijkt het motto te zijn.

De receptie-analyse laat zien dat lezeressen *Opzij* vooral betekenisvol maken door de repertoires die tot hun beschikking staan te gebruiken om afstand te scheppen. Er wordt geen repertoire gebruikt dat een (hechte) feministische gemeenschap veronderstelt of een duidelijke feministische identiteit. Met het analyseren van inhoud en receptie van *Opzij*, is ons duidelijk geworden dat wij juist wel erg prijs stellen op een zekere mate van plezier en vrolijkheid, alsook op onaangepast gedrag. Wat ons betreft moet feminisme niet zelfgenoegzaam of arrivé worden maar moet het het zand in de machine blijven. Feminisme moet verder gaan dan je alleen maar kunnen herkennen in de problemen van grote vrouwen. Niet dat dat niet mag maar enige oprechte waardering voor de verschillende ambities, capaciteiten en temperamenten van vrouwen lijkt ons ook erg belangrijk, zelfs vanuit therapeutisch oogpunt: niemand hoeft het onmogelijke van zichzelf te vragen of onder te gaan in zelfbeklag.

Opzij en lezers vinden elkaar juist op dit punt. Het blad is het meest kritisch als het zich beklaagt over hoe de wereld in elkaar zit (alles is slecht geregeld voor vrouwen) of als een al dan niet beroemde vrouw verlokt wordt om uit te wijden over hoe ook zij een slachtoffer is van haar vrouw-zijn en zich aan te sluiten bij het koor der klagenden. Een van de repertoires die een duidelijke band met het blad tonen, is juist het *therapeutische repertoire* dat draait om (h)erkenning: herkenning in de problemen van anderen, erkenning dat je problemen serieus moeten worden genomen. Het '*lezen voor je plezier*'-repertoire zou op een meer positieve manier uitdrukking kunnen geven aan de band tussen le-

zer en blad maar dat zijn we niet tegengekomen. Het *liberaal-individualistische repertoire* waardeerde het lezen van *Opzij* juist gegeven de afstand tussen lezer en blad.

De klacht is volgens Lauren Berlant de paradigmatische vorm van publieke vrouwelijke vertogen.²⁷ De aanklacht is het soort vertoog waaraan je onzekerheid over en onmacht jegens degenen tot wie je je richt kunt aflezen. Vrouwen hebben historisch gesproken nooit een duidelijk eigen openbare ruimte gehad en ze hebben zich derhalve gevoegd. Voor zover ze zich verzetten tegen de openbare orde kan dat alleen op een manier die niet-gevestigde vertogen te buiten gaat.

‘De klacht is een esthetische “getuigenverklaring” van gewond zijn. Gesitueerd in de ruimte tussen een seksuele politiek die de structuren van patriarchale autoriteit bedreigt en een sentimentaliteit die bevestigt dat de spreker gevangen is in machteloosheid. De vrouwelijke klacht registreert de frustraties van de spreker, haar woede, haar verwerping en heroïsche zelfopoffering. Het is een spreken dat zich verzet op een wijze die tegelijkertijd haar grenzen duidelijk maakt.’²⁸

De koers die *Opzij* de afgelopen tien jaar heeft gevolgd maakt duidelijk dat het blad liever geen gevestigde perken te buiten gaat. Soms wordt zelfs letterlijk geadviseerd dat aanpassing de beste strategie is. Zo betoogt Suzanne Piët in ‘Op de zaak’, een stukje over etiquette op het werk, dat iedereen ‘maar gewoon’ moet doen. Mannen moeten zich aan enkele elementaire fatsoensnormen houden: je noemt een vrouw met wie je debatteert niet ‘takkenwif’. Vrouwen moeten vooral niet over allerlei formaliteiten snibben, dat maakt mannen alleen maar onzeker en het verpest de sfeer.²⁹

Het is onzinnig om te veronderstellen dat *Opzij* gezien haar boodschap ook 40.000 aangepaste lezers per maand produceert. Zoveel macht hebben teksten niet. Integendeel, lezers gebruiken veel verschillende repertoires om het blad betekenisvol te maken. Ze gebruiken natuurlijk ook andere media en hebben beschikking over andere culturele hulpbronnen. Sommige repertoires, zoals met name het *repertoire van de morele verplichtingen*, grijpen terug op oude gevoelens over de vrouwenbeweging. De morele verplichting is het lezen of kopen van *Opzij*, de motivatie is nostalgie, een gevoel van verbondenheid met het feministisch denkgood. Dit sluit nauwelijks aan bij de inhoud van *Opzij*. Gezien de aarzelingen van lezers om zich feminist te noemen – liever geëmancipeerd of als je je dan feminist noemt dan alleen daar waar dat ook kan – bestaat er in ieder geval één gedeelde constructie van feminisme tussen *Opzij* en haar lezers: feminisme is iets dat je stiekum in je eentje thuis doet.

27. Lauren Berlant, ‘The female complaint’, in: *Social Text* 19/20, 7 (herfst 1988), nr. 1/2, pp. 237-260.

28. Ibidem, pp. 243-244.

29. Suzanne Piët, ‘Op de zaak’, in: *Opzij* (april 1990), p. 72.

Liesbet van Zoonen

Pia, Hennie, Maartje en Joop

De opkomst van de vrouwelijke nieuwslezer¹

Volgens kijk- en luisteronderzoek vinden Nederlandse journaalkijkers Pia Dijkstra de meest betrouwbare van alle nieuwslezers.² Haar mannelijke collega van het acht-uur-journaal, Joop van Zijl, roept vaak irritatie op, zo blijkt uit een column in de *Volkskrant*: 'Die zit al te lang in het métier. Joop kent zijn pappenheimers, elke keer weer om acht uur: "Het oude liedje", denkt hij. "Niets nieuws onder de zon", denkt hij. "Voor mij hoeft het echt niet", denkt hij. Even een ander net opzoeken, denk ik.'³ Vrouwen doen het sowieso niet slecht als nieuwslezers. Al in 1965 verscheen de eerste vrouwelijke nieuwslezer in beeld, in de jaren zeventig bestond een derde van de nieuwslezers uit vrouwen en tegenwoordig is er regelmatig sprake van een meerderheid. Spraakmakende nieuwslezers uit de jaren tachtig waren vrouwen als Noortje van Oostveen en Maartje van Weegen.

Al varieert het precieze aantal vrouwelijke nieuwslezers door de regelmatige wijzigingen in personeel, ze nemen onveranderlijk een belangrijke plaats in het programma in. Levert de reeds lange tijd voortdurende bestorming van het mannenbolwerk journalistiek dan eindelijk resultaat op en is hier sprake van een kleine overwinning voor de vrouwenemancipatie?

Het grote aantal vrouwelijke nieuwslezers ondermijnt klassieke feministische kritieken op het nieuws. Deze richten zich vaak op de ondervertegenwoordiging van vrouwelijke journalisten, en op de afwezigheid van vrouwen en 'vrouwenissues' in kranten en nieuwsprogramma's.⁴ Die enkele keer dat een vrouw wel optreedt in het nieuws is dat in *human-interest*-verhalen, in een huiselijke omgeving, of om een emotioneel ooggetuigeverslag te geven.⁵ Wordt er aandacht aan de vrouwenbeweging besteed, dan is dat in sommige gevallen om haar belachelijk en onschadelijk te maken.⁶ Vaker echter wordt de vrouwen-

1. Dit artikel is een bewerking van L. van Zoonen, 'A tyranny of intimacy? Women, femininity and television news', in: C. Sparks and P. Dahlgren (eds.), *Communication and Citizenship*. Londen (Routledge) 1991, ter perse. Ik dank Joke Hermes voor haar waardevolle suggesties.

2. Ongepubliceerd onderzoek van de afdeling Kijk- en Luisteronderzoek van de NOS. Persoonlijke communicatie van A. Peeters.

3. Column van Wanda Reisel in de *Volkskrant*, 23 mei 1991.

4. E. Diekerhof, M. Elias en M. Sax, *Voor zover plaats aan de perstafel*. Amsterdam (Meulenhoff) 1985.

5. M. Gallagher, *Unequal opportunities. The case of women and the media*. Parijs (Unesco) 1980; M. Gallagher, *Employment and positive action for women in the television organisations of the EC Member States*. Brussel (Commissie van de Europese Gemeenschap) 1984.

6. A. Young, *Femininity in dissent*. Londen (Routledge) 1991.

strijd slechts gelegitimeerd als een strijd om gelijke rechten.⁷

De nieuwslezeressen uitgezonderd, hebben vrouwen een marginale rol in het nieuws. Deze wordt vaak toegeschreven aan hun minimale deelname aan de publieke sfeer of openbaarheid, termen die verwijzen naar een breed pakket aan activiteiten die zich buiten het privé- en huiselijke leven afspelen. Thoveron stelt bijvoorbeeld dat televisiejournalisten 'cannot be held responsible for women's low profile in the *political, industrial and economic* world. Their programmes are a mere reflection of the actual situation.'⁸ Anderen stellen echter dat de afwezigheid van vrouwen in het nieuws veroorzaakt wordt doordat de journalistiek gedomineerd wordt door mannen die vanuit hun eigen beleving de wereld waarnemen en daardoor weinig belang aan de bezigheden en prestaties van vrouwen toekennen.⁹

Al verklaart men de representatie (of liever het gebrek daaraan) van vrouwen in het nieuws op verschillende manieren, er lijkt consensus te bestaan over het feit dat hun professionele en symbolische ondervertegenwoordiging de bestaande scheiding tussen de publieke sfeer als het domein van mannen en de privé-sfeer als dat van vrouwen, reproduceert. Twee Amerikaanse auteurs merkten daar dertien jaar geleden al over op: 'The lack of coverage of women and the placement of what coverage there is has a clear potential to affect the news audience. Beyond the obvious effect that the audience will remain uninformed about women and women's issues, the implicit symbolic messages contained in the coverage largely serve to reinforce cultural stereotypes about the insignificance of women.'¹⁰ Feministes hebben daarom regelmatig gepleit voor een toename van het aantal vrouwen in de journalistiek die bovendien tot een verhoging van de kwaliteit van de berichtgeving zou leiden.¹¹ Dergelijke aanbevelingen worden gevoed door de overtuiging dat bijvoorbeeld 'as more women in television news succeed in positions of responsibility and high visibility, the way is paved for those who seek acceptance in traditionally male domains'.¹² Daar wordt aan toegevoegd dat een toename van het aantal vrouwelijke journalisten ook zou resulteren in een evenwichtiger en minder stereotiepe nieuwsinhoud.¹³

Als we in de lijn van dergelijke vooronderstellingen denken, moet aan het overwicht aan vrouwelijke nieuwslezers een positieve betekenis gehecht wor-

7. L. van Zoonen, *Moeten strijdende vrouwen zo grof zijn? De vrouwenbeweging en de media*. Amsterdam (SUA) 1991.

8. G. Thoveron, 'European televised women', in: *European Journal of Communication*, vol. 1 (1986), pp. 289-300, aldaar p. 293. Cursivering van mij, L.v.Z.

9. Diekerhof e.a., a.w.

10. S. Pingree en R.P. Hawkins, 'News definitions and their effects on women', in: L.K. Epstein (ed.), *Women and the news*. New York (Hasting House) 1978, pp. 116-133.

11. Zie Gallagher, a.w.; Diekerhof e.a., a.w.

12. J. Gelfman, 'Preface', in: *Women and television news*. New York (Columbia University Press) 1976.

13. Zie voor een bespreking van feministische theorieën over de media L. van Zoonen, 'Feminist perspectives on the media', in: J. Curran en M. Gurevitch (eds.), *Mass communication and society*. Londen (Edward Arnold) 1991.

den. Nieuwslezeressen voorzien vrouwen van 'rolmodellen' die elders op televisie vrij zeldzaam zijn. Hun aanwezigheid heeft bovendien een nog veel bredere symbolische waarde. De mate waarin het publiek televisienieuws *objectief* en geloofwaardig acht, hangt namelijk paradoxaal genoeg af van *subjectieve* kenmerken van de nieuwslezers; of ze betrouwbaar en gezaghebbend overkomen. Daarnaast draagt de visuele en narratieve rol van de nieuwslezer in het programma eraan bij dat het lijkt alsof zij het 'objectieve vertoog van de waarheid' spreekt.¹⁴ De nieuwslezer is centraal achter een bureau gezeten dat uitgerust is met een computer, telefoon en andere symbolen van actualiteit, praat de items aan elkaar en is de enige die de kijkers rechtstreeks mag toespreken. Deze 'discursieve lokatie' construeert de nieuwslezer als iemand die alles weet en alles onder controle heeft, en die het publiek kan leiden door de verwarrende en bedreigende wereld. In een dergelijke positie van autoriteit verwachten we niet onmiddellijk een vrouw, zoals de Amerikaanse Morse aangeeft: 'This all-seeing, all-knowing, god-like person is, of course, male and white. White women, and men and women from another race (...) are left to the margins of the morning and the nightly news.'¹⁵ De Nederlandse gidsen door de onveilige wereld zijn echter ook in *prime time* merendeels vrouwen. De verleiding is dan ook groot om te concluderen dat macht, gezag en kennis niet langer aan mannen voorbehouden zijn. Het lijkt erop dat 'vrouw' niet langer alleen maar seksualiteit, onderdanigheid, huiselijkheid en andere gebruikelijke vormen van televisie-vrouwelijkheid aangeeft. Het relatief grote aantal vrouwelijke nieuwslezers suggereert dat de publieke sfeer waar het nieuws een belangrijk onderdeel van is, niet langer een mannelijk domein is maar dat vrouwen er ook een legitieme plaats in hebben.

De ontwikkeling van het journaal

Een ander scenario tekent zich misschien af, als we recente veranderingen in het journaal in ogenschouw nemen. Het journaal is sinds zijn eerste uitzending in 1956 verschillende keren van karakter en uiterlijk veranderd. De eerste uitzending vertoonde veel overeenkomsten met het Polygoon-journaal dat men in bioscopen kon zien. Het werd drie keer per week om acht uur 's avonds uitgezonden. Technische beperkingen en een persoonlijke voorkeur van de hoofdredacteur leidden ertoe dat er weinig mogelijkheden waren om actuele zaken te behandelen. Niet aan tijd gebonden *human-interest*-verhalen hadden de overhand en de aanwezigheid van aardig beeldmateriaal was een belangrijk selectie criterium. Het journaal zal zo eerder een gemeenschapsgevoel teweeg hebben gebracht dan dat het helder over de actualiteit informeerde. De rituele functie van

14. J. Fiske, *Television culture*. New York (Methuen) 1988, pp. 288-289.

15. M. Morse, 'The television news personality and credibility', in: T. Modleski (ed.), *Studies in entertainment*. Bloomington (Indiana University Press) 1986, p. 64.

het nieuws was belangrijker dan de informatieve.

Nieuwslezers traden slechts op om onderwerpen uit te leggen waar geen beelden voor beschikbaar waren. Ze werden alleen in het noodzakelijkste geval ingezet omdat men dacht dat ze de objectiviteit van het nieuws in gevaar zouden brengen. Een citaat over het BBC-nieuws uit de jaren vijftig en vroege jaren zestig geldt ook voor het toenmalige Nederlandse journaal: 'If a newsreader were seen while giving the news, any change in his visual manner, a smile or a lift of an eyebrow might, however little this was intended, be interpreted as a comment. The sacred dividing line between fact and comment would be blurred.'¹⁶

Langzamerhand verschenen nieuwslezers vaker op het scherm, maar de onpersoonlijke en afstandelijke stijl van nieuwslezen bleef tot de jaren tachtig de gewenste manier van presenteren. Persoonlijke trekjes en eigenaardigheden werden zoveel mogelijk afgevlakt. Een criticus van *NRC-Handelsblad* merkte daarover op: 'In de eerste plaats mag je niet mooi, en evenmin – maar dat geldt minder – opvallend lelijk zijn. (...) En natuurlijk is het strikt verboden om slecht nieuws op een andere toon te lezen dan leuk nieuws. Want dat is geen objectiviteit.'¹⁷

Halverwege de jaren zeventig werd Ed van Westerloo benoemd tot hoofdredacteur en hij kondigde vrijwel onmiddellijk grote veranderingen aan: 'Nieuws dat leuk is om naar te kijken doen we niet meer', liet hij in februari 1975 aan de *Haagse Post* weten. In plaats daarvan zou het journaal zich meer gaan richten op politieke en sociaal relevante issues. Al maakte de introductie van het 'autocue-systeem' (de nieuwslezer leest haar tekst van de camera af) het technisch mogelijk het publiek rechtstreeks aan te spreken waardoor de gelijkenis met een persoonlijke conversatie ontstaat en een vertrouwelijker band mogelijk wordt, toch bleef de presentatiestijl afstandelijk, onbetrokken en nietszeggend. De schijn van objectiviteit moest gehandhaafd blijven. Het journaal verwierf in de late jaren zeventig een reputatie van degelijkheid en betrouwbaarheid, maar werd door velen saai en oninteressant gevonden.

Peter Brusse, voormalig journaal-correspondent in Londen, werd in 1985 aangesteld als nieuwe hoofdredacteur en deed pogingen om het journaal te veranderen. Hij vond het journaal een saaie opsomming van gebeurtenissen en wilde er een aantrekkelijk en samenhangend televisieprogramma van maken, waarin de overgang van het ene naar het andere item op natuurlijke wijze zou verlopen. Het publiek moest zich kunnen identificeren met personen en gebeurtenissen. *Human-interest*-verhalen zouden een belangrijk ingrediënt van het nieuws moeten zijn. Brusse wilde de onderhoudende en emotionele kanten van het nieuws naar de voorgrond te brengen. 'Een traan op de televisie is veel krachtiger dan de mooiste beschreven traan in de krant. (...) Sinds de televisie leven we echt in een tranendal. Met de tranen communiceren we en bewijzen we actief

16. P. Holland, 'When a woman reads the news', in: H. Baehr en G. Dyer (eds.), *Boxed in. Women and television*. Londen (Pandora) 1987, p. 146.

17. *NRC-Handelsblad*, 8 augustus 1975.

deel te nemen aan het wereldgebeuren. (...) Een journaal zonder traan is geen journaal. Dat moest het journaal ook leren.'¹⁸ Bij Brusses ideale journaal hoorde ook een andere opstelling van de nieuwslezers die hun afstandelijke houding moesten laten vallen en het publiek op een meer persoonlijke en informele manier aan moesten spreken: 'Het streven is van de presentatoren vertrouwenslieden te maken, dus niet alleen nieuwslezers. Ze moeten vertrouwen wekken: iemand die om de hoek woont, die je kent, en die voor jou het nieuws in de gaten houdt. Een oom die je over het pad leidt. (...) Joop van Zijl heeft dat. De anderen ontwikkelen zich in die richting.'¹⁹

Brusses voorstellen stuitten op aanzienlijke onwil van zijn eigen staf en leidden binnenshuis tot de nodige conflicten die Brusse ooit de opmerking ontlokten dat de journaalredactie vergelijkbaar is met 'een grote olietanker die je slechts heel moeizaam op een andere koers brengt'.²⁰ Ook de schrijvende pers bekeek Brusses veranderingen met argwaan. Zijn pogingen om het journaal minder saai te maken, onder andere uitmondend in een (mislukt) experiment met duopresentatie, werden afgedaan als goedkoop populisme. Aan *human-interest*-onderwerpen als de lammetjes in de lente, een gebroken rekstok in Zweden en het huwelijk van Henk van der Meyden, stoorden zeer veel journalisten zich. Een krant karakteriseerde Brusses bewind als 'een woeste periode van pogingen en blunders' en vergeleek de onderlinge verhoudingen met een 'stationslatrine'.²¹ De hoofdredacteur vertrok na twee jaar, zeer teleurgesteld over de mogelijkheden het journaal te veranderen.

Brusses opvolger Gerard van der Wulp kon echter voortborduren op de ideeën van Brusse en vele ervan realiseren. Onder zijn leiding verkreeg het journaal zijn huidige vorm en stijl.²² Drie teams van verslaggevers en nieuwslezers zijn verantwoordelijk voor vijf bulletins. In principe heeft elk bulletin zijn eigen gezicht. Het acht-uur-journaal – nog steeds het belangrijkste journaal, zowel voor redactie als publiek – richt zich op een gezinspubliek en heeft een informele stijl van presentatie. 'Het moet vlot en familiair zijn', aldus hoofdredacteur Van der Wulp bij de presentatie van zijn nieuwe indeling.²³ Het karakter van het acht-uur-journaal als publiekstrekker wordt onderstreept door de relatief grote aandacht voor sport. Pia Dijkstra en Joop van Zijl presenteren het om de week. Ook de andere bulletins worden gemaakt als herkenbare nieuwsprogramma's die op verschillende doelgroepen gericht zijn. Het halfzes-journaal heeft het karakter van een eerste, visuele kennismaking met het nieuws van de dag en wordt

18. *Elsevier*, 14 mei 1988.

19. Brusse in *NRC-Handelsblad*, 2 februari 1987.

20. *De Volkskrant*, 1 november 1986.

21. *Het Parool*, 11 januari 1988.

22. Dit artikel werd afgerond op 1 september 1991. Per 30 september 1991 is een nieuw uitzendschema ingegaan: het zeven-uur-journaal is verplaatst naar zes uur, verder zijn er journaals om 16.00, 20.00 en 22.00 uur, en een laat journaal rond twaalf uur 's avonds.'

23. Van der Wulps uitspraak is in verschillende kranten naar aanleiding van een persconferentie terug te vinden. O.a. *Provinciaal Zeeuwse Courant*, 13-1-1988.

door een team van vier verschillende nieuwslezers gepresenteerd.²⁴ Het zevenuur-journaal is in handen van Gerard Arninkhof en Hennie Stoel en biedt een uitgebreider overzicht van het nieuws. Het tien-uur-journaal is ingebed in NOS Laat en biedt naast een overzicht van het avondnieuws, meer ruimte voor economische onderwerpen. Het wordt gepresenteerd door het team van het halfzes-journaal dat ook het late journaal leest.

De nieuwslezer als bindmiddel

In deze 'segmentatie' van het journaal zijn de nieuwslezers cruciale elementen omdat juist zij geacht worden een persoonlijke en blijvende band met hun publiek te kunnen opbouwen. Het publiek moet zich met hen identificeren, aldus een interne notitie van de NOS.²⁵ 'Alle personen zijn geselecteerd op vertrouwenwekkendheid. Het uiterlijk (...) ze zien eruit als gewone mensen. Het zijn journalisten, die het nieuws presenteren. Niet voorlezen, niet voordragen, maar *vertellen vanuit hun eigen betrokkenheid*. Die betrokkenheid is al groot, maar die wordt nog groter.'²⁶ Intonatie en gezichtsuitdrukking zijn de expressiemiddelen die ingezet worden om die betrokkenheid over te brengen. De nieuwslezers spreken tot ons met indringende blikken, een iets schuin geheven hoofd, een extra hoofdknikje bij een belangrijke zinspassage, een klein ondersteunend gebaar met de handen, de klemtonen en nadrukken op belangrijke woorden, opgetrokken wenkbrauwen op gepaste momenten, een beschaafd grapje of 'bruggetje' om het ene item in het andere item te laten overgaan, een beminnelijke conversatie met Erwin Krol en de onvermijdelijke vriendelijke glimlach bij het afscheid. De betrokken aanspreekvorm van de nieuwslezers krijgt met dergelijke subtiele middelen gestalte en is niet heel opvallend. De specifieke stijl van het journaal en het doel dat ermee beoogd wordt – het scheppen van een vertrouwelijke band met het publiek – zijn echter onmiddellijk zichtbaar als men ze vergelijkt met de presentatie van bijvoorbeeld Duitse journaals. Deze worden grotendeels voorlezend van papier gepresenteerd zonder dat de nieuwslezer/es een spier vertrekt of afwijkt van de tamelijk monotone spreektrant. De kijker wordt op uiterst formele wijze aangesproken.

De veranderende positie van de nieuwslezer/es komt voort uit de strijd om de kijkers waar ook het journaal steeds meer in verwickeld raakt en waar het beleid van Brusse en Van der Wulp duidelijk een uitvloeisel van is. In de pogingen het publiek aan zich te binden blijken de betrokkenheid en de persoonlijke uitstraling van een nieuwslezer alleen maar een pré te zijn, in tegenstelling tot vroegere perioden waarin men vreesde dat de objectiviteit daardoor in gevaar gebracht zou worden.

24. Te weten Elleke van Doorn, Noraly Beijer, Harmen Siezen en Gijs Wanders. Petra van Zeventer is reserve-presentator.

25. *Het NOS-journaal*. NOS Kijk en Luisteronderzoek, Hilversum 1987.

26. Van der Wulp in *Het Parool*, 25 maart 1988.

Dat objectiviteitsbegrip – en verwante termen als afstandelijkheid en neutraliteit – werd ooit ingegeven door een bepaalde visie op het nieuws als maatschappelijk instituut. Het nieuws wordt daarin geacht informatie te bieden aan de burger om een evenwichtige en democratische besluitvorming te garanderen.²⁷ Daarom wordt van nieuws ook verwacht dat het boven de partijen staat, afstandelijk, objectief en neutraal is en de verschillende opvattingen in de samenleving op adequate wijze representeert. Bij dit model hoort ook een verwachting ten aanzien van de lezer of kijker van nieuws; hij of zij wordt geacht de geboden informatie actief op te nemen, te begrijpen en te onthouden om ze vervolgens te gebruiken in het maatschappelijk debat.

Deze opvatting over de taak van het nieuws is stevig verankerd in het politiek-filosofische vertoog van de publieke sfeer en beheerst het journalistieke, juridische en wetenschappelijke denken over nieuws. Wetgeving ten aanzien van de media, journalistieke privileges, beroepsopvattingen en -ethiek dragen er de sporen van. Veel bediscussieerde en onderzochte issues betreffen de autonomie van de journalistiek tegenover de overheid; de professionele kwaliteit van de journalisten; het objectieve karakter van de berichtgeving; het democratisch potentieel van commerciële media en de ogenschijnlijk afnemende interesse van het publiek voor nieuws en informatie.

Het publiek gedraagt zich al lang niet meer als de actieve burgers die ze verondersteld worden te zijn (als het niet altijd al om een kleine elite of een ideaalbeeld ging). Kranten worstelen om hun oplagecijfers op peil te houden, het journaal ziet zijn kijkers vertrekken naar amusementsprogramma's, hetgeen bij de makers van het journaal niet alleen tot zorgen over de kijkcijfers leidt, maar ook tot oprechte bezorgdheid over de geïnformeerdheid van de Nederlandse burger.²⁸ Bovendien blijken mensen weinig van nieuws te onthouden en het onder normale omstandigheden zelden in de conversatie te betrekken.²⁹

In dergelijke omstandigheden raakt het institutionele model van nieuwsvoorziening achterhaald, en zien redacties zich gedwongen om op andere manieren het publiek te informeren en aan zich te binden. Bij het journaal is dat probleem het meest pregnant omdat het als *televisieprogramma* ingebed is in de structuren, conventies en het sociaal gebruik van het medium die per definitie op gespannen voet staan met de institutionele functie van nieuws. De hoeveelheid nieuws die men in een journaal kan overbrengen staat gelijk aan die van de voorpagina van een willekeurige krant. Een kijker kan niet kiezen wanneer hij

27. Het klassieke overzichtswerk wat betreft de maatschappelijke taak van de pers is dat van: F. Siebert, Th. Peterson en W. Schramm, *Four theories of the press*. Urbana (University of Illinois Press) 1956. In D. McQuail, *Mass Communication Theory*. Londen (Sage) 1987 worden deze theorieën gekoppeld aan recente ontwikkelingen.

28. Zo bleek tijdens een discussiebijeenkomst van de Vereniging Studie en Onderzoek Massacomunicatie over televisienieuws op 22 februari 1991 te Hilversum, waar zowel journaalhoofdredacteur Van der Wulp als RTL4-hoofdredacteur Rensen aanwezig waren.

29. D. Graber, *Processing the news. How people tame the information tide*. New York (Longman) 1988.

het journaal wil zien, maar moet zich willen onderwerpen aan de programmering. Daardoor is het journaal in een veel heviger competitie om de beschikbare tijd van zijn publiek gewikkeld – dat ervoor kan kiezen om naar een ander kanaal te kijken, in het café te zitten, door te werken, te sporten enzovoort – dan bijvoorbeeld een krant.

In die concurrentiestrijd om het publiek is de verschuiving van een institutionele naar een publieksoriëntatie begrijpelijk en noodzakelijk, al is ze onderhevig aan grote kritiek. Daar kom ik later op terug. Die verschuiving uit zich in een grotere aandacht voor *human-interest*-onderwerpen, maar vooral doordat de relatie tussen nieuwslezer en publiek geconstrueerd wordt als een van hechte vriendschap of nauwe verwantschap, door middel van zorgvuldig geselecteerde personen en een informele aanspreekvorm. Tegen deze achtergrond krijgt het overwicht aan vrouwelijke nieuwslezers een geheel andere betekenis.

Een nieuw vrouwenterrein?

De toename van het aantal vrouwelijke nieuwslezers blijkt parallel te lopen aan een poging om het journaal informeler te maken en een vertrouwelijker band met het publiek te creëren. In theorie kan een dergelijke informele en publieksvriendelijke stijl van het journaal natuurlijk gerealiseerd worden met een team van mannelijke nieuwslezers. Toegegeven, Joop van Zijl is de personificatie van de 'journaalgezelligheid'. Toch is er wel degelijk een seksspecifiek aspect aan de eisen die tegenwoordig aan de journaalpresentatie worden gesteld. Als men een vertrouwelijke band met het publiek wil scheppen, ligt de gedachte aan vrouwen dan niet meer voor de hand dan die aan mannen? Tenslotte is het onderhouden van persoonlijke contacten van oudsher toegewezen aan en toegeëigend door vrouwen.

Al is het moeilijk om je aan de indruk te onttrekken dat het journaal meer vrouwelijke nieuwslezers heeft aangenomen omdat ze als vrouwen betrokkenheid symboliseren, van een doelbewuste strategie is geen sprake. De vrouwen zelf en hun chefs voelen zich in de regel beledigd als gesuggereerd wordt dat de nieuwslezeressen op hun 'vrouwelijke' kwaliteiten – superieur als het erom gaat vertrouwelijke banden te onderhouden – aangenomen zijn. Dergelijke opmerkingen betekenen voor hen een ontkenning van hun journalistieke ervaring en kwaliteiten, die inderdaad indrukwekkend zijn.³⁰

Het is echter een illusie te denken dat vrouwen zich in de openbaarheid kunnen ophouden – in dit geval als nieuwslezer – zonder dat hun vrouw-zijn een rol speelt. Dat zou de geseksueerde aard van subjecten ontkennen, en het seksspecifieke karakter van culturele verwachtingen en waarnemingen over het hoofd zien. Veel nieuwslezeressen moeten bijvoorbeeld in interviews met de

30. Deze irritatie geeft wel aan dat binnen de beroepsgroep van journalisten opvattingen over professionaliteit en vrouwelijkheid kennelijk nog steeds met elkaar op gespannen voet staan.

pers de vraag beantwoorden of ze in staat zijn hun emoties in bedwang te houden bij het presenteren van het nieuws.³¹

‘Vrouw’ staat onvermijdelijk voor een heel cultureel pakket van ‘vrouwelijke’ waarden. Welke van deze naar de voorgrond treden varieert en hangt af van specifieke contexten. Vergelijk bijvoorbeeld de Engelse met de Nederlandse nieuwslezeressen. Patricia Holland schrijft over de BBC en vraagt zich af: ‘Is there some quality expected of newsreaders, which despite the apparent contradiction, is turning this into a suitable role for women to play? (...) Is this role of mediation and management one that can be reconciled with the forms of femininity that have been constructed out of power relations between women and men?’³² Ze suggereert dat nieuwslezen misschien vrouwenwerk aan het worden is, omdat de taak van een nieuwslezer steeds meer die van een toneelspeelster of filmster geworden is. Voor vrouwen zou dat betekenen dat ‘the invitation to speak with the voice of authority may be nothing more but an invitation, yet again, to be a decorative performer’.³³ Hollands suggestie wordt onderbouwd door de manier waarop er in Engeland over bekende nieuwslezeressen gepraat en geschreven wordt. De nadruk ligt op hun uiterlijk en vrouwelijke stijl, of liever het gebrek daaraan. Holland concludeert dat de aanwezigheid van vrouwelijke nieuwslezers slechts een variant is op een reeds bekende vorm van televisievrouwelijkheid: vrouwen als object van de voyeuristische mannelijke blik: ‘If we are not watchful we will find that once more, with the infinite flexibility of effortless power, women will have been put in their place again.’³⁴

Hollands betoog kan in abstracte termen ook op de Nederlandse situatie worden toegepast. Hier kan de dominante aanwezigheid van vrouwelijke nieuwslezers ook uitgelegd worden als een expressie en exploitatie van traditionele vrouwelijkheid. Het gaat echter wel om een ander onderdeel van vrouwelijkheid dan dat wat Holland bespreekt. Nederlandse nieuwslezeressen zijn wanneer we kijken naar de gedistingeerde uitstraling van hun Engelse en Duitse, en de spectaculaire *glamourlook* van hun Amerikaanse collega’s, opvallend ‘gewoon’. De *Telegraaf* sprak ooit Maartje van Weegen bestraffend toe: ‘Waarom heb je van die saaie en smakeloze kleren aan? Kleuren die vloeken, lachwekkende bloesen en jasjes. (...) Gooi al die oude rommel toch weg. Je kan er wel uit willen zien *als een gewone vrouw*, maar gewoon kan toch ook charmant, vrouwelijk en stijlvol betekenen?’³⁵

Bij zoveel – geprezen en gelaakte – gewoonheid, is het niet overtuigend om de Nederlandse nieuwslezeressen als kijkobject van de overwegend mannelijke blik voor te stellen, zoals Holland in de Engelse context doet. Het traditioneel vrouwelijke is bij het Nederlandse journaal in elk geval niet in de gedaante

31. Zie bijvoorbeeld interviews met Pia Dijkstra in *VARA TV-Magazine*, 28 juli 1987; *KRO Studio*, 16 juli 1989.

32. P. Holland, ‘When a woman reads the news’, in: Baehr en Dyer (eds.), a.w., pp. 142-143.

33. Ibidem, p. 149.

34. Ibidem.

35. *De Telegraaf*, 6 maart 1988, cursivering van mij, L.v.Z.

van 'sexy' terug te vinden, zoals uit de passage uit de *Telegraaf* blijkt. Welke elementen van traditionele vrouwelijkheid zijn dan wel in het journaal aanwezig, welke worden door de nieuwslezeressen gesymboliseerd en hoe hebben ze met de 'gewoonheid' van de nieuwslezeres te maken?

De nieuwslezeressen opereren in een journaal dat doelbewust een meer informele en 'menselijke' stijl en onderwerpkeuze heeft gekozen. Dat is volgens voormalig hoofdredacteur Brusse typisch iets om aan vrouwen over te laten. 'Mannennieuws is op de voorpagina schrijven *dat* er brand is. Vrouwenieuws is op de binnenpagina schrijven *waarom* die jongen voor de derde keer brand stichtte. Dat is dus veel interessanter.'³⁶ Als we Brusse moeten geloven zijn vrouwen eerder geïnteresseerd in de mens achter de actie of gebeurtenis, en – de redenering afmakend – zouden zij dus bij uitstek in staat zijn om de afstandelijke en onpersoonlijke nieuwsstijl te 'humaniseren'.

In het redactionele beleid van het journaal passen slechts nieuwslezers die net zoals wij zijn – dus heel gewoon – en die in staat zijn een persoonlijke band met het publiek te creëren. Dat laatste schrijft men in de huidige culturele verhoudingen waarin het journaal kennelijk ook stevig verankerd zit, nog steeds aan vrouwen toe. De *restyling* van het journaal opent daardoor automatisch de deur voor meer vrouwen. De waardering van de rol van de nieuwslezer wordt daarmee wel een andere. De gebruikelijke opvatting over de nieuwslezer als de gezaghebbende, wijze en alles wetende buurman die je de complexe en verwarrende wereld uitlegt, is niet erg toepasselijk meer. Een vergelijking met een liefdevolle en zorgzame moeder die je na een dag van emotionele opwinding geruststellend onder de wol stopt, lijkt meer op zijn plaats.

De betekenis van de vrouwelijke nieuwslezers is dus op verschillende manieren te begrijpen. Hun overwicht wijst erop dat vrouwen eindelijk hun legitieme plaats in de publieke sfeer hebben verworven. De nieuwslezeressen zijn hoog gewaardeerde vakvrouwen wier professionaliteit buiten kijf staat. Maar ook is de rol van de nieuwslezers door het redactionele beleid van het journaal veranderd van een typisch 'mannelijke' rol in een die makkelijker aansluit bij traditionele opvattingen over geschikte bezigheden van vrouwen. Is misschien geen mannenbolwerk veroverd, maar een nieuw vrouwenterrein gecreëerd?

De 'aftakeling' van het journaal

Er is echter ook een derde weg mogelijk: het informeler worden van het journaal betekent een noodzakelijke en prijzenswaardige transformatie van voorheen onpersoonlijk en afstandelijk gepresenteerde nieuwsgebeurtenissen.

Het probleem van dergelijke redeneringen is de veronderstelling dat waarden die traditioneel met de privé-sfeer worden geassocieerd (vertrouwelijkheid, intimiteit) onproblematisch kunnen worden getransporteerd naar (de repre-

36. *De Journalist*, 17 november 1986.

sentatie van) het openbare leven en daar hun toepasselijkheid en geschiktheid wel zullen bewijzen, zoals hoofdredacteurs Brusse en Van der Wulp, in 'navolging' van sommige feministische critici, vermoeden. De publieke en professionele receptie van de verandering in het NOS-journaal laten eerder het omgekeerde zien. Er treedt een debat in werking over de veronderstelde teloorgang van het journaal als representant van die publieke sfeer juist door de toename van informele vormen en *human-interest*-onderwerpen.

Het informelere karakter van het journaal is bijvoorbeeld enorm bekritiseerd door collega-journalisten, tv-critici en andere intellectuelen. De twee voornaamste bouwstenen van het informele nieuws – *human-interest*-verhalen en een vertrouwelijke aanspreekvorm – moeten het zwaar ontgelden. Onder de kop *Populistisch NOS-journaal takelt langzaam af* klaagt Sietse van der Hoek het journaal-nieuwe-stijl aan: 'Het journaal takelt af.' Soms is het de onnozelheid van reporters, soms overmatige aandacht voor *faits divers*, soms een combinatie van beide; en in toenemende mate een populistische selectie uit het aanbod van nieuws, met een onevenredig accent op het voor de hand liggende en nabije. Hij heeft ook weinig waardering voor de 'gezellige huiselijkheid' die gesuggereerd wordt door de praatjes tussen nieuwslezer, weerman en correspondenten.

Dit soort kritiek wordt zelden vergezeld van een helder geformuleerd betoog waarin expliciet de normen en waarden worden uitgelegd waaraan het journaal zou moeten voldoen. De onderliggende gedachtengang kan echter uit het werk van verschillende auteurs worden gereconstrueerd.³⁷ Zij uiten oprechte bezorgdheid dat het informeler worden van televisienieuws – een wereldwijde tendens – het onmogelijk maakt dat het publiek een analytisch, historisch en kritisch begrip ontwikkelt van het openbare leven. Ze menen dat het steeds informelere nieuws zal resulteren in een invasie van de publieke sfeer door onderwerpen, waarden en handelingen die voorheen duidelijk tot het privé-leven behoorde. Dat zal de kracht van de openbaarheid ondermijnen en een effectief openbaar debat in gevaar brengen. Sennett spreekt bijvoorbeeld over een 'tyranny of intimacy' die politieke categorieën reduceert tot psychologische: 'As a result, confusion has arisen between public and intimate life; people are working out in terms of personal feelings public matters which properly can be dealt with only through codes of impersonal meaning.'³⁸ Kress betoogt dat het gebruik van informele en persoonlijke taal – het individu in plaats van de institutie is aan het woord – publieke gebeurtenissen verwijst naar de privé-sfeer. 'It is to offer an account of that event which says that there is no account other than in-

37. Bijvoorbeeld W.L. Bennett, *News. The politics of illusion*. New York (Longman) 1988; Ph. Elliott, 'Intellectuals, the "information society" and the disappearance of the public sphere', in: *Media, Culture and Society. A critical reader*. Londen (Sage) 1986, pp. 101-115; N. Postman, *Amusing ourselves to death*. New York (Penguin Books) 1984.

38. R. Sennett, *The fall of public man. On the social psychology of capitalism*. New York (Vintage Books) 1974, p. 5.

dividual action and expression.’³⁹ De kijker wordt dus gepositioneerd als een individu dat gestuurd wordt door *common sense*, terwijl een aanspreekvorm in de traditie van het publieke sferdebat de kijker zou positioneren als een burger die zich bewust is van de werking van institutionele mechanismen en die reflecteert op zijn of haar rol als burger. Dahlgren poneert iets vergelijkbaars als hij zegt dat persoonlijke aanspreekvormen tot identificatie met *media-personalities* zoals politici kunnen leiden en de aandacht afleiden van zaken die volgens hem werkelijk belangrijk en inhoudelijk zijn.⁴⁰

De kritiek van journalisten en intellectuelen gaat uit van de bestaande scheiding tussen een *discours* dat in de publieke sfeer hoort (analytisch en afstandelijk) en een *discours* dat in de privé-sfeer thuis hoort (emotioneel en betrokken). De verhuizing van waarden uit de privé-sfeer naar de publieke sfeer die we in het journaal zien optreden, leidt er dus nauwelijks toe dat er in zijn algemeenheid anders over de publieke sfeer gedacht wordt. Integendeel, critici beweren dat het televisienieuws niet meer aan zijn functie in de publieke sfeer voldoet omdat het doordrongen is van misplaatste intimiteit en vertrouwelijkheid. Het onderscheid tussen openbaar en privé wordt zo niet ondermijnd maar gereproduceerd en gelegitimeerd. Uiteindelijk resulteert het informele karakter van het journaal in zijn discursieve verbanning uit de publieke sfeer, of om het anders te zeggen: als nieuwsmedium wordt het steeds minder serieus genomen.

Feministische auteurs die verwachten dat een grotere ‘vrouwelijke’ inbreng zal leiden tot een modificatie van de publieke sfeer, zijn daarmee buiten spel gezet. Het nieuws dat vroeger tot de publieke sfeer behoorde, lijkt slechts veroverd bij gratie van het feit dat (televisie)nieuws door zijn informele en vertrouwelijke stijl steeds minder tot de publieke sfeer gerekend wordt.

Het publieke sfeervertoog als anachronisme

Het meest opvallende aan de vrouwen van het journaal is misschien wel dat ze zo weinig opvallen. Ze zitten op de stoel van de nieuwslezer alsof het de gewoonste zaak van de wereld is. Dat het vrouwen zijn, valt mij in elk geval bij het kijken zelden op. Bij de glamourvolle en spectaculaire dames van CNN ben ik me daar bijvoorbeeld veel vaker bewust van. De positie van gezag en controle waarin we op televisie en in de buitenwereld zelden vrouwen zien, lijkt voor de Nederlandse nieuwslezeressen volstrekt vanzelfsprekend. Vergeleken met vroeger en met andere landen is dat een onbetwistbare verworvenheid. Je kan je dan ook afvragen of er eigenlijk nog een probleem is.

Als we echter het karakter van het journaal als televisieprogramma in de

39. G. Kress, ‘Language and the media. The construction of the domains of public and private’, in: *Media, Culture and Society*, vol. 8 (1986), pp. 395-419, aldaar p. 397.

40. P. Dahlgren, ‘TV News and the suppression of reflexivity’, in: E. Katz en T. Szecsko (eds.), *Mass media and social change*. Londen (Sage) 1981, pp. 101-115.

analyse betrekken, verandert het beeld. De nieuwslezers, die vooral vrouwen zijn, symboliseren het informele en bijna huiselijke karakter van het journaal. Ook dat hoeft geen enkel probleem te zijn, ware het niet dat het journaal-nieuwe-stijl onafgebroken aan kritiek onderhevig is. Ogenscheinlijk *los* van de hoeveelheid vrouwelijke nieuwslezers, hebben de ontwikkelingen bij het journaal ertoe geleid dat het binnen vakkringen van collega-journalisten en wetenschappers als nieuwsmedium zijn belangwekkende karakter begint te verliezen. De context van de informele en vertrouwelijke stijl van het journaal waarin de vrouwelijke nieuwslezers moeten opereren geeft hun aanwezigheid echter een seksspecifieke betekenis. De door het vertoog van de publieke sfeer geïnspireerde afwijzing van het journaal-nieuwe-stijl betekent daarom veel meer dan een simpele afkeer van de dramatisering en 'informalisering' van (de representatie van) de publieke sfeer en impliceert wel degelijk een afwijzing van 'vrouwelijkheid' als legitiem element daarin.

Het 'probleem' met betrekking tot de vrouwelijke nieuwslezers bestaat omdat het denken over het journaal binnen de grenzen van het vertoog van de publieke sfeer blijft hangen. Het informeler en vertrouwelijker worden van het tv-nieuws, gepersonifieerd door de nieuwslezeres, is alleen maar een 'probleem' omdat het afwijkt van de historisch gegroeide opvattingen over nieuws als centrale institutie van de publieke sfeer, waarin afstandelijkheid en onbetrokkenheid de voorgeschreven seksspecifieke normen zijn. Het publieke-sfeermodel veronderstelt een universele scheiding tussen de rationele aspecten van de menselijke natuur die in de openbaarheid thuishoren, en de emotionele die binnen de privé-sfeer moeten blijven. Het is precies die scheiding die het beoordelen van de huidige ontwikkelingen in het journaal problematisch maakt. Blijven we binnen het publieke-sfeermodel, dan kan het journaal-nieuwe-stijl alleen maar afgewezen worden, omdat men zo niet met elkaar omgaat in de publieke sfeer. 'Vrouwelijke' waarden en vermogens tot intimiteit en vertrouwelijkheid 'horen' in de privé-sfeer en dus raken het journaal en de nieuwslezeressen hun legitieme plaats in de openbaarheid kwijt.

Het seksspecifieke vertoog van de publieke sfeer helpt ons dus niet veel verder als we de betekenis van het aantal vrouwelijke nieuwslezers willen begrijpen zonder de dichotomie van rationele mannelijke openbaarheid en emotionele intieme vrouwelijkheid te reproduceren.⁴¹ Bovendien begint het publieke sfeervertoog langzamerhand een anachronisme te worden, want de vraag is of de publieke sfeer zelf inmiddels niet meer weg heeft van een spectaculaire en melodramatische politieke en militaire show die met het oog op de media uitgevoerd wordt, dan van een verstandige en goed geïnformeerde gedachtenwisseling.⁴²

41. Zie voor een uitgebreidere analyse van de wijze waarop het denken over (vrouwen en) nieuws de dichotomie publiek-privé reproduceert ook L. van Zoonen, 'Rethinking women and the news', in: *European Journal of Communication*, vol. 3 (1988) pp. 35-53.

42. T. Gitlin, 'Bites and blips. Chunk news, savvy talk and the bifurcation of American politics', in: C. Sparks en P. Dahlgren (eds.), *Communication and citizenship*. Londen (Routledge) 1991.

Mieke Taat

Geschiedenis met een verleden

Negentiende-eeuwse geschiedschrijvers over vrouwen in de Franse Revolutie

Het is dit jaar – om precies te zijn in september 1991 – tweehonderd jaar geleden dat de toneelschrijfster en essayiste Olympe de Gouges een politiek manifest publiceerde, waarin zij de leiders van de Franse Revolutie erop attendeerde dat de *Verklaring voor de rechten van de mens en burger*, waarmee in 1789 het fundament voor een democratische samenleving was gelegd, niet slechts op de mannelijke mens van toepassing was.¹ Het belang van De Gouges' *Verklaring voor de rechten van de vrouw en burgeres* uit 1771 is lange tijd overvleugeld door het document uit 1789. Op analoge wijze is, meer in het algemeen, de geschiedenis van vrouwen tot zo'n twintig jaar geleden onzichtbaar gebleven binnen wat men voor het gemak de geschiedenis placht te noemen.

Maar 'geschiedenis kan nu eenmaal geen gebied zijn dat altijd en eeuwig hetzelfde is', en deze uitspraak van de historica Arlette Farge² geldt ook voor de geschiedenis van de geschiedschrijving. Zo lijkt het rookgordijn dat de academische historiografie sinds het begin van deze eeuw rond de geschiedenis van vrouwen heeft gelegd inmiddels wat te zijn opgetrokken. Alleen al over constructies van sekseverschil en de daarmee samenhangende sociaal-politieke conflicten tijdens en na de Franse Revolutie zijn de laatste jaren – mede in het kader van de 'bicentenaire' – tal van interessante studies verschenen van de hand van Frankrijks meest geavanceerde specialisten, onder wie met name de historica's Arlette Farge, Michelle Perrot, Geneviève Fraisse en Dominique Godineau.³ Wie zich in hun werk verdiept komt al snel tot het inzicht dat de vraag

1. Aan de tweehonderdste verjaardag van de *Verklaring voor de rechten van de vrouw en burgeres* wordt dit jaar in de Franse media veel aandacht geschonken. Het symbolische jaar 1991 is tevens uitgekozen voor de publikatie door de Editions Laffont van een monumentale *Histoire des femmes* in vijf delen, een geschiedenis van vrouwen in de westerse wereld van de oudheid tot nu, waaraan zeventig specialisten hebben meegewerkt en waarvan de algemene coördinatie berust bij Michelle Perrot en Georges Duby. De delen 1 en 2 (over de oudheid en de middeleeuwen) zijn inmiddels verschenen. In de herfst van 1991 komen de delen 3 en 4 uit (over de zestiende tot en met de negentiende eeuw). In de lente van 1992 zal deel 5 (over de twintigste eeuw) uitkomen. De serie wordt onmiddellijk na verschijnen in een tiental talen vertaald, waaronder het Nederlands.

2. Arlette Farge, in: Michelle Perrot (ed.), *Une histoire des femmes est-elle possible?* Parijs (Rivages) 1984.

3. Zie Arlette Farge, *La vie fragile. Violences, pouvoirs et solidarités à Paris au XVIIIe siècle*. Parijs (Hachette) 1986; Arlette Farge, 'Le siècle de la femme', in: Michel Vovelle (ed.), *L'Etat de la France pendant la Révolution (1789-1799)*. Parijs (La Découverte) 1988, pp. 82-85; Geneviève Fraisse, *Muse de la Raison, la démocratie exclusive et la différence des sexes*. Aix-en-Provence (Alinéa) 1989; Dominique Godineau, *Citoyennes tricolores, les femmes du peuple à Paris pendant la Révo-*

Anoniem portret van Olympe de Gouges uit 1784, zoals weergegeven op de omslag van de Nederlandse vertaling van haar *Déclaration des droits de la femme*, in 1989 verschenen bij Kok/Agora, met inleiding en commentaar van Hannelore Schröder.

wat de geschiedenis van vrouwen in de Franse Revolutie zoal inhoudt eigenlijk niet losgekoppeld kan worden van de vraag *hoe* – vanuit welke ideologische vooronderstellingen en volgens welke pragmatische strategieën – die geschiedenis kan worden geschreven.

In het licht van deze recente theoretische probleemstellingen wordt de geschiedenis van vrouwen in de Franse Revolutie een fascinerend meervoudig gebied. Niet alleen omdat sinds Paule Marie Duhets in 1971 verschenen pioniersstudie, *Les femmes et la Révolution*,⁴ de theoretische reflectie in en rond de de-

lution Française. Aix-en-Provence (Alinéa) 1988; Michelle Perrot (ed.), *Une histoire des femmes est-elle possible?* Parijs (Rivages) 1984; Michelle Perrot, *Histoire de la vie privée IV. De la Révolution à la Grande Guerre*. Parijs (Seuil) 1987.

De neerslag van dit recente historisch onderzoek is herkenbaar in overzichtsstudies zoals die van Annette Rosa, *Citoyennes. Les femmes et la Révolution française*. Parijs (Messidor) 1988, en Joan B. Landes, *Women and the public sphere in the age of the French Revolution*. Ithaca/Londen (Cornell University Press) 1988. Beknopte Nederlandstalige inleidingen tot de geschiedenis van vrouwen in de Franse Revolutie worden geboden door de tweetalige catalogus *Les femmes au temps de la Révolution française/Vrouwen in de Franse revolutie*. Brussel (Banque Lambert) 1989, en door Joke Hermesen, 'Scherven van de Franse Revolutie', in: *Lover*, september 1989, pp. 156-162.

4. Paule-Marie Duhet, *Les femmes et la Révolution*. Parijs (Gallimard/Julliard) 1971.

partementen van vrouwenstudies in voortdurende beweging is geweest, maar ook omdat de geschiedschrijving over vrouwen, meer in het bijzonder die over vrouwen in de Franse Revolutie, een zeer bewogen verleden blijkt te hebben. In tegenstelling tot de twintigste-eeuwse academische historiografen, blijken diverse negentiende-eeuwse geschiedschrijvers, Jules Michelet voorop, uitermate spraakzaam over het doen en laten van vrouwen in de Franse Revolutie en meer in het algemeen over zaken die Het Verschil tussen de seksen betreffen.

In 1970 kon Paule Marie Duhet aan het begin van haar boek nog volstaan met een korte toespeling op *het* misogyne karakter van die negentiende-eeuwse geschiedschrijving. Met een dergelijk predikaat leek in die tijd de kous af. Nu, twintig jaar later, heeft het inzicht dat geschiedenis – of liever gezegd de historiografie die haar produceert – in voortdurende beweging is tot gevolg, dat de verrassende pluraliteit van de negentiende-eeuwse geschiedschrijving over vrouwen in de Franse Revolutie aan de orde kan worden gesteld. Met andere woorden, de ene misogynie is de andere niet, zij vullen elkaar aan, spreken elkaar tegen en volgen elkaar op in een complex spel van intertekstuele en psychosociale interacties.

Michelet's 'natuurlijke historie'

Rond het midden van de vorige eeuw was de romanticus Jules Michelet de eerste historiograaf die *de* vrouw een centrale plaats gaf in zijn werk.⁵ Zijn elfhonderd dicht bedrukte bladzijden tellende *Histoire de la Révolution Française*, verschenen tussen 1847 en 1853, is een gedreven epos waarin vrouwen als individu en als collectiviteit een specifieke rol vervullen. Zij vormen niet alleen het centrum van talloze portretten, pathetische tableaux en dramatische scènes die de voyeur Michelet in vervoering brengen, maar zij blijken ook de ziener Michelet te inspireren tot een bevlogen theorie over de seksuele dynamiek van de geschiedenis.

'Le Peuple' is volgens Michelet de ware protagonist van 1789 geweest, en volk en vrouw zijn voor hem vrijwel synoniem. Voor deze romanticus, die niet voor niets als de 'mystieke echtgenoot van de Revolutie' te boek staat,⁶ is de vrouw de incarnatie bij uitstek van alle losbandige waanzin waartoe het volk

5. Jules Michelet, *Les femmes de la Révolution*. Ed. Françoise Giroud, Parijs (Carrère) 1988, oorspr. 1854. Met dien verstande dat, buiten de geïnstitutionaliseerde historiografie om, Franse schrijfsters zich in de negentiende eeuw met regelmaat over hun eigen geschiedenis hebben gebogen. Men denke – wat de Franse Revolutie betreft – bijvoorbeeld aan Madame de Staëls vergelijkende analyses van het leven van geletterde vrouwen in het Ancien Régime en in de nieuwe burger-republiek (*De la littérature*. Parijs, Droz, 1959, hoofdstuk II.4). Of aan de roman *Nanon* van George Sand, die onlangs in het kader van de 'bicentenaire' is heruitgegeven met een inleiding van Nicole Mozet, Parijs (Lauroré) 1987.

6. Zie Duhet, *Les femmes et la Révolution*, p. 227.

vervalt wanneer het als een steriele weduwe lijdt onder een groot gemis: het gemis aan het viriele, bevruchtende principe van de Rechtvaardigheid.⁷

Het feit dat vrouwen doorgaans voorop liepen in de diverse vormen van spontaan of georganiseerd volksoproer wordt door Michelet niet geïnterpreteerd als teken van een strijdbaarheid die nu eenmaal het grootst is bij wie de meeste redenen hebben om in opstand te komen tegen hun lot. Integendeel. Dat 'vrouwen de voorhoede van onze Revolutie vormden' is volgens hem te wijten aan het gebrek aan weerstand, de reflex van de wanhoop van het zwakke geslacht:

'Honger en gebrek zijn nu eenmaal wreed, zij treffen vooral de zwakkeren. Kinderen gaan eraan kapot, vrouwen eerder dan mannen.'⁸

Een politieke ratio, zo stelt Michelet, is vrouwen van nature vreemd. Het is geen gedachtengang omtrent recht en onrecht, die vrouwen tot revolutionaire acties drijft, maar in het beste geval een 'sublieme' drift, het moederinstinct:

'De vrouwen pikten het niet langer. *Zij hadden kinderen*. Als leeuwinnen trokken zij over straat. Bij elk oproer was hun heftigheid, hun razernij het grootst; zij slaakten frenetische kreten; namen mannen hun traagheid kwalijk; de summiere rechtspraak van het Tribunaal duurde hun nog te lang. Zij hakten er liever meteen op los.'⁹

Hier spreekt dezelfde historicus die elders in dithyrambische bewoordingen de vrouw bezingt als Moeder-Maagd. In Michelet's verhaal over 1789 vormen de afschrikwekkende taferelen van de getergde *Femmes du Peuple*, die massaal en in het openbaar hun ongenoegen manifesteren, de onaangename keerzijde van stichtelijke tableaux waarin de *Epouse Bourgeoise* zich, kuis en nimmer klagend, in volstrekte maatschappelijke afzondering, kwijt van haar natuurgegeven taak: het baren, voeden en verzorgen van *les enfants de la Patrie*.

Beide beelden, de bloeddorstige leeuw en de blindelings toegewijde huismoeder, zijn voor Michelet niet werkelijk met elkaar in tegenspraak. De vrouw is van nature zo redeloos en tomeloos, dat zij niet in staat is enige verantwoordelijkheid te dragen, anders dan die van het moederschap waartoe haar lichaam haar heeft voorbestemd. Al in 1762 meende een van de verlichte ontwerpers van de postrevolutionaire samenleving, Jean-Jacques Rousseau, op grond van deze gedachte te kunnen stellen dat 'de vrouw is geschapen om zich te onderwerpen aan de Man en zelfs diens onrechtvaardigheid te verdragen'.¹⁰

Dergelijke voorstellingen van het natuurlijke verschil tussen de seksen liggen overigens ten grondslag aan Michelet's visie op de menselijke geschiede-

7. Roland Barthes, *Michelet*. Parijs (Seuil) 1974, en Thérèse Moreau, *Le sang de l'histoire. Michelet, l'histoire et l'idée de la femme au XIXe siècle*. Parijs (Flammarion) 1982.

8. Michelet, *Les femmes de la Révolution*, p. 70.

9. Jules Michelet, in: Rosa, *Citoyennes*, p. 75.

10. Jean-Jacques Rousseau, *Emile ou de l'éducation* (1762). Parijs (Garnier) 1964, p. 502.

nis in het algemeen. Voor hem is de geschiedenis het verhaal van een niet aflatende strijd tussen enerzijds een blinde, irrationele, anarchistische natuurkracht waaraan het vrouwelijke ontspringt, en anderzijds de rede en de cultuur, waarvan mannen vanzelfsprekend de dragers zijn. De geschiedenis van vrouwen in de Franse Revolutie, zoals die door Michelet wordt afgeschilderd, doet dan ook meer denken aan een 'natuurlijke historie', dan aan een politieke of sociaal-economische geschiedenis. De biologische driften van het (moeder)dier doen vrouwen weliswaar 'in al onze revoluties ten tonele verschijnen', maar door hun onvermogen tot creatieve, autonome, rationele reflectie zijn zij uiteindelijk het eerst geneigd te buigen voor de contrarevolutionaire autoriteit van Koning en Kerk.¹¹

Zelfs de terreur die tussen 1793 en 1795 werd uitgeoefend door de radicale revolutionairen Marat en Robespierre past in het beeld. Voor de onthoofding van talloze Girondijnen stelt Michelet een geperverteerde vrouwelijke natuur verantwoordelijk, die de Revolutie ertoe bracht haar eigen kinderen op te eten. Om die these te onderbouwen kan hij volstaan met enkele rake typeringen. Was een gematigd republikein als Danton niet 'bij uitstek en vóór alles een viriele man' in tegenstelling tot de *hommes-femmes* Robespierre en Marat? Was vooral laatstgenoemde, gezien zijn 'nerveuze en fanatieke temperament', niet in wezen 'femme, et plus que femme'?¹²

De geschiedenis van vrouwen voor de burgerman

In zijn geschiedenis van 'onze Revolutie' spreekt Michelet in alle opzichten als man van zijn tijd. De burgers van de postrevolutionaire samenleving hadden er politiek baat bij de meest bloedige kanten van hun Revolutie op rekening van 'het vrouwelijke' te schuiven. Zo konden zij de aanvallen van royalisten en andere contrarevolutionairen pareren, die tot ver in de negentiende eeuw het schrikbewind van Marat en Robespierre aangrepen om de Revolutie als zodanig te diskwalificeren.

Bovendien kon het imago van de kuise, dus ongeletterde Moeder, gecombineerd met het beeld van de toegewijde, dus onderworpen Echtgenote, als troef worden ingezet in de ideologische strijd tegen de aristocratische klasse. Ruim een halve eeuw na de Franse Revolutie kreeg de eeuwenlang bevoorrechte adel nog steeds door republikeinen als Michelet de rekening gepresenteerd. Hoe hadden de aristocraten ooit kunnen dulden dat vrouwen boeken lazen, in hun salons met mannen converseerden over politiek, filosofie, kunst, wetenschap, en huishouden en kinderen aan de zorg van het personeel overlieten! Hoe hadden zij

11. Michelet, *Les femmes de la Révolution*, p. 299.

12. De laatste citaten uit Michelets *Histoire de la Révolution* zijn ontleend aan Perrot, *Une histoire des femmes*, p. 212. Zie tevens Moreau, *Le sang de l'histoire*, pp. 170 e.v.; pp. 201 e.v., en Duhet, *Les femmes et la Révolution*, pp. 9-11.

hun vrouwen kunnen toestaan er een persoonlijke correspondentie of dagboek op na te houden, het theater te bezoeken in opzichtige en frivole kleding! Hoe hadden zij kunnen accepteren dat hun vrouwen buitenechtelijke relaties onderhielden! Kon men hierin niet even zoveel tekenen zien van typisch aristocratische decadentie? Was het niet de taak van de viriele Burgerij om de nieuwe Republiek te vrijwaren van elke smet die dat verwijfde *Ancien Régime* zou kunnen nalaten?

En hadden anderzijds de vrouwen van de nieuwe burgerij niet alle redenen om zich hoog boven deze decadente aristocrates verheven te voelen?

‘Het spirituele gebabbel van Madame de Geoffrin, de welsprekende monologen van Madame de Staël, de charme van de kring van Auteuil, van Madame Helvétius of Madame Récamier, zouden nooit een nieuwe wereld hebben kunnen maken, en het geschrijf van vrouwen, de onvermoeibare pen van Madame de Genlis al helemaal niet. Wat (...) een werkelijke verandering teweeggebracht heeft, is dat in dat eerste ochtendgloren van een nieuw geloof, twee vonken oversprongen in het vrouwenhart, de moederborst: *Mens worden, Moeder worden*. En die twee vonken maakten samen natuurlijk een vuurzee van toewijding en vruchtbare passie, een bovenmenselijke moederliefde.’¹³

Een halve eeuw voordat deze hymne uit Michelets pen vloeide, hadden heel wat *citoyennes* zich door soortgelijke vertogen over de grootsheid van Moederschap laten verleiden om de (relatieve) vrijheid en (beperkte) autonomie weer in te leveren, die hun aristocratische voorgangsters met inzet van al hun intelligentie en vindingrijkheid hadden weten te veroveren. In 1801 had het burgerlijk wetboek van Napoleon een huwelijkswetgeving bekrachtigd, waarvan het grondprincipe, al jaren voor Rousseaus *Emile*, door de burger Antoine Furetière was geformuleerd in zijn woordenboek: ‘Gezin = samenlevingsverband, bestaande uit een gezinshoofd en zijn ondergeschikten, te weten: vrouwen, kinderen, of bedienden’.¹⁴ Blijkbaar achtte Michelet het in 1854 aan de vooravond van de Krimoorlog nodig om opnieuw, en dringender dan ooit, een beroep te doen op de bovenmenselijke liefde van Moeder de Vrouw. Het voorwoord van *Les femmes de la Révolution*, een boek waarin hij zijn verhalen over vrouwen in de Franse Revolutie speciaal gebundeld heeft ‘voor de vrouwen, de moeders, de dochters’, geeft duidelijk aan waarom: ‘Wat voor toestand zou er ontstaan als, bovenop deze dreiging van een oorlog in den vreemde, de man ook nog oorlog in zijn huis zou moeten verdragen, een onderhuidse, enerverende oorlog die hem wordt verklaard door tranen, doffe zuchten, kwetsende stiltes?’¹⁵

Het feit dat Michelet zich als eerste met de geschiedenis van vrouwen gaat bezighouden – en vooral de manier waarop hij dat doet – lijkt rechtstreeks verband te houden met de sociaal-politieke spanningen in de Franse samenle-

13. Michelet, *Les femmes de la Révolution*, p. 55.

14. Furetière, in: Rosa, *Citoyennes*, p. 16.

15. Michelet, *Les femmes de la Révolution*, p. 50.

ving rond 1850. Terwijl Jules Michelet in zijn geschiedenis van de *Grande Révolution* beelden schept van uitgehongerde hysterica's en getergde moederdieren, wordt Frankrijk verscheurd door tegenstellingen die na de revolutie van 1848 veel dieper blijken dan de machthebbers van de nieuwe burgerlijke orde een halve eeuw geleden hadden bevroed. Ooit, in 1793, had men gemeend de 'vrouwen-kwestie' te kunnen oplossen door alle clubs van vrouwelijke revolutionairen te ontbinden, een algemeen publikatieverbod en huisarrest voor vrouwen uit te vaardigen en door politieke activistes als Olympe de Gouges te onthoofden. Nu, in 1850, worden de straten rond Michelet's studeerkamer opnieuw gevuld met vrouwen die luid en duidelijk protest aantekenen tegen een arbeids- en onderwijswetgeving die vrouwen systematisch achterstelt bij mannen en het hun onmogelijk maakt zich aan hun paria-positie te onttrekken. Maar nu maken zij zich de strategieën van het socialisme eigen: de eerste vakbonden van vrouwelijke arbeidsters en de eerste vrouwenstaking dateren uit de eerste jaren na de revolutie van 1848.

In hetzelfde Parijs waar Michelet de toekomstige lezeressen van zijn boek *Les femmes de la Révolution* verzekert dat het kraambed, de kinderkamer en de onbegrensde toewijding aan hun mannelijke wederhelft voor de vrouwelijke menswording de beste mogelijkheden bieden, blijken vrouwen – net als in 1789, maar nu in veel grotere getale – daar een andere mening over te hebben: 'Wij willen dat de vrouwen net als de mannen, worden opgevoed en opgeleid tot vrije en redelijke mensen (...) Wij willen dat zij niet langer fungeren als aanhangsel van mannen, voor altijd veroordeeld tot een noodlottige afhankelijkheid.'¹⁶ Voor het publiceren van dergelijke gedachten en voor haar openlijk beliden keuze voor het bewust ongehuwd moederschap wordt de onderwijzeres Pauline Roland, evenals drie oprichtsters van feministisch-socialistische vakbonden, beschuldigd van een complot tegen de staat en gevangen gezet.¹⁷ Terzelfder tijd stelt de historicus Michelet alles in het werk om de mannen tot wie hij zich in zijn *Histoire de la Révolution Française* richt ervan te overtuigen dat vrouwen die zich in handeling en geschrifte bemoeien met de politiek per definitie schuldig zijn.

'Het is niet onze schuld dat vrouwen niet zijn zoals wij, dat de natuur hen tot zwakke, of liever gezegd, invalide wezens heeft gemaakt. Niettemin oefenen zij een enorme en meestal fatale invloed uit op onze politieke gemeenschappen. Ik stel vast dat zij, in de hele Revolutie, met hun intriges en gewelddadigheid meestal veel schuldiger zijn dan mannen.'¹⁸

16. Pauline Roland, in: Maité Albistur en Daniel Armogathe, *Histoire du féminisme français*. Parijs (Des Femmes) 1979, p. 462.

17. Zie voor de geschiedenis van feministische bewegingen tussen 1848 en 1871: Albistur en Armogathe, *Histoire du féminisme français*, pp. 449-505.

18. Michelet, *Les femmes de la Révolution*, p. 11.

In dergelijke passages is meer zichtbaar dan een worsteling met de 'schuld-vraag'. De achttiende-eeuwse medische mythologie over de aangeboren invaliditeit van vrouwen blijkt tot ver in de negentiende eeuw het historiografisch vertoog van burgers als Michelet te beïnvloeden. De historica Arlette Farge wijst in een recent essay op het volgende: 'In deze [achttiende] eeuw, waar de wil tot wetenschap en tot rationaliteit bruist van energie, blijft het lichaam van de vrouw, met name daar waar het anders is dan dat van de man, een mysterie, een raadselachtig iets. Men weet nog niet hoe de voortplanting precies in haar werk gaat en men begrijpt nog niets van het waarom van de menstruatiebloeding.'¹⁹ Daarbij komt dat in die tijd de risico's van bevallingen nog uitermate slecht werden beheerst, waardoor de dood van het kind of de moeder eerder regel dan uitzondering was. Ook de vele 'monsters' die vrouwen ter wereld brachten waren het onderwerp van menig gefascineerd anatomisch verslag.

Geen wonder dus dat de theorieën over de vrouwelijke psychologie rechtstreeks ontspringen aan de mythevorming rond de 'hystera', de uterus: het mysterieuze orgaan dat 'de geefsters van leven' tevens tot 'boodschapsters van de dood' lijkt te maken. Michelet's denken is nog zó in deze achttiende-eeuwse mythologie gedrenkt dat hij de actieve betrokkenheid van vrouwen bij de Franse Revolutie niet anders kan waarnemen dan als de a-politieke, animale betrokkenheid van baarmoeders bij het bloed dat langs de guillotine gutst...

De virago's van Taine

'Geschiedenis is niet slechts een kunst, maar ook een wetenschap.' In het verlengde van deze vaak geciteerde kritische uitspraak aan het adres van Jules Michelet, gaat de naturalist Hippolyte Taine op zoek naar mogelijkheden om de romantisch-mystieke geschiedschrijving à la Michelet te verheffen tot een waarachtige geschiedkunde. In zijn enthousiasme over de positivistische psychiatrie van zijn tijd meent hij in de toenmalige theorieën over afwijkend menselijk gedrag de basis te vinden voor een wetenschappelijk verantwoorde geschiedschrijving.²⁰

Met de schrik van de Commune-opstand van 1871 nog in zijn benen, schrijft Taine een zes boekdelen tellende geschiedenis van de Franse Revolutie, *Origines de la France contemporaine*, waarvan de eerste delen in 1875 verschijnen. In deze contrarevolutionaire historiografie geeft hij ongeremd lucht aan de weerzin die volksoptstanden hem inboezemen. Om die weerzin wetenschappelijk te verantwoorden pathologiseert Taine de Franse Revolutie en bloc tot een zwaar geval van massapsychose. Dankzij het charisma dat 'lucide gekken' nu eenmaal eigen is – zo redeneert Taine – was het 'ambitieuze maniak-

19. Farge, 'Le siècle de la femme', p. 84.

20. Zie Elisabeth Roudinesco, *Théroigne de Méricourt, une femme mélancholique sous la Révolution*. Parijs (Seuil) 1989, p. 228.

Théroigne de Méricourt, actrice en politiek redenaar, die gedurende de hele Revolutie in mannenkleren gehuld ging om zoals zij het zelf formuleerde: 'de vernedering van het vrouw-zijn te ontvluchten' (Roudinesco, *Théroigne de Méricourt*, p. 111).

ken', 'achtervolgingswaaninnigen' als Marat gelukt een opstandige meute achter zich te krijgen. Deze 'modderige staart' zou overigens voor het grootste deel hebben bestaan uit 'vagebonden die weigerden te werken en te gehoorzamen'. Tussen dit gespuis zouden zich nogal wat vrouwen hebben bevonden, die 'zichzelf van hun geslacht hadden ontdaan' en werden aangevoerd door 'Théroigne de Méricourt, een hoerig manwif'.²¹

Taine moet zich in de jaren na 1871 minstens zo bedreigd gevoeld hebben door de zich langzaam voltrekkende verschuivingen in de sociaal-economische verhoudingen tussen de seksen, als Michelet in de nadagen van de revolutie van 1848. Waar Michelet nog kon volstaan met het 'depolitiseren' van vrouwen-revoltes, gaat Taine na 1871 een stap verder. Hij ontzegt de vrouwelijke revolutionairen van 1789 de in zekere zin eervolle rol van ontoerekeningsvatbare hoofdschuldigen om ze nog slechts een onopvallende figurantenrol te laten spelen. En waar Michelet zijn brullende leeuwinnen hun vrouwelijke geseksueerdheid niet had ontzegd (integendeel!), meent Taine te kunnen vaststellen dat vrouwen die zich individueel of collectief als subject van politiek verzet mani-

21. Taine, in: Roudinesco, *Théroigne de Méricourt*, pp. 229-233.

festeren vermannelijke vrouwen zijn, ‘viragos’ of ‘dégénérées’, geen *echte* vrouwen al met al...

Deze accentverschuiving kan in de eerste plaats worden gerelateerd aan het feit dat Taine's geschiedschrijving op een ander referentiekader teruggrijpt dan die van Michelet. In de jaren dat Taine zijn *Origines...* schrijft zijn de nieuwste ontdekkingen omtrent de processen van de vrouwelijke voortplantingsorganen onder een breder publiek bekend geworden.²² Maar dankzij het inzicht dat de vrouwelijke bijdrage aan de voortplanting fysiologisch gezien complexer en veelomvattender is dan die van mannen, lijkt het idee dat de voortplanting de wezensfunctie van vrouwen vertegenwoordigt nu een wetenschappelijke basis te krijgen. De grotere vertrouwdheid met de fysiologische processen die zich in een vrouwenlichaam afspelen maakt weliswaar dat het traditionele onderscheid tussen (mannelijke) mensen en (dierlijke) vrouwen afneemt. Maar een andere dichotomie, die in het traditionele medische vertoog nog nauwelijks accent kreeg, wint nu terrein bij Taine en zijn opvolgers: het onderscheid tussen enerzijds vrouwen die hun sekse eer aandoen en anderzijds vrouwen die hun geslachtskenmerken hebben verloren. De visie van de medicus-filosoof Cabanis en diens epigoon Virey geldt tot ver in de negentiende eeuw als toonaangevend. Zij onderscheiden systematisch de ‘normale’, feminiene vrouw van de ‘abnormale’, geviriliseerde vrouw, technisch meestal aangeduid met ‘*mascula*’ of ‘*viragine*’. Tot deze categorie rekent Cabanis aanvankelijk alleen de zeldzame vrouwen die door te schrijven uit de privé-sfeer naar buiten treden. Maar onder het medisch argus oog van Virey breidt deze diagnostiek zich uit over het vrouwelijk deel van de arbeidersklasse en vrouwen die van de prostitutie leven. Al deze ‘*mascula*’s wijden hun lichamelijke energie aan andere zaken dan kinderen baren en voeden, en manifesteren zich in de openbare sfeer die in principe aan mannen voorbehouden is. Het is ‘alsof deze vrouwen half mannen zijn geworden door in een mannenwereld te leven’.²³ In haar analyse van de voorstellingen van het sekseverschil in de negentiende-eeuwse discussies over het bestaansrecht van de femme-auteur stelt de hedendaagse historica Geneviève Fraisse dan ook vast: ‘*Sortir* is in letterlijke en figuurlijke zin het sleutelbegrip: als vrouwen zich buitenshuis begeven, begeven zij zich buiten hun sekse.’²⁴ Taine's typering van de politieke redenaars en activiste Théroigne de Méricourt als ‘*virago courtisane*’ sluit perfect aan bij het vigerende psychomedisch vertoog. In de figuur van Théroigne de Méricourt zijn namelijk alle condities verenigd die haar volgens de classificatie van Virey tot de species van de ‘*mascula*’ zouden doen behoren. Zij was actrice en maakte als zodanig deel uit van de klasse van de werkende vrouwen. Bovendien behoorde zij als courtisane tot de grote groep celibataire vrouwen die – door de ondermaatse salariering en toenemende werkloosheid onder vrouwen – zich tot enigerlei vorm van prostitu-

22. In 1827 werd de ovulatie ontdekt en in 1849 de celdeling, zie Fraisse, *Muse de la Raison*, p. 82.

23. Virey, in: Fraisse, *Muse de la Raison*, p. 97.

24. Ibidem.

tie gedwongen zagen om in leven te blijven. En tenslotte ontpopte Théroigne zich tijdens de Franse Revolutie als begenadigd spreekster in het openbaar...

Maar ook buiten de colleges van de toenmalige medici vinden Taine's uitspraken over de gedegenereerde vrouwen van de Franse Revolutie een rijke voedingsbodem. In het Parijs van na 1871 waren processen tegen *communardes* aan de orde van de dag. Het ging hier om de talloze vrouwen die actief hadden deelgenomen aan de commune-opstand en die niet zoals de meeste mannen onmiddellijk waren doodgeschoten, omdat de ordebewaarders terugschrokken voor het idee op vrouwen te schieten. Zij dienden dus naderhand alsnog te worden berecht (een eufemisme, in een schijndemocratie waar vrouwen niet het recht vergund is om advocaat of rechter te worden, en waar de getuigenis van een vrouw geen rechtsgeldigheid heeft...). Van deze processen die tot de massale deportatie van vrouwen hebben geleid was het *procès des pétroleuses* het meest geruchtmakend. In dat proces werden drie socialistes op beschuldiging van sabotage ter dood veroordeeld. De openbare aanklager, monsieur le capitaine Jouenne, rechtvaardigde het doodvonnis door deze tegenstandsters van het burgerlijk staatsbestuur te omschrijven als '...onwaardige creaturen die zich tot taak lijken te hebben gesteld schande over hun sekse te brengen en de immense en magnifieke rol van de Vrouw af te zweren'.²⁵

Het heeft er veel van weg dat de rechtskundige Jouenne zich genoodzaakt zag eerst vast te stellen dat deze vrouwen geen echte vrouwen waren, om hun vervolgens alsnog een kogel door het hoofd te laten schieten. Op analoge wijze had de revolutionair Chaumette een kleine eeuw eerder de onthoofding van Olympe de Gouges gelegitimeerd, door haar te definiëren als een vrouw 'die Staatsman wilde zijn' en die de doodstraf had verdiend 'omdat zij de deugden die bij haar sekse passen had afgezworen'.²⁶

In het verlengde van Jouenne's pleidooi voor de executie van de *pétroleuses* wordt door Taine de geschiedenis van vrouwen voor lange tijd ten dode opgeschreven. Zijn strategie van de marginalisering en de pathologisering van vrouwen in de Franse Revolutie zal door zijn opvolgers verder worden geperfectioneerd.

De geschiedenis van vrouwen als ziektegeschiedenis

Tegen het einde van de negentiende eeuw zijn het voornamelijk medici van positivistische huize die zich voor de geschiedenis van vrouwen in de Franse Revolutie interesseren. Hun belangstelling concentreert zich bij voorkeur op vrouwen die zich als voortrekster van het feminisme hebben geprofileerd, zoals Théroigne de Méricourt of Olympe de Gouges. De biografie van deze feministes

25. Jouenne, in: Albistur en Armograthe, *Histoire du féminisme français*, p. 497.

26. Chaumette, in: Elisabeth Badinter (ed.), *Paroles d'hommes. Condorcet, Prud'homme, Guyomar (1790-1793)*, Parijs (P.O.L.) 1989, p. 185.

wordt als het ware in een historiografische isoleercel geplaatst: hun geschiedenis wordt losgekoppeld van de zogeheten algemene geschiedenis en overgeheveld naar de pathologie om nog slechts als ziektegeschiedenis bestudeerd te worden.

In 1900 verschijnt de eerste, monumentale positivistische studie over vrouwen rond 1789, *Les origines du féminisme contemporain. Trois femmes de la Révolution*. Hierin stelt de historicus Léopold Lacour enkele vrouwen centraal, die tijdens de Franse Revolutie als leidende figuren zijn opgetreden in de strijd voor de erkenning van de vrouw als volwaardig *citoyenne*. Naast Claire Lacombe, oprichtster van een geheel uit vrouwen bestaande gewapende burgerwacht die Robespierre assisteerde bij de uitoefening van zijn schrikbewind, zijn dat uiteraard Olympe de Gouges en Théroigne de Méricourt. Lacour schreef zijn boek in nauwe samenwerking met de psychiater dr. Garnier, om onder meer tot de slotsom te komen dat Théroigne de Méricourt vanaf haar geboorte aan een geestesziekte moet hebben geleden of anders later in haar leven een venerische ziekte moet hebben opgelopen, die met een sluimerende waanzin gepaard ging. Haar geval zou overigens representatief zijn voor 'dat leger van uit hun evenwicht geraakte vrouwen die het strijdperk betreden in periodes van politieke crisis'.²⁷ Om zijn these te onderbouwen mobiliseert Lacour, als rechtgeaard positivist, een regiment oorspronkelijke bronnen, materiaal dat zonder uitzondering van mannenhand afkomstig is en voor het merendeel uit getuigenissen van contrarevolutionaire signatuur bestaat.²⁸ Eén document acht Lacour bij uitstek doorslaggevend voor zijn bewijsvoering. Dat is het medisch rapport, waarin de psychiater Esquirol na de dood van Théroigne de Méricourt (die in 1817 in het psychiatrisch hospitaal La Salpêtrière overleed) de resultaten van zijn analyse van haar 'geval' uiteenzet, inclusief een zojuist verrichte autopsie. Leveren de door Esquirol geconstateerde hersenafwijkingen niet het onomstotelijke bewijs dat alle politieke uitspraken en acties van de revolutionaire feministe Théroigne achteraf niet meer waren dan de broedsels van een gestoorde geest?²⁹

Drie jaar na Lacour doet de legerarts G.P. Guillois er met zijn boek *Femmes de la Révolution* (1903) nog een schepje positieve medische wetenschap bovenop door over Olympe de Gouges een diagnose te stellen die haar gedachtengoed terugvoert op een veel voorkomende afwijking in de algemene psychische en lichamelijke organisatie van vrouwen. Zoals menig andere vrouw in die

27. Lacour, in: Roudinesco, *Théroigne de Méricourt*, p. 239.

28. De Engelse conservatief Edmund Burke met name muntte uit in het schrijven van sensationele *horror stories* over 'the furies of hell' en 'the vilest of women', wier actieve deelname aan de Revolutie in zijn ogen op zich al bewees dat de val van de monarchie het werk van krankzinnigen was geweest. In haar *Vindication of the rights of Women* (1792) haalt Mary Wollstonecraft de predikaten aan die Burke reserveert voor bij het volksoproer betrokken vrouwen, om hem als volgt van repliek te dienen: 'Probably you mean women who gained a livelihood by selling vegetables or fish, who never had any advantages of education.' Zie Landes, *Women and the public sphere*, p. 112.

29. Deze gegevens zijn ontleend aan de recente biografie van Elisabeth Roudinesco over het leven en het gedachtengoed van Théroigne de Méricourt. Roudinesco, *Théroigne de Méricourt*, p. 237-240.

onrustige jaren rond 1789 zou zij hebben geleden onder 'een zeer bekende ziekte: revolutionaire hysterie'. De symptomen van deze ziekte spreken een duidelijke taal. Olympe de Gouges' goede kwaliteiten werden 'bedorven door een excessief verlangen naar originaliteit, bizarre feministische ideeën en een pathologische ijdelheid'. Ook de lichamelijke symptomen wijzen op het ergste: zo moet deze vrouw, gezien 'de overvloedige menstruatie waarover zij klaagde', reeds 'in haar pubertijd een abnormaal ontwikkeld seksueel instinct hebben gemanifesteerd' en 'wijst haar gewoonte elke dag haar voeten, of zelfs haar hele lichaam te wassen op een abnormaal narcisme'. De conclusie van dr. Guillois is dan ook dat Olympe de Gouges behoorde tot de 'delirerende persoonlijkheden die aan *paranoia reformatoria* lijden'. Vrouwen die met deze pathologische afwijking te kampen hebben, vertonen de neiging zich kwaliteiten aan te meten die eigenlijk behoren bij de man.³⁰

Nu waren er tussen 1791 en 1794 weinig mannelijke collega's van de toneelschrijfster en politiek essayiste Olympe de Gouges die het aandurften in hun geschriften openlijk stelling te nemen voor de afschaffing van de slavernij in de koloniën, voor de gelijkberechtiging van mannen en vrouwen, voor de openstelling van onafhankelijke theaters als plaats van meningsvorming voor het volk, voor het recht van vrouwen op onderwijs, voor hun recht bekend te maken wie de verwekker van hun kind is en meer in het algemeen voor vrijheid van meningsuiting, voor de gematigde politiek van de Girondijnen, en tegen het gewelddadig fanatisme van Marat en Robespierre.³¹ Juist door de vermeende hysterie van Olympe de Gouges als *paranoia reformatoria* te etiketteren verraadt Guillois dat hij het politieke engagement van schrijfster Olympe de Gouges onbewust associeert met de reformistische strategie waarmee de vrouwenbeweging rond 1900 opvallende resultaten boekte. Tegen die beweging lijken de disqualificerende etiketten die Olympe de Gouges ten deel vallen in de eerste plaats gericht...

Tijdens de Parijse volksoptocht van 1871 hadden de communardes tot hun teleurstelling moeten constateren, dat mannelijke socialisten niet geneigd waren de solidariteit met de emancipatiestrijd van vrouwen op te brengen, die Engels leek voor te spiegelen toen hij de onderdrukking van vrouwen door mannen dacht te kunnen definiëren als prototype van de onderdrukking van de werkende klasse door de bezittende klasse. In het besef dat de deelname van vrouwen aan de revoluties van 1789, 1830, 1848 en 1871 niets had veranderd aan hun paria-positie in de Franse samenleving richtten vrouwen vanaf 1880 allerlei onafhankelijke feministische verenigingen op om de meest diverse belangen van vrouwen te behartigen. Er worden internationale vrouwencongressen geor-

30. Guillois, in: Benoîte Groult (ed.), *Olympe de Gouges. Oeuvres*. Parijs (Mercure de France) 1986, pp. 61-62.

31. Behalve de marquis de Condorcet die overigens persoonlijk met Olympe de Gouges bevriend was, heeft ten tijde van de Franse Revolutie alleen Pierre Guyomar zich in geschrifte als feminist opgesteld (Badinter, *Paroles d'hommes*). Zie voor meer informatie over het leven en werk van Olympe de Gouges: Olivier Blanc, *Olympe de Gouges*. Parijs (Syros) 1981, en Groult, *Olympe de Gouges*.

ganiseerd en de feministische pers beleeft een ware bloeitijd. Vooral het persmiddel van de vrouwenstaking blijkt uitermate effectief nu de industrie steeds afhankelijker wordt van de werkwillegheid van de vrouwen, die met de kinderen tot het meest geëxploiteerde deel van het proletariaat behoren. Tussen 1871 en 1930 weet de vrouwenbeweging langzaam maar zeker de ene na de andere hervorming af te dwingen. Weliswaar blijven deze hervormingen vooralsnog beperkt tot de gebieden van de sociale wetgeving en het onderwijs,³² maar de socialistisch-feministe van burgerlijke huize, Nelly Roussel, tekent rond 1920 de contouren van een totaal andere samenleving: 'Wat dringend nodig is (...) is de volledige autonomie van vrouwen (...), een totaal nieuwe opvatting van de relaties tussen de seksen.'³³ Het toenmalig historisch-psychiatrisch vertoog over de geesteszieke virago's van de Franse Revolutie laat zich dan ook lezen als een directe reactie op deze maatschappelijke verschuivingen.

De opvallende neiging van Lacour en Guillois om in hun medische biografieën viriliserende predikaten te verzinnen voor de vrouwen die tijdens de Franse Revolutie blijk gaven van een politiek bewustzijn krijgt een speciale belichting wanneer wij ons realiseren dat in hun tijd het kersverse woord *féminisme* een nogal beladen betekenis had. Dit woord is namelijk niet, zoals men lange tijd heeft aangenomen, rond 1830 door de utopist Fourier uitgevonden. De term *féminisme* is in 1871 voor het eerst gebruikt door de aspirant-arts Faneau de la Cour om er een ontwikkelingsstoornis mee aan te duiden bij mannen wier lichamelijke geslachtskenmerken – ten gevolge van tuberculose bijvoorbeeld – niet tot volle ontwikkeling zijn gekomen. Met andere woorden, een *féministe* in de oorspronkelijke zin des woords is een man die lijdt onder wat door positivistische medici werd waargenomen als een fysiologische vervrouwelijking, een verontrustende degeneratie van het mannelijk geslachtsorgaan. Het was de schrijver Alexandre Dumas-fils, een fervent tegenstander van de emancipatie van vrouwen, die in 1872 voor het eerst het predicaat 'féministe' gebruikte voor vrouwen die naar gelijkberechtiging van de seksen streven, dat wil zeggen – in de ogen van Dumas – naar een onnatuurlijke identificatie met mannen.³⁴

Al met al lijkt het feminisme in de laatste decennia van de negentiende eeuw niet slechts een bedreiging te vormen voor de politieke, economische en sociale structuren van een burgerlijke samenleving die op de pijler van het Absolute Verschil gebouwd is. Alleen al het woord feminisme moet – zeker in een tijd dat de politieke betekenis ervan nauwelijks couranter is dan de medische – onbedwingbare associaties hebben opgeroepen met een aanslag op de mannelijke potentie door de zich emanciperende vrouw. In het verlengde hiervan gezien is het niet zo verwonderlijk dat de achttiende-eeuwse 'uterocentrische' theo-

32. Stemrecht voor vrouwen en een fundamentele verandering in het huwelijksrecht zullen in Frankrijk pas halverwege de twintigste eeuw worden gerealiseerd.

33. Roussel, in: Albistur en Armograthe, *Histoire du féminisme français*, p. 574. Zie, wat de geschiedenis van het feminisme tussen 1871 en 1945 betreft: ibidem, pp. 507-585.

34. Zie Fraisse, *Muse de la Raison*, p. 198.

rieën over de revolutionaire vrouw als hysterica, aan de vooravond van de twintigste eeuw plaatsmaken voor fallocentrische speculaties over de penisnijd als onbewuste motivatie van het feministisch streven. Inderdaad heeft ook het Freudiaanse denken over vrouwelijke seksualiteit indirect bijgedragen tot de algemene tendens om de geschiedenis van het feminisme en daarmee de politieke geschiedenis van vrouwen sinds 1789 tot ‘Geschichte einer weiblichen Neurose’ te reduceren.³⁵

His story deconstructed...

Wat deze negentiende-eeuwse geschiedenissen over vrouwen in de Franse Revolutie – Michelet’s natuurlijke historie, Taine’s geschiedenis van vrouwen die geen vrouwen zijn, en de paranoïde diagnoses van psychiaters als Guillois en Lacour – met elkaar gemeen hebben is dat zij er stuk voor stuk niet in slagen vrouwen als subject van een specifiek politiek denken en handelen waar te nemen. Blijkbaar kon de politieke lading van het doen en laten van vrouwen domweg niet als zodanig worden gedacht binnen de kaders van de sinds de Franse Revolutie vigerende voorstellingen omtrent het ‘wezen’ van de vrouw. Deze voorstellingen maakten dat feministes in de negentiende eeuw als politieke theoretica’s en activistes, maar ook als vrouwen letterlijk onvoorstelbaar bleven.

Op dit punt zou de vrouw die de meeste inkt uit de pennen van de negentiende-eeuwse historici heeft doen vloeien niet om een weerwoord verlegen zitten... Olympe de Gouges:

‘[Messieurs], ik heb Uw zotte verhalen aangehoord met de kalmte van een filosoof, de moed van een man en het oog van een kritisch observator. Ik ben die Olympe de Gouges, die U nooit hebt ontmoet en met wie een mens als U nooit kennismaken zal. Trek lering uit wat ik U bij deze zeg: van mannen van Uw slag gaan er dertien in het dozijn, maar weet dat er eeuwen voor nodig zijn om vrouwen te maken van mijn kaliber.’³⁶

Maar dankzij de inzichten die de hedendaagse mentaliteitsgeschiedenis verschaft – meer in het bijzonder het onderzoek naar constructies van sekseverschillen – hoeft de feministische kritiek het tegenwoordig niet te laten bij louter reactieve evaluaties van de negentiende-eeuwse historiografie over vrouwen in de Franse Revolutie. Het beeld dat deze geschiedschrijving ons schetst blijkt immers gedeconstrueerd te kunnen worden tot niet meer dan *tekst*: tekst die

35. Zie Sigmund Freuds definitie van feminisme als symptoom van vrouwelijke penisnijd in ‘Über die Psychogenese eines Falles von weiblicher Homosexualität’ (1920), *Gesammelte Werke* XII.

36. Deze woorden zou Olympe de Gouges hebben gericht tot een reiziger die, met haar in de diligence gezeten zonder te weten wie zij was, beweerde de minnaar van Olympe de Gouges te zijn geweest en de schrijver van een van haar toneelstukken... Zie Blanc, *Olympe de Gouges*, p. 55.

door een complexe politieke, medische, moralistische en filosofische intertekst wordt geproduceerd.

Daarbij blijft het echter zaak tekst en schrijvend subject niet volledig los te koppelen. Wat in de negentiende eeuw over vrouwen rond 1789 is geschreven verradt in laatste instantie een sterke subjectieve – dat wil zeggen, met affecten en fantasmen geladen – betrokkenheid van mannen die in de postrevolutionaire burgermaatschappij geschiedenis *schrijven* over vrouwen die in diezelfde maatschappij langzaam maar zeker geschiedenis beginnen te *maken*.

Oratie

Carol Smart

De vrouw in het juridische vertoog¹

Inleiding

De feministische sociale theorievorming van het recht heeft zich de laatste twintig jaar op stimulerende en (gelukkig) controversiële wijze ontwikkeld. De ontwikkelingen die zich hebben voorgedaan lopen grotendeels parallel aan ontwikkelingen elders in het feministische gedachtengoed. Dit zal nauwelijks verbazing wekken, maar toch stelt het terrein van het recht² het feminisme voor specifieke intellectuele en politieke problemen die zich niet op andere terreinen voordoen. Deze problemen zijn driedelig van aard. Ten eerste bestaat er een weerstand tegen het idee dat het van belang is om het recht ook buiten het beperkte gebied van colleges over rechtstheorie tot onderwerp van theoretische analyse te maken. Ten tweede bestaat er een weerstand tegen het idee dat *feministische* theorievorming belangrijk is omdat het recht (in de meeste geïndustrialiseerde landen tenminste) beweert 'vooroordelen' rond sekse te boven te zijn. Ten derde is het recht een praktijk met grote materiële gevolgen voor vrouwen. Een

1. Dit artikel vormt de tekst van de inaugurele rede die Carol Smart op 16 mei 1991 uitsprak bij haar aanvaarding van de Belle van Zuylen-leerstoel aan de faculteit sociale wetenschappen van de universiteit van Utrecht en het Anna Maria van Schuurman Centrum, met als leeropdracht 'Feministische sociale studies van het Recht'. De redactie dankt Selma Sevenhuijsen voor haar hulp bij de totstandkoming van deze publikatie.

2. Het is belangrijk om te definiëren wat ik bedoel met 'het terrein van het recht'. Hoewel het woord 'recht' enkelvoudigheid of eenheid impliceert, is het recht een veelvoud van dingen. Aan de ene kant is het datgene wat tot wet geworden is als gevolg van een politiek proces. De geschreven wetten zijn natuurlijk voor uitleg vatbaar, maar niet voor een 'vrije' interpretatie. Daar is een hele reeks regels op van toepassing, een zogenaamde juridische methodologie. Voor een goed begrip van het recht kunnen we niet zonder een kritische blik op deze methodologie. Aan de andere kant is er de juridische praktijk. Terwijl de juridische methodologie aan regels gebonden is die in principe aantoonbaar zijn, is de juridische praktijk veel minder zichtbaar. Daarmee doel ik op de manier waarop advocaten en andere rechterlijke ambtenaren, zoals de politie, de wet gebruiken (en interpreteren met een minder kritische blik) in de praktijk van alledag. Het is bekend dat dit soort recht nogal ver afstaat van het recht 'in de boeken' of in de jurisprudentie, hoewel het er natuurlijk wel verband mee houdt.

Maar het recht in zijn geheel is meer dan de som der delen. Het is ook wat mensen denken dat het is, in zoverre als zij hun gedrag erdoor laten leiden. Als we nog een stap verder gaan kunnen we zeggen dat het recht zowel subjectiviteiten als subjectposities schept. Neem bijvoorbeeld de categorie van bastaardkinderen, dat de categorie van onwettigheid werd in de twintigste eeuw. Dit was in eerste instantie slechts een juridische categorie, maar het werd ook een economische positie en een psychologische gesteldheid. Wij hebben benadeelde kinderen en onterfde volwassenen geschapen door middel van deze categorie.

praktische betrokkenheid lijkt hierop het beste antwoord en dat betekent dat de theorievorming voortdurend in gebreke blijft. Deze drie elementen vormen een groot obstakel voor feministische rechtswetenschappers, omdat ze aan de ene kant te maken krijgen met het frustrerende feit dat ze zowel in als door het recht genegeerd worden, terwijl ze tegelijkertijd tot actie worden aangespoord door de morele verplichting iets te doen met of in het recht.

Maar de feministische rechtssociologie staat nog voor een ander probleem; de spanning die er altijd heeft bestaan rond de vraag of men moet proberen het 'recht' te 'gebruiken' voor 'vrouwen' heeft een nieuwe wending genomen. Deze spanning komt vanouds vooral tot uiting in de bewering dat het recht, als bijverschijnsel van het Patriarchaat, eigenlijk niet gebruikt kan worden om datzelfde Patriarchaat te ontmantelen. Hoe aantrekkelijk en bondig dit ook mag klinken, inmiddels is duidelijk dat dit een wat al te eenvoudige voorstelling van zaken is en bovendien slechts tot wanhoop leidt. Als alles als een gevolg van een monolithisch Patriarchaat wordt gezien, wordt het feminisme immers zelf in het gunstigste geval tot een vals bewustzijn of, in het ongunstigste geval, een middel om het Patriarchaat in stand te houden.

Onze theorieën over gender en recht hebben zich verder ontwikkeld, maar er is nog een andere belangrijke ontwikkeling geweest. Door de komst van feministen in het recht, veranderde het recht in plaats van slechts een wapen in de strijd in een strijdtoneel. De komst van feministische rechtswetenschappers en praktiserende juristen heeft (ironisch genoeg) in mijn ogen tegenstrijdige gevolgen gehad. Het eerste gevolg is een toe te juichen verfijning van onze theorieën van het recht, vooral op het gebied van juridische methoden. Een tweede gevolg, en dit is misschien wat problematischer, is een hernieuwd elan in het streven het recht in te zetten voor de belangen van vrouwen.³ Mijn bezorgdheid over deze tweede ontwikkeling is geen poging het hierboven verworpen argument weer nieuw leven in te blazen, maar heeft te maken met het feit dat deze hernieuwde strategie nog steeds het recht een specifieke rol toekent in het oplossen van sociale problemen. Deze tendens, die zich wellicht het sterkst voordoet in Noord-Amerika, houdt niet alleen het overtrokken zelfbeeld van het recht, en zodoende ook de macht van het recht in stand;⁴ het maakt ook het imperialistische bereik van het recht groter.⁵ Het streven om het recht te gebruiken

3. Het werk van Catharine Mackinnon is in dit opzicht wellicht het meest leerzaam. In haar analyse zijn het recht en de juridische methoden onweerlegbaar mannelijk, maar tegelijkertijd streeft zij een strategie van juridisering na waarin het recht wordt gevierd als oplossing voor alle problemen die het zelf belichaamt. (Dit wil overigens niet zeggen dat zij zich niet bewust is van deze tegenstrijdigheid.)

4. C. Smart, *Feminism and the power of law*. Londen (Routledge) 1989.

5. Met de term 'imperialistisch bereik' doel ik op het proces van juridisering van het dagelijks leven, dat in de geïndustrialiseerde westerse landen in de vorige eeuw steeds zichtbaarder is geworden, maar dat de laatste veertig jaar in een stroomversnelling is geraakt. Het idee dat er voor elk sociaal probleem een juridische oplossing is, is gemeengoed geworden, en waar het recht faalt wordt de oplossing vaak gezocht in meer wetgeving om tegemoet te komen aan de tekortkomingen van de bestaande wetgeving. Binnen deze algemene tendens is de procesvoering een speciale rol gaan spelen, ofwel door de strategische ontwikkeling van proefprocessen (pro-actief), of door meer defensieve

voor 'vrouwen' botst ook met de recente belangrijke erkenning in feministische theorieën op andere gebieden dat het beroep op een probleemloze categorie Vrouw, in de veronderstelling dat deze alle vrouwen vertegenwoordigt, een uitsluitende werking heeft. Maar nu loop ik vooruit op mijn verhaal. Laat ik daarom terugkeren naar een eerdere fase in de ontwikkeling van de feministische sociale theorievorming over het recht. Ik zal mij hierbij concentreren op twee met elkaar samenhangende onderwerpen. Het eerste onderwerp betreft de vraag hoe het recht gender-geladen is, het tweede onderzoekt het recht zelf als een strategie die gender produceert.

De genderlading van het recht

Er zijn drie fasen te onderscheiden in de ontwikkeling van feministische sociale theorieën van het recht. Dit zijn in feite stadia in het denken waarop is voortgebouwd en die grotendeels achterhaald zijn. Het eerste stadium kan samengevat worden als 'het recht is seksistisch', de tweede als 'het recht is mannelijk' en daarna komen we bij het standpunt van het recht als geseksueerde praktijk. Deze drie argumentatiebewijzen kunnen dwars door elkaar gebruikt worden, maar het is werkbaarder om ze te onderscheiden.

Het recht is seksistisch⁶

Het uitgangspunt van deze benadering was het argument dat het recht, door onderscheid te maken tussen mannen en vrouwen, vrouwen actief benadeelt hetzij door hun minder materiële hulpbronnen toe te wijzen (bijvoorbeeld in het huwelijk en bij scheiding), hetzij door hen te beoordelen aan de hand van verschillende, niet ter zake doende criteria, hetzij door hun kansen te ontzeggen die wel aan mannen worden toegekend (bijvoorbeeld in de negentiende-eeuwse rechtszaken over de vraag of vrouwen een 'persoon' zijn⁷), hetzij door de schade die vrouwen wordt aangedaan niet te erkennen omdat diezelfde schade in het voordeel van mannen is (bijvoorbeeld verkrachtingswetgeving). Dit waren en zijn

maatregelen zoals het gebruikmaken van de gerechtelijke herzieningsprocedure (*judicial review procedure*; het betreft hier een procedure in het Engelse administratieve recht via welke rechters kunnen beslissen of de uitvoerende macht zijn wettelijke bevoegdheden te buiten is gegaan. Noot vert.).

6. Ik moet toegeven dat seksisme niet een term is die we de laatste tijd nog veel horen. De term was gangbaar in de jaren zeventig en in het begin van de jaren tachtig, maar is inmiddels vrijwel verlaten, behalve in tamelijk polemische teksten. Toch heb ik ervoor gekozen de term hier te laten herleven, aangezien de term zelf wel ouderwets is geworden, maar niet de manier van analyseren waar hij voor staat. Bovendien overstijgt deze manier van analyseren oude scheidslijnen tussen socialistische, liberale en radicale feministen, aangezien zij hiervan allemaal op de een of andere, meer of minder verfijnde manier gebruik hebben gemaakt. Ik gebruik de term derhalve als een soort steno en niet als een stropop die ik makkelijk uit de weg kan ruimen. Het idee van seksisme is een basisredenering van het feminisme en ik weet dat ik het vaak tot deze kern heb gereduceerd wanneer ik het verhaal van het feminisme begon te vertellen aan 'oningewijden'.

7. A. Sachs en J.H. Wilson, *Sexism and the law*. Oxford (Martin Robertson) 1978.

nog steeds belangrijke inzichten, maar het benoemen van verschijnselen als seksistisch heeft eerder gefungeerd als een methode om die verschijnselen opnieuw te definiëren dan om ze te analyseren. Het toekennen van het etiket 'seksistisch' was zodoende een middel om de normatieve orde van het recht ter discussie te stellen en dergelijke praktijken af te keuren.

Het recht is zonder twijfel tot op zekere hoogte seksistisch. Maar door het recht zo te benoemen is nog niet daadwerkelijk het probleem aangesneden waar het recht ons voor plaatst terwijl hierdoor bovendien naar mijn mening een enigszins vertekende voorstelling van zaken ontstaat. Het argument dat het recht seksistisch is suggereert dat er een correctie plaats kan vinden van een vertekende visie op een gegeven subject die tegenover het recht staat in een net zo competente en rationele gedaante als de man, maar die abusievelijk beoordeeld wordt als incompetent en irrationeel. Dit argument is evenwel verre van simplistisch. Het is met meer of minder finesse geformuleerd, variërend van diegenen die stellen dat de invoering van sekse-neutraal taalgebruik in het recht ons van het probleem van onderscheid en dus van discriminatie verlost (bijvoorbeeld 'partner' in plaats van 'echtgenote', 'ouder' in plaats van 'moeder'), tot diegenen die onderkennen dat discriminatie een onderdeel is van een geheel van machtsverhoudingen dat eerst aangepakt moet worden voordat het seksisme eruit 'verwijderd' kan worden. Voor de eerste groep is seksisme een oppervlakkig probleem dat aangepakt kan worden door middel van heropvoeding en een beleid dat zorgvuldig de zichtbare tekens van verschil verbergt. Voor de laatste groep is het recht ingebed in cultuur en politiek, en ligt de weg naar een rechtvaardiger behandeling van vrouwen in veranderingen die het vrouwen mogelijk maken andere posities in de maatschappij in te nemen, zodat het maken van onderscheid overbodig wordt.⁸

Het probleem met deze benaderingen is dat ze de neiging hebben het maken van onderscheid gelijk te stellen aan discriminatie. De kern van het betoog is dan dat vrouwen er in het recht slecht van afkomen omdat er verschil gemaakt wordt tussen hen en mannen. Er wordt vaak gezegd dat dit betekent dat mannen de norm blijven waarmee vrouwen worden beoordeeld.⁹ Hoe terecht deze kritiek ook mag lijken, deze opmerking leidt vaak slechts tot het idee dat

8. Het werk van Katherine O'Donovan (*Sexual divisions in law*. Londen, Weidenfeld & Nicolson, 1985) is een goed voorbeeld van een doordacht standpunt binnen de opvatting dat de wet seksistisch is. Zij is een voorstander van het afschaffen van het onderscheid tussen privé en openbaar in de structureren van het dagelijks leven. Volgens haar is dit onderscheid het struikelblok voor de bruikbaarheid van zelfs een herzien rechtsbestel. Het afschaffen van het systeem dat onderscheid maakt tussen mannen en vrouwen (dit wil zeggen de scheidslijn tussen privé en openbaar) zou de voorwaarden scheppen waaronder het recht een einde zou kunnen maken aan het benadelen van vrouwen.

9. De redenering dat mannen de maatstaf vormen waarmee vrouwen beoordeeld worden (dit wil zeggen gelijkheid = net zo behandeld te worden als mannen; verschil = anders behandeld te worden dan mannen) is niet hetzelfde als de redenering dat normen in de wet gebaseerd zijn op een mannelijk imperatief. Die eerste redenering baseert zich op een probleemloze empirische referent genaamd 'mannen'. De tweede baseert zich op het denkbeeld van waarden die gender-geladen zijn, en dus niet verbonden met een biologisch gegeven categorie van mannen (of vrouwen). Terwijl de eerste rede-

de oplossing ligt in het beoordelen van vrouwen met vrouwen als norm. Hier schieten we niet erg veel mee op wanneer de vrouwen die de norm bepalen blank zijn en tot de sociale middenklasse behoren. In dat geval blijven we zitten met een even problematisch rechtsbestel waaruit het seksisme ogenschijnlijk is verwijderd. Maar deze misplaatste substitutie is niet het basisprobleem dat zich voordoet bij een perspectief dat het begrip seksisme inzet in plaats van 'gender'. Het begrip seksisme impliceert dat het sekseverschil met gemak teniet kan worden gedaan, alsof het toevalig is in plaats van verankerd in de wijze waarop wij de sociale orde begrijpen en organiseren. Sterker uitgedrukt: het sekseverschil – of we het nu beschouwen als geconstrueerd of niet¹⁰ – vormt een onderdeel van de binaire structuur van taal en betekenis. Het opheffen van een dergelijke differentiatie is misschien niet onmogelijk, maar het vergt van ons dat we buiten onze taal denken en dat blijft op z'n zachtst gezegd utopisch. Het opheffen van onderscheid naar sekse (discriminatie) dat het begrip seksisme impliceert is derhalve veel te naïef, gesteld dat het al in alle opzichten politiek wenselijk zou zijn.

Het recht is mannelijk

De gedachte dat het recht mannelijk is komt voort uit de empirische constatering dat de meeste wetgevers en juristen inderdaad mannen zijn. Het overstijgt dit uitgangspunt echter door de stelling dat mannelijkheid, eenmaal ingebed in waarden en gewoonten, niet exclusief gebonden hoeft te zijn aan de mannelijke biologische referent, dit wil zeggen aan mannen. MacKinnon¹¹ heeft dit op wel-spreekende wijze naar voren gebracht in de stelling dat de idealen van objectiviteit en neutraliteit die in het recht worden hooggehouden in feite mannelijke waarden zijn die men steeds meer is gaan zien als universele waarden. In tegenstelling tot de opvatting dat het recht seksistisch is, suggereert deze analyse dat wanneer een man en een vrouw met het recht te maken krijgen, het probleem niet zozeer is dat het recht geen objectieve criteria hanteert ten opzichte van de vrouw, maar juist dat het recht wel objectieve criteria hanteert en dat deze criteria mannelijk zijn. Door gelijkwaardigheid, neutraliteit en objectiviteit te eisen, eist men dus ironisch genoeg dat men beoordeeld wordt aan de hand van de waarden van de mannelijkheid.

Evenals bij de benadering dat het recht seksistisch is, dekt ook dit perspectief een scala aan ontwikkelde posities. Het vroege werk van Gilligan¹² leek mannelijke waarden te verbinden aan de biologische referent en leek daarmee te

nering ons vraagt om mannen gewoon te vervangen door vrouwen, gaat de tweede uit van de gedachte dat waarden, normen en principes nooit los staan van hun culturele context, en dat men in een fallocentrische cultuur bepaalde waarden enzovoort is gaan zien als universeel en vrij van gender.

10. D. Fuss, *Essentially speaking*. Londen (Routledge) 1989.

11. C. MacKinnon, *Feminism unmodified*. Londen (Harvard University Press) 1987.

12. C. Gilligan, *In a different voice*. Londen (Harvard University Press) 1982.

lijden aan biologisch reductionisme. Het subtielere werk van Young, Tronto en Mossman¹³ gaat gedetailleerd in op de wijze waarop waarden rond zorg worden buitengesloten ten voordele van 'zorgeloosheid' (dit wil zeggen onpartijdigheid), en op de regels en methoden waarmee legale (en dus onpartijdige) beslissingen worden bereikt via het systematisch uitsluiten van andere perspectieven.

Hoe belangrijk deze inzichten ook zijn, zij bevatten nog steeds een zwakke plek. Zonder dit noodzakelijkerwijs expliciet zo te zeggen, gaat deze benadering ervan uit dat elk systeem dat gebaseerd is op zogenaamde universele waarden en onpartijdige besluitvorming, die nu als specifiek en partijdig (dit wil zeggen mannelijk) ontmaskerd worden, systematisch de belangen van mannen dient. Per slot van rekening zal het de meeste feministen niet deren als een systeem dat gebaseerd is op mannelijke waarden daadwerkelijk kinderopvang zou realiseren op iedere werkplek of prioriteit zou geven aan verzorgend werk. Hoewel dergelijke redeneringen zich dus op allerlei manieren proberen te distantiëren van een biologisch determinisme, blijft er toch een onuitgesproken vooronderstelling aan kleven dat mannen als een biologische categorie bevoordeeld worden door waarden en praktijken waarvan gesteld wordt dat ze universeel zijn, terwijl ze (in werkelijkheid) een specifiek standpunt of wereldbeeld weergeven.¹⁴ Toch weten we dat het recht niet de belangen van de *mannen* als homogene categorie dient evenmin als het de belangen van de *vrouwen* als categorie dient. Men kan hier natuurlijk tegen inbrengen dat de auteurs een dergelijk verband tussen mannelijke waardenpatronen en de belangen van mannen zelf niet leggen, en dat ik hun redenering tot in het absurde doorvoer. Maar het gaat hier om meer dan de zinloze poging om aan te tonen dat geen enkele redenering waterdicht is.

Elke redenering die de binaire tweedeling in mannelijk/vrouwelijk of mannelijkheid/vrouwelijkheid vooropstelt loopt het gevaar andere vormen van verschil op het tweede plan te plaatsen, met name verschillen binnen deze binaire polen. Verschillen in sociale klasse, leeftijd, ras of godsdienst worden daarmee slechts een bijkomstigheid. Het toevoegen van 'variabelen' lijkt de beschuldiging van racisme en klassediscriminatie aan het adres van feministische theorieën te kunnen weerleggen, maar maakt het probleem in feite alleen maar

13. I.M. Young, *Justice and the politics of difference*. New Jersey (Princeton University Press) 1990; J. Tronto, 'Women and caring. What can feminists learn about morality from caring?', in: A. Jagger en S. Bordo (eds.), *Gender/body/knowledge*. Londen (Rutgers University Press) 1989; M.J. Mossman, 'Feminism and legal method, the difference it makes', in: *Australian Journal of Law and Society* Vol. 3 (1986) pp. 30-52.

14. Ik wil bij deze duidelijk maken dat ik mezelf van deze kritiek niet vrijpleit. Wanneer men anderen bekritiseert ontstaat al snel de indruk dat men zelf een dergelijke vergissing nooit zou hebben gemaakt. Niet alleen heb ik dit wel gedaan, maar zal ik dit ook vrijwel zeker blijven doen. In ieder geval is een 'fout' meestal alleen duidelijk nadat een tijd lang met de ideeën is gewerkt. En misschien is het misleidend om te spreken in termen van fouten wanneer we ons realiseren dat iedere ontwikkeling in het feministisch denken afhankelijk is van het grondwerk dat daarvoor is verricht, ook al is dit grondwerk inmiddels achterhaald.

groter door het te verdoezelen.¹⁵ In de woorden van Denise Riley: 'Onder de oppervlakte van deze nieuwe veelvormigheid zitten nog steeds dezelfde problemen.'¹⁶

Recht als gesekueerde praktijk

Er is maar een subtiel verschil tussen de opvatting dat het recht mannelijk is en de opvatting dat het recht gesekueerd is, en het is ook niet zo dat deze laatste opvatting alle inzichten van de vorige perspectieven verwerpt. Maar terwijl onze gedachtenvorming over het recht in een impasse raakt met de bewering dat het recht mannelijk is, stelt de opvatting dat het recht gesekueerd is ons in staat het recht te zien in termen van processen die op velerlei manieren functioneren, zonder uit te gaan van de onbuigzame veronderstelling dat alles wat het recht doet in het nadeel is van vrouwen en in het voordeel van mannen. 'Dezelfde praktijken hebben een verschillende betekenis voor mannen en vrouwen omdat ze vanuit verschillende discoursen gelezen worden.'¹⁷ We hoeven er dus niet van uit te gaan dat een praktijk nadelig voor vrouwen is omdat die anders wordt toegepast dan bij mannen. Het is eerder zo dat we bijvoorbeeld een onderwerp als gevangenisstraf kunnen beoordelen zonder dat we gedwongen zijn te stellen dat het probleem bij vrouwengevangenis is dat ze anders zijn dan die van mannen. Maar de opvatting dat het recht gesekueerd is, heeft bovenal als voordeel dat er geen sprake is van een vaste categorie of empirische referent van Man en Vrouw. We kunnen nu uitgaan van een flexibeler notie van een gesekueerde subject-positie die niet wordt gefixeerd door biologische of maatschappelijke determinanten.¹⁸ Met een dergelijke analyse kunnen we onze aandacht richten op die strategieën die proberen gender te fixeren in strakke betekenissystemen, in plaats van zelf die fout te begaan.

Dit betekent dat we inzicht kunnen krijgen in de manier waarop het recht vasthoudt aan een bepaalde vorm van gender-differentiatie, zonder dat we onze eigen vorm van differentiatie hoeven te poneren als begin- of eindpunt. We kunnen hier aansluiten bij het soort argumentatie van Allen¹⁹ omtrent de manier waarop het recht alleen een gesekueerd subject kan denken en zien, zonder dat we zelf een beroep hoeven te doen op een zelfde soort verschil. Het is de moeite

15. E. Spelman, *Inessential woman*. Boston (Beacon Press) 1988.

16. D. Riley, *Am I that name?* Londen (Macmillan) 1988.

17. W. Hollway, 'Gender difference and the production of subjectivity', in: J. Henriques e.a. (eds.), *Changing the subject*. Londen (Methuen) 1984).

18. Ik gebruik hier de term fixeren. Ik weet niet zeker of ik het eens ben met J. Butler (*Gender trouble*. Londen, Routledge, 1990) dat gender slechts een kwestie is van *performance* en dat er geen verband hoeft te zijn tussen sekse en gender. Ik ben het echter wel eens met de redenering van Fuss (*Essentially speaking*), dat constructionistische redeneringen net zo overbepalend zijn als biologisch essentialistische redeneringen. Omdat ik het antwoord op deze problemen ook niet weet, laat ik de zaak liever open.

19. H. Allen, *Justice unbalanced*. Milton Keynes (Open University Press) 1987.

waard om haar redenering hier te herhalen. Allen houdt zich bezig met het gebruik van het concept van ‘de verstandelijke mens’ in het strafrecht. Men is er altijd van uitgegaan dat dit concept een ‘objectieve graadmeter’ was voor *mens rea* (voorbedachte rade), maar Allen toont aan dat deze stelling onmogelijk is. Zij stelt:

‘Het juridische vertoog bevat niet alleen een sekse-scheiding in wat het recht legitiem kan “doen”, in de zin van bepalingen en procedures, maar nog veel belangrijker ook in wat zij redelijkerwijs kan *beargumenteren*. Maar hieronder ligt nog een derde en dieper niveau van sekse-scheiding in het juridische vertoog – het niveau van wat het recht redelijkerwijs kan *denken*. Wat naar voren komt in deze argumenten is dat het juridische vertoog uiteindelijk gewoonweg niet in staat is zich een voorstelling te maken van een subject waarvoor gender niet een bepalend kenmerk is; het is niet in staat een dergelijke subject te *denken*.’²⁰

Met zo’n benadering kunnen we niet alleen het recht deconstrueren als gesekueerd in visie en praktijk, maar we kunnen ook zien hoe de wet werkt als een ‘gender-technologie’.²¹ Dat wil zeggen dat we het recht kunnen analyseren als een proces waarin vastomlijnde gender-identiteiten worden voortgebracht, in plaats van als iets dat eenvoudigweg wordt toegepast op tevoren reeds gesekueerde subjecten.

Deze herziene opvatting van het recht als ‘geseksueerd’ in plaats van als seksistisch of mannelijk heeft geleid tot een gewijzigde richting van het onderzoek. In plaats van te vragen hoe het recht gender kan overstijgen, is het vruchtbaarder te vragen hoe gendersverschillen functioneren in het recht en hoe de productie van gender in het recht in haar werk gaat. Waar het om gaat bij dit soort onderzoeksvragen is dat zij sekse-neutraliteit niet meer als doelstelling hebben.²² Er is niet langer sprake van het recht als systeem dat sekse-neutraliteit kan opleggen, maar van een recht als een van de systemen (discoursen) dat niet alleen gender-onderscheid, maar hele specifieke vormen van gepolariseerd verschil produceert. Het recht wordt beschouwd als een systeem dat zowel geseksueerde subjectposities in het leven roept, als ook (meer omstreden?) subjectiviteiten of identiteiten waaraan het individu verbonden raakt. Het is daarom zinnig om te kijken naar de opvatting van het recht als een strategie die gender produceert, wat in samenhang gezien moet worden met het idee dat het recht gendergeladen is.

20. Ibidem, p. 30.

21. Hoewel ik hier De Lauretis’ concept van ‘gender-technologie’ (*Technologies of gender*. Bloomington, Indiana University Press, 1987) gebruik, ben ik mij ervan bewust dat ik deze categorie wellicht enigszins forceer. Het recht kan niet op dezelfde manier worden geanalyseerd als film of televisie of andere media, maar waar het mij om gaat is dat haar concept refereert aan de activiteit van het produceren van gender-differentiatie.

22. Het is wellicht minder gelukkig dat het beeld dat veel mensen hebben van de feministische rechtswetenschap gebaseerd is op het idee dat gender-neutraliteit en gelijkheid nog steeds het top punt van het feministische streven zijn.

Het recht als een strategie die gender produceert

In deze paragraaf zal ik het standpunt ontwikkelen dat de Vrouw een geseksueerde subjectpositie is welke door het juridische vertoog²³ wordt voortgebracht. Dit is uiteraard een bouté bewering die vraagt om de tegenwerping dat er altijd al vrouwen zijn geweest, dat ze er niet op hoefden te wachten totdat het recht hun een plaats in de samenleving gaf, dat het recht dat soort macht niet heeft, dat vrouwen een produkt zijn van natuurlijke, biologische processen, enzovoort. Met een aantal van die punten ben ik het wel eens, maar het is noodzakelijk om eerst te kijken wat er bedoeld wordt met die Vrouw en met 'seksuerende strategie', voordat ik dieper inga op de rol die het recht en het juridische vertoog daarin spelen.

'De Vrouw' is niet meer iets vanzelfsprekends.²⁴ Een dergelijke uitspraak tart natuurlijk het gezond verstand dat heel goed weet wat vrouwen zijn, en dat in opstand komt bij iedere poging om de natuurlijke grenzen te vervagen tussen de twee ook van nature gegeven seksen. Ten eerste moeten we een onderscheid maken tussen de Vrouw en vrouwen. Dit is bekend terrein voor feministen die al een aantal eeuwen lang gewezen hebben op het feit dat het *idee* van de Vrouw (vaak het *ideaal* van de Vrouw) heel ver afstaat van werkelijke vrouwen. Bovendien heeft het feminisme altijd beweerd dat het toegang had tot deze 'werkelijke' vrouwen, in tegenstelling tot diegenen die de wereld bekijken door een patriarchale bril. Het onderscheid tussen de Vrouw en vrouwen is derhalve niet nieuw, maar het is wel gecompliceerder geworden. Er is bijvoorbeeld een groeiend begrip ontstaan voor het idee dat de Vrouw niet simpel een patriarchaal ideaalbeeld is, en dat bovendien de vrouwen waarop het feminisme zich beroept misschien wel de Vrouw van het feministische vertoog zijn, in plaats van vrouwen in een onbemiddelde werkelijkheid. Met andere woorden, het be-

23. De term 'juridisch vertoog' is nu natuurlijk tamelijk ingeburgerd in werk dat beïnvloed is door Michel Foucault. Maar het is misschien toch zinnig om mijn gebruik van die term te verduidelijken. Met 'vertoog' bedoel ik een groep teksten, niet noodzakelijkerwijs afkomstig van één discipline, die een bepaald type of een bepaald subject voortbrengen. De klassieke voorbeelden in het werk van Foucault zijn de krankzinnige, de crimineel en de homoseksueel. Volgens hem zijn deze typen of subjecten in het leven geroepen door de specifieke vertogen van het einde van de achttiende en van de negentiende eeuw. J. Walkowitz (*Prostitution and Victorian society*, Cambridge, Cambridge University Press, 1982) redeneert op vergelijkbare wijze dat de Wet op besmettelijke ziekten in de tweede helft van de negentiende eeuw de categorie of het subject van de prostituée heeft voortgebracht.

Deze benadering zet het materialisme op zijn kop, hoewel er wel ruimte wordt overgelaten voor wat 'niet-discursieve elementen' worden genoemd. Er is dus geen sprake van een ontkenning van het materiële maar van een herroeping van de dominante conceptuele positie van het materialisme en het 'realisme'.

24. Er zijn zelfs mensen die stellen dat de Vrouw altijd al problematisch is geweest voor het feminisme, zoals De Lauretis (*Technologies of gender*). Ik ben er niet zeker van dat ik het hier in algemene zin mee eens ben; het feminisme als een politieke beweging leek niet geplaagd te worden door de vraag 'Wat is een vrouw?', ook al vonden dergelijke filosofische discussies toen wel plaats. Zie ook: S. Hekman, *Gender and knowledge*. Boston (Northeastern University Press) 1990; Riley, *Am I that name?*; Spelman, *Inessential woman*; Butler, *Gender trouble*; Fuss, *Essentially speaking*.

roep op een absolute werkelijkheid, gelokaliseerd in het vrouwelijk lichaam, waartegen de excessen van het patriarchaat kunnen worden afgemeten, is niet langer houdbaar. Het feminisme 'representeert' vrouwen niet:

'Het feminisme wordt geconfronteerd met een politiek probleem wanneer het ervan uitgaat dat de term *vrouwen* een gemeenschappelijke identiteit dekt. In plaats van een duidelijke betekenaar, die kan rekenen op de instemming van diegenen die het beweert te beschrijven en te representeren, is *vrouwen* als term, zelfs in het meervoud, problematisch geworden, een veld van onenigheid en bron van veront-rusting.'²⁵

Er zijn stemmen opgegaan dat deze denkrant het feminisme van zijn constituerende groep berooft en het daarmee als politieke en maatschappelijke beweging in gevaar brengt. Zodoende veronderstelt men echter dat zowel intellectuele vernieuwing als politieke activiteit een absoluut object van kennis nodig hebben om zich op te kunnen funderen. Een degelijke eis lijkt vooral op stringente wijze gesteld te worden aan poststructuralistische vormen van feminisme, terwijl vele andere vormen van feminisme wel te werk mogen gaan op basis van 'alsof'.²⁶ Het feminisme is de discussie over het gezond verstand en in het verlengde daarvan de 'onmiddellijke werkelijkheid' allang aangegaan; het heeft de culturele en historische elementen van kennis erkend en het beroep op een transcendente autoriteit verworpen. Als we dus erkennen dat de Vrouw en vrouwen niet herleidbaar zijn tot biologische categorieën, of tenminste dat biologische tekens niet een essentie zijn waaruit een homogene categorie vrouwen ontstaat, dan kunnen we beginnen te erkennen dat er strategieën zijn waardoor de Vrouw/vrouwen worden gecreëerd. Deze strategieën (waartoe ik zowel het recht als ook de disciplinerende strategieën reken²⁷) verschillen historisch en cultureel, en zijn tegenstrijdig en zelfs ambivalent. Het zijn ook strategieën zonder strategen; men moet zich niet voorstellen dat strategie hier een plan impliceert dat van tevoren is beraamd door buitenculturele (Cartesiaanse) actoren.

Er moet uiteraard een onderscheid gemaakt worden tussen de discursieve productie van een *type* Vrouw en de discursieve constructie van de Vrouw. Ik wil een beroep doen op deze beide betekenissen, omdat er naar mijn mening een wisselwerking tussen bestaat. Kort gezegd heeft de discursieve constructie van een *type* Vrouw betrekking op de vrouwelijke misdadiger, de prostituee, de on-

25. Butler, *Gender trouble*, p. 3.

26. Met 'alsof' hanteer ik de steno-terminologie die ervan uitgaat dat bijvoorbeeld pure communicatie onmogelijk is, maar dat we in het dagelijks leven doen 'alsof' dit wel plaatsvindt. Hoewel we dus twijfelen aan de fundamenteën van onze kennis blijven we desalniettemin handelen. Ik wil hiermee zeggen dat het poststructuralisme eerlijker is wat betreft het doen 'alsof', dan epistemologische stromingen die zich beroepen op het 'werkelijke'.

27. Ik maak deze opmerking omdat ik het niet eens ben met Foucault die het recht ziet als een onderdeel van het Ancien Régime, dat anders werkt dan de disciplineringsmechanismen. Hoewel ik toegeef dat er verschillen bestaan, heeft het recht naar mijn mening veel disciplineringsmechanismen overgenomen. Zie Smart, *Feminism and the power of law* voor een uitvoeriger bespreking.

getrouwde moeder, de moeder die kindermoord pleegt, enzovoort. De discursieve constructie van de Vrouw daarentegen beroept zich op het idee van de Vrouw als tegengesteld aan de Man. Hierbij worden verschillen binnen de categorieën van de Vrouw en de Man altijd ongedaan gemaakt of genegeerd om meer gewicht te kunnen hechten aan een zogenaamd fundamenteel verschil, namelijk dat tussen de seksen. Op deze manier wordt dit basisverschil aangelegd als een fundering voor de constructie van andere verschillen. Zo is de vrouwelijke misdadiger een type dat onderscheiden kan worden van andere vrouwen, maar haar type is tegelijkertijd afgeleid van de hoofdcategorie 'Vrouw', die altijd al tegengesteld is aan die van 'Man'. Zo kan zij als een abnormale vrouw bestempeld worden doordat zij zich onderscheidt van andere vrouwen, maar tegelijkertijd bevestigt zij het natuurlijke verschil tussen Vrouw en Man. Pas wanneer ons bewust zijn van deze dubbele strategie kunnen we begrijpen wat anders onlogisch of een vergissing zou lijken. In plaats van deze tegenstrijdigheid op te vatten als iets dat met enig logisch denkwerk wel opgelost kan worden, moeten we onder ogen zien dat de discursieve constructie van de moderne Vrouw gebaseerd is op het drijfzand van deze dubbele strategie.

Zo is de Vrouw altijd zowel vriendelijk als dodelijk geweest, actief en agressief, deugdzaam en slecht, hooggeschat en verafschuwd. De term vrouwelijkheid heeft deze meervoudige betekenissen nooit toegelaten, maar het concept vrouwelijkheid is altijd op contingente wijze verbonden geweest met de Vrouw, waarbij eerder klasse- en rasdimensies werden toegepast, dan een sluitende definitie over de aard van het vrouw-zijn.²⁸ De Vrouw representeert daarom zelf een dualisme en vormt tegelijkertijd één helft van een binair hoofonderscheid. Zo wordt de prostituée in het juridische vertoog geconstrueerd als de slechte vrouw, maar tegelijkertijd belichaamt zij de Vrouw als tegengesteld aan de Man, omdat zij is wat iedere vrouw zou kunnen worden, en omdat zij het symbool is van een onbetrouwbaarheid en losbandigheid die voortkomt uit haar (door de natuur gegeven) lichaam, terwijl de man onschuldig blijft.²⁹

Hoewel er vele verschillende strategieën zijn die gender produceren, wil ik nu zonder verdere omhaal het onderwerp van het recht aansnijden. Men heeft wel gesteld dat het einde van de achttiende eeuw en de negentiende eeuw in Engeland een belangrijke periode vormen in de geschiedenis van gender. In die periode ontstond er een gender-polarisatie waarbij het verschil steeds vaster en

28. Wanneer ik stel dat vrouwelijkheid eerder klasse en ras in zich opneemt, en niet een wezenlijke bewering is met betrekking tot het sekseverschil, dan bedoel ik dat alleen blanke vrouwen uit de sociale middenklasse tot het vrouwelijke werden toegelaten. Vrouwen van Afrikaanse afkomst 'waren' nooit vrouwelijk, Aziatische vrouwen 'waren' altijd passief en onderworpen, joodse vrouwen 'waren' agressief, blanke vrouwen uit de arbeidersklasse 'waren' lomp, enzovoort.

29. Er is hier voor zover ik weet maar één uitzondering op en dat is dat het in het echtscheidingsrecht als onwenselijk werd erkend dat een man 'omging' met prostituées, door aan de echtgenote het recht op een echtscheiding toe te kennen wanneer haar echtgenoot haar willens en wetens met een geslachtsziekte had besmet. Hier moet ook opgemerkt worden dat er in Engeland wetgeving bestaat die het mannen verbiedt om straatprostituées op te pikken. Maar dit creëert geen categorie losbandige mannen op dezelfde manier als wetgeving tegen tippelen wel de categorie prostituée creëert.

meer rigide werd en bovendien aan 'natuur' werd verbonden.³⁰ Wetenschappelijke vertogen speelden een centrale rol in dit proces, waarmee ze de traditionele religieuze en filosofische opvattingen over de minderwaardigheid van vrouwen versterkten. Vrouwen werden meer en meer geassocieerd met hun lichaam waarbij dit lichaam werd beschouwd als bepalend en als pathologisch. Men kan stellen dat wetenschappelijke, medische en nog later psychoanalytische vertogen de gender-verschillen hebben geconstrueerd die we als vanzelfsprekend en natuurlijk zijn gaan beschouwen. Wat echter belangrijker is, is dat deze vertogen het idee van natuurlijke verschillen vanzelfsprekend hebben gemaakt. Tegelijkertijd was het feminisme uiteraard bezig een geheel andere Vrouw te construeren, een vrouw die niet semi-invalid was (wanneer ze uit de sociale middenklasse kwam) of seksueel losbandig en verdorven (wanneer ze uit de arbeidersklasse kwam). Maar zelfs in het feministische vertoog werd verschil vastgelegd in het domein van het natuurlijke.

De negentiende eeuw is ook voor mijn analyse van het recht van bijzonder belang. Deze eeuw vormt zowel het hoogtepunt van de juridische uitsluiting van vrouwen uit de burgerlijke maatschappij (getrouwde vrouwen waren bijvoorbeeld in juridisch opzicht geen persoon, terwijl in deze periode de juridische onbekwaamheid van vrouwen ook steeds gedetailleerder in het recht werd ingeschreven. (Met andere woorden, gender werd steeds meer vastgelegd in termen van eigenschappen en werd steeds verder gepolariseerd.) Op het meest elementaire niveau kunnen we zien dat wetgeving die stamt uit de achttiende eeuw of nog eerder een losse terminologie hanteert en bovendien 'fouten maakt' (zeker in de twintigste-eeuwse ogen). Maar de negentiende eeuw is een periode waarin een grotere verfijning ontstaat en waarin de relevante categorieën en onderwerpen vast komen te liggen.

We kunnen derhalve stellen dat het negentiende-eeuwse recht een strakker omliggende reeks geseksueerde subject-posities heeft doen ontstaan. We kunnen ook zien hoe het recht en de disciplinerende strategieën vrouwen 'aanmoedigen' deze identiteiten of subjectiviteiten aan te nemen. Dit idee kan misschien het beste met een voorbeeld worden uitgewerkt en het voorbeeld dat ik hier wil geven betreft het moederschap. Het gaat hier echter niet om de goede moeder, en ook niet de moeder die 'goed genoeg' is; ik ben geïnteresseerd in de slechte moeder.

Specificatie van de categorie van de slechte moeder

Hoewel ik de negentiende eeuw heb aangemerkt als een bijzonder belangrijke periode in het vastleggen van gender-identiteiten, zal ik mijn verhaal eerder laten beginnen om duidelijk te maken op welke manier de negentiende-eeuwse

30. T. Laqueur, *Making sex*. Boston (Harvard University Press) 1990; L. Davidoff en C. Hall, *Family fortunes*. Londen (Hutchinson) 1987; L. Jordonova, *Sexual visions*. Londen (Harvester) 1989).

hantering van recht en disciplineren, als twee verschillende vormen van regulering, een breuk inhield met voorafgaande periodes.

Mijn verhaal begint in Engeland in 1623. In dat jaar werd er een nieuwe wet aangenomen, die een nieuwe misdaad en een nieuwe misdadiger introduceerde. Met deze wet werd het doden van een onwettig kind door de moeder een strafbaar vergrijp waar de doodstraf op stond. Essentieel bij deze nieuwe wet was dat men ervan uitging dat de moeder schuldig was wanneer haar kind stierf, en dat het aan haar was om haar onschuld te bewijzen. Een veronderstelling van schuld, tenzij het tegendeel bewezen werd, was bijzonder zeldzaam in het Engelse recht, en zo verscheen de ongehuwde moeder op het toneel als een schuldige moordnares. Hierbij moet worden opgemerkt dat de staat in die periode het huwelijk niet bij de wet regelde en zelfs niet aandrong op een formeel huwelijk. De huwelijkse staat was derhalve een tamelijk onduidelijke conditie, ook al omdat sommigen pas trouwden als ze al een aantal kinderen hadden gekregen.

We hebben hier dus te maken met de problematisering van een bepaalde vorm van moederschap. De regulering hiervan nam de vorm aan die door Foucault³¹ is gekenschetst als de macht van de soevereine heerser om dood voor te schrijven. Wellicht dat deze vrouw een van de eersten is die in het recht specifiek voorkomen als de Vrouw.³² Haar entree gaat gepaard met een aantal impliciete associaties die verduidelijking behoeven, wil men dit recht goed begrijpen. Zij is niet alleen ongetrouwd en dus zonder bescherming, maar zij heeft ook een specifieke klassepositie (dit wil zeggen zij is arm), zij verkeert niet in de materiële omstandigheden om een kind groot te brengen, en toch verdient zij de doodstraf omdat ze probeert aan haar lot te ontkomen – zelfs als het kind een natuurlijke dood is gestorven (of gestorven is aan de gevolgen van armoede tijdens de zwangerschap en geboorte).

Deze wet was zo draconisch dat hij maar zelden is toegepast omdat jury's niet tot een veroordeling konden komen. Maar het bestaan van deze wet stelt ons wel in staat te zien hoe het opleggen van strenge straffen aan een minderheid werd omgezet in vormen van disciplineren en toezicht op de meerderheid. De straffen werden milder, maar steeds minder vrouwen bleven buiten het bereik van de herziene juridische categorieën.

Door de huwelijkswet van Lord Hardwick uit 1752 werd het huwelijk zodanig geregeld dat de semi-huwelijkse staat langzamerhand werd uitgebannen. Vrouwen waren ofwel getrouwd ofwel ongetrouwd. In 1803 werd de draconische wet op de kindermoord van 1623 omgebogen in wetgeving die het verzwijgen van een geboorte moest tegengaan. Het vermoeden van onschuld tot het te-

31. M. Foucault, *Discipline and punish*. Londen (Allen Lane) 1977.

32. De traditie van het gewoonterecht in de Engelse wetgeving betekent dat we niet een bepaald moment kunnen aanwijzen waarop andere categorieën van de Vrouw (bijvoorbeeld de echtgenote) hun intrede maken in het juridische vertoog. Ook de oorsprong van de kerkelijke wetgeving is niet zo gemakkelijk na te speuren, maar de Vrouw kan daar duidelijk worden aangetroffen in de regelgeving inzake scheiding van tafel en bed en inzake abortus. Zij komt ook voor als een speciale categorie overtreder waarvoor bepaalde soorten straffen ongeschikt werden geacht.

gendeel bewezen was, werd weer hersteld en de straf werd flink verlaagd. Het doel hiervan was echter om meer vrouwen binnen het bereik van het recht te brengen, omdat het niet langer een vereiste was dat moord moest zijn vastgesteld. In hetzelfde jaar (1803) werd de eerste strafrechtelijke bepaling tegen abortus geïntroduceerd. Abortus in elk stadium van de zwangerschap werd gecriminaliseerd, en hoewel er een onderscheid gemaakt werd tussen abortus voor en na het moment waarop de zwangere vrouw voor het eerst leven voelde, werd dit later weer ongedaan gemaakt. In het Engelse recht zijn de produktie van en de propaganda voor geboortebeperkende middelen nooit strafbaar geweest (dit in tegenstelling tot hetgeen bijvoorbeeld het geval was in het Canadese recht), maar de verspreiding van dergelijke informatie werd effectief tegengegaan door privaatrechtelijke vervolging wegens godslastering of smaad. In 1882 werd de leeftijd waarop men meerderjarig werd verhoogd tot dertien jaar en in 1885 tot zestien jaar. Men kon dus geen huwelijk sluiten vóór deze leeftijd: jonge vrouwen die zwanger raakten maar niet konden trouwen, konden als gevolg hiervan onder toezicht worden gesteld. In 1913 maakte de Wet op de zwakzinnigheid het mogelijk om ongetrouwde vrouwen op te sluiten op grond van 'morele imbeciliteit' of 'zwakbegaafdheid'.

Waar het mij om gaat is niet alleen dat deze verschillende vormen van recht een categorie 'gevaarlijk moederschap' construeerden, maar ook dat het recht zijn netten steeds verder uitwierp op precies hetzelfde moment dat het steeds moeilijker werd om zwangerschap en geboorte buiten het huwelijk te vermijden. Het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw vallen samen met het probleem van het vrouwenoverschot; de huwelijkskansen van vrouwen werden beperkt door de uittocht van mannen naar de koloniën, en door de slachting die werd aangericht in verscheidene oorlogen.

De straffen (vooral voor kindermoord) werden minder streng, maar steeds meer vrouwen raakten verstrikt in de netten van het onontkoombare moederschap. Als ze eraan probeerden te ontsnappen door het gebruik van voorbehoedsmiddelen of abortus werden ze veroordeeld als prostituées of moordenaressen; als ze het moederschap niet aankonden werden ze onderworpen aan nieuwe vormen van disciplineren in de vorm van liefdadigheid of wetgeving met betrekking tot de volksgezondheid. We kunnen derhalve zien hoe het moederschap werd geconstrueerd als een 'natuurlijk', en dus onvermijdelijk, gevolg van heteroseksualiteit. Vrouwen hadden geen middelen om het moederschap te vermijden, en de onontkoombaarheid van de relatie tussen seks en voortplanting werd bevestigd door de strenge repressie van hen die de traditionele methoden gebruikten om deze relatie te verbreken. We zien de opkomst van het verplichte moederschap voor elke vrouw die seksueel actief was. Met verplicht moederschap bedoel ik evenwel niet alleen het opleggen van zwangerschap en geboorte, maar ook de intrede in het hele stelsel van betekenissen en gedragscodes die horen bij het goede moederschap. Met de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw zien we ook een toename van het toezicht op de levens van

vrouwen, en het institutionaliseren van interventies in hun levens door een groeiend leger van inspecteurs van de gezondheid en maatschappelijk werkers.³³

De ongehuwde moeder diende (dient) duidelijk om ons culturele beeld van wat 'goed' moederschap is te bevestigen. In deze zin is zij een *type* vrouw in plaats van de Vrouw. Maar tegelijkertijd functioneert zij in het vertoog als de Vrouw omdat zij altijd de juiste plaats van de Man oproept. Zij is het (vermeende) probleem omdat zij geen man heeft. De Man is derhalve de oplossing, hij be-tekent de stabiliteit, de legitimiteit en de zeggenschap die niet alleen bij haar afwezig zijn maar juist in hun tegendeel zijn verkeerd. De ongehuwde moeder is daarom ook in essentie de Vrouw omdat zij al die waarden representeert die in omgekeerde vorm de gewenste eigenschappen van de Man zijn.

Misschien wekt dit nu de indruk dat ik mij vooral bezighoud met het symbolische. Maar mijn interesse gaat verder dan dit omdat ik met deze schets van de ontwikkeling van de 'ongehuwde moeder' duidelijk wil maken dat het dominante betekenisstelsel deze vrouw al als problematisch en destabiliserend beschouwt. Zoals Foucault heeft aangetoond dat categorieën als de misdadiger of de homoseksueel geen reeds bestaande entiteiten zijn die door de wetenschap onderzocht en begrepen kunnen worden, zo kunnen we ook zien dat de ongehuwde moeder in het leven wordt geroepen als gevolg van bepaalde strategieën en bepaalde vormen van weten. Hoewel ze geen vaststaande, onveranderlijke categorie is, doet ze haar intrede in een gevestigd web van betekenissen, die haar instabiliteit en gevaarlijkheid zo goed als vanzelfsprekend maken.

Het belang hiervan voor de hedendaagse situatie is dat steeds meer vrouwen in deze categorie ingedeeld kunnen worden. De wet uit 1623 waar ik mee begon, had maar voor relatief weinig vrouwen consequenties. Inmiddels behoren tot deze categorie ook de nooit-gehuwde moeder en de gescheiden alleenstaande moeder. (De weduwe wordt hier bijna nooit toe gerekend omdat men veronderstelt dat zij de symbolische vader in ere houdt en dus eigenlijk niet een alleenstaande moeder is.) Recentelijk is deze categorie nog verder uitgebreid met de 'surrogaat'-moeder (draagmoeder) en de vrouw die behandeld wordt voor onvruchtbaarheid. Ik zal daarom eindigen met een hedendaags voorbeeld. In 1990 heeft het Britse parlement een wet aangenomen, getiteld de *Human fertilisation and Embryology Act*. Sectie 13(5) daarvan luidt:

'Een vrouw zal niet voor behandeling in aanmerking komen voordat het belang in aanmerking is genomen van enig kind dat geboren wordt ten gevolge van de behandeling (inclusief de behoefte van dat kind aan een vader)...

Deze wet is een voortzetting van de fictie dat de echtgenoot van een vrouw de vader van haar kinderen is, zelfs als er geen biologische verwantschap bestaat. Bovendien schept de wet een nieuwe vorm van onwettigheid door te stellen dat

33. A. Davin, 'Imperialism and motherhood', in: *History Workshop Journal* (lente 1978) nr. 5; J. Donzelot, *The policing of families*. Londen (Hutchinson) 1980).

de biologische vader van een kind niet beschouwd moet worden als de juridische vader, als na zijn dood zijn sperma is gebruikt of een embryo van hem is geïmplantéerd na zijn dood.

Dergelijke maatregelen zijn onzinnig tenzij men er al vanuit gaat dat een moeder zonder (levende) echtgenoot een gevaar oplevert. Deze maatregelen mogen dan wel heel anders lijken dan de maatregelen die in 1623 werden genomen, of nog later in de negentiende eeuw, maar ze bouwen voort op een begrip van de categorie van de Vrouw dat deels door het recht in het leven is geroepen. Dit is de Vrouw van het juridisch vertoog die het feminisme moet blijven deconstrueren, maar dan zonder een normatieve Vrouw te scheppen, die opnieuw een homogeniteit oplegt, die maar al te vaak is gemodelleerd naar ons eigen geprivilegieerde, blanke evenbeeld.

Ter afronding

Het is natuurlijk vrijwel onmogelijk om tot een conclusie te komen. In ieder geval wil ik niet het debat afsluiten juist nu we steeds dringender vragen beginnen te stellen. Vanwaar ik sta liggen er voor de feministische sociale theorievorming over het recht twee belangrijke opdrachten aan het begin van de jaren negentig. Ten eerste moeten we onder ogen te zien dat het recht niet simpelweg 'recht' is, waarmee ik bedoel dat het geen verzameling gereedschap of regels is die we in een meer gewenste richting ombuigen. Hoewel we dit al langer weten, ben ik er niet zeker van of we al genoeg gedaan hebben met deze kennis. Het verlangen om politiek actief te zijn is vaak verward met het verlangen om praktisch te zijn, en zodoende neemt het recht nog steeds een begripsmatige ruimte in ons denken in, die ons stimuleert om mee te gaan met de jurisdisering van het dagelijks leven. Hier moeten we kritisch tegenover blijven staan. Ten tweede moeten we de macht van het recht erkennen als een gender-technologie, zonder hierdoor in stilzwijgen te vervallen. Ik heb al eerder opgemerkt dat een van de gunstige gevolgen van de intrede van feministen in de rechtswetenschap de erkenning is dat het recht een strijdtoneel is, en niet een wapen in de strijd.³⁴ De erkenning dat het recht problematischer is dan we aanvankelijk dachten hoeft ons niet te doen wanhopen, omdat we nu duidelijk kunnen zien dat feministische wetenschap en onderzoek veel vasthoudender zijn en tot veel meer nieuwe inzichten leiden dan iedereen misschien had gedacht.

Vertaling: Rikkert Stuve

34. Strijd is op dit moment natuurlijk een enigszins ouderwets en in verlegenheid brengend woord. Het refereert aan het optimisme van de jaren zestig of, nog problematischer, aan de strijd van het proletariaat. Maar feminisme brengt vaker in verlegenheid en is vaker ongemakkelijk, dus waarom zouden we deze traditie negeren?

Besprekingsartikel

Jet Bussemaker

Verlicht eigenbelang of verplicht altruïsme?

Literatuur over sekse en verzorgingsstaat

In februari 1991 verscheen in de krant het bericht dat de Zweedse regering probeerde mannen meer gebruik te laten maken van de mogelijkheid tot ouderschapsverlof. In de Nederlandse krantekoppen werd hierbij de term 'dwang' gebruikt. Bij verdere lezing bleek het niet zozeer om dwang te gaan, als wel om voorlichtings- en stimuleringsbeleid. Hoewel de relatie met dwang bij verhalen over de Zweedse verzorgingsstaat snel, vaak té snel, wordt getrokken,¹ en het de vraag is of de aanduiding van dwang in dit verband niet zelf al sekse-specifiek is, is de angst voor dwang niet helemaal ongegrond. Waar liggen de grenzen van de bemoeienis van de staat met de inrichting van het privé-leven van burgers? In Zweden is de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen hoger dan die van mannen in Nederland. Zonder de inmenging van de Zweedse staat in het privé-leven had de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen nooit 85% kunnen bedragen. Maar is het in het belang van vrouwen het privé-leven nog verder te politiseren? Of heeft de Zweedse verzorgingsstaat zo langzamerhand zijn grenzen bereikt en dreigt een verder ingrijpen in de privé-sfeer om te slaan in zijn tegendeel: in dwang in plaats van stimulering, in disciplineren in plaats van emancipatie en in paternalisme in plaats van vrijheid?

De Scandinavische landen zijn interessant omdat het verzorgingsstaten zijn die in veel opzichten op Nederland lijken, maar daarvan sterk verschillen als het om sekseverhoudingen gaat. Meer dan in Nederland lijken Scandinavische vrouwen volwaardige burgers te zijn, niet alleen juridisch, maar ook economisch en sociaal. Waar de Scandinavische landen tot voorbeeld dienen, vormen de Verenigde Staten, en in mindere mate Groot-Brittannië, op veel punten een schrikbeeld. Sociale voorzieningen waren daar toch al minder ontwikkeld dan in Nederland en de jaren van 'Reaganomics' en 'Thatcherism' hebben dat niet beter gemaakt. Vooral vrouwen en zwarten ondervinden daarvan de gevolgen. Wellicht dragen de sociale en politieke ontwikkelingen ertoe bij dat er in de Anglo-Amerikaanse landen, meer dan in Nederland, wetenschappelijke studies verschijnen over vrouwen en de verzorgingsstaat.

1. Zie J. Klappe, *Het Zweedse model. Sociaal-democratie en arbeidsmarktbeleid*. Amsterdam (Wetenschappelijk Bureau Groen Links) 1990. Zie ook A. Buitendam, D. Dumas en A. Glebbeek (red.), *Het Zweedse model. Geschied voor import?* Assen/Maastricht (Van Gorcum) 1990.

In dit artikel wil ik enkele van de recente Amerikaanse en Scandinavische uitgaven bespreken. Ook in deze landen is, evenals in Nederland, overigens nog weinig sprake van systematisch onderzoek. Veel onderzoek is fragmentarisch en versnipperd. De meeste uitgaven zijn bundels met artikelen van diverse auteurs over uiteenlopende perioden en onderwerpen. Ik heb daarom gekozen voor een thema-gewijze benadering waarin met name vraagstellingen en inzichten uit buitenlandse literatuur worden behandeld die van belang kunnen zijn voor de Nederlandse situatie. Eerst zal ik een korte blik werpen op enkele invloedrijke publikaties in Nederland. Aan de hand van de begrippen rechten en behoefte zal vervolgens aandacht worden besteed aan de relatie tussen sekse en inkomensvervangende regelingen en de historische basis hiervan. Het blijkt daarbij niet alleen te gaan om sekse-specifieke sociale structuren, maar ook om de taal waarin wensen en verlangens worden geuit. In de daaropvolgende paragraaf zal ik aan de hand van Amerikaanse literatuur wat specifiek ingaan op de rol van 'politieke vocabulaires'. Dat de verzorgingsstaat een staat is die 'zorgt' wordt vooral duidelijk uit de Scandinavische literatuur. De vraag naar de manier waarop die zorg tot uitdrukking komt en nieuwe vormen van burgerschap genereert, zal ik bespreken aan de hand van Scandinavische publikaties. Tenslotte worden enkele conclusies getrokken, speciaal in verband met de Nederlandse situatie.

Onderzoek naar sekse en verzorgingsstaat in Nederland

De eerste systematische studies over sekse en verzorgingsstaat verschenen in de tweede helft van de jaren zeventig. Vooral *Women and the Welfare State* van Elisabeth Wilson is invloedrijk geweest.² Wilson gaf aan dat de verzorgingsstaat niet 'zomaar' een stelsel van voorzieningen en regelingen was, maar bijdraagt aan de (her)definiëring van opvattingen over vrouwelijkheid en mannelijkheid. Een van de belangrijkste functies van de verzorgingsstaat bleek het vormgeven en reformeren van het privé- en gezinsleven. Dat lijkt nu een open deur, maar was toen een *eye opener*.

De stelling van Wilson is onder meer terug te vinden in het artikel 'Vader-tje Staat, moedertje thuis?' van Selma Sevenhuijsen uit 1978.³ Dat is nog steeds de meest uitgebreide publikatie over sekse en de geschiedenis van de Nederlandse verzorgingsstaat. Zij laat daarin zien dat een strikte arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen, corresponderend met de scheiding tussen een privé- en een openbare sfeer, niet alleen tot de veronderstellingen van de verzorgingsstaat behoort, maar ook door de staat wordt vastgelegd en uitgebouwd.

2. E. Wilson, *Women and the Welfare State*. Londen (Tavistock) 1977.

3. S. Sevenhuijsen, 'Vadertje Staat, moedertje thuis', in: *Socialisties-Feministische Teksten 1*. Amsterdam (Sara) 1978, pp. 18-63. Een poging om de relatie tussen sekse en (verzorgings)staat op theoretisch niveau te doordenken werd verricht door H. Stasse e.a. in *Staat en seksenstrijd. Naar een feministische staatstheorie*. Amsterdam (SUA) 1982, maar die kan niet erg geslaagd worden genoemd.

Op geheel andere, maar originele en interessante wijze is de relatie tussen sekse en verzorgingsstaat benaderd door Annemarie Mol. Zij stelt in een artikel uit 1987 aan de hand van publikaties over de verzorgingsstaat de vraag naar de sekse van die staat centraal.⁴ Het woord 'staat' roept associaties op met de vaderfiguur, terwijl het woord 'verzorging' associaties oproept met de moederfiguur.⁵ De manier waarop deze zich tot elkaar verhouden varieert en heeft bovendien vaak een politieke inzet.⁶ Er is nu eens sprake van een verstikkende en alvoedende moeder, dan weer van een disciplinerende of beschermende vader; soms wordt de verhouding tussen verzorging en staat uitgedrukt in de metafoor van het liefdevolle gezin, dan weer is er slechts sprake van een weeshuis waar werkelijke aandacht ontbreekt.

Een artikel als dat van Annemarie Mol laat zien dat de verzorgingsstaat ook op andere wijze kan worden onderzocht, dan met behulp van liberale of marxistische staatsopvattingen die lange tijd het onderzoek naar de staat hebben bepaald. Een dergelijke aanpak breekt ook met een benadering waarin de relatie tussen vrouwen en de verzorgingsstaat slechts gedacht kan worden in termen van emancipatie versus disciplinerende. Volgens het emancipatie-perspectief moeten de politieke en sociale rechten van vrouwen als zegeningen van de verzorgingsstaat worden beschouwd en heeft het overnemen van reproductieve en zorgtaken door de staat de emancipatie van vrouwen mogelijk gemaakt. Volgens het disciplineringsperspectief heeft de verzorgingsstaat geleid tot de vernietiging van vrouwenwerelden en tot een disciplinerende van vrouwelijke burgers door ze vooral aan te spreken als huisvrouwen, moeders en echtgenoten.⁷ De als tegengesteld gepresenteerde benaderingen van emancipatie versus disciplinerende doen geen recht aan de interdependentie en de verwevenheid van verschillende levenssferen (de persoonlijke en de politieke, maar ook de economi-

4. A. Mol, "Eet mama ons op?" En andere verhalen over moedertje staat', in: *Groniek* (themanummer vrouw en verzorgingsstaat), Groningen 1987, pp. 9-25.

5. De term 'verzorgingsstaat' is een bij uitstek Nederlands begrip, dat daarbuiten nauwelijks wordt gebruikt. In de meeste landen wordt gesproken over een *welfare state*. Verzorgingsstaat werd voor het eerst gebruikt door Hilde Verwey-Jonker in 'De motivering van ons socialisme en de welvaart', in een themanummer over de 'welvaartsstaat' van *Socialisme en Democratie* 17 (1960), pp. 537-540. Nadat Pieter Thoenes de term had gebruikt in zijn proefschrift *De elite in de verzorgingsstaat* (Leiden, Stenfert Kroese 1962) kreeg deze meer bekendheid. Toch zijn er ook altijd bezwaren tegen deze term aangevoerd en spreken sommige auteurs van een welvaartsstaat, interventiestaat of Keynesiaanse staat.

6. Engelse conservatieven gebruiken bijvoorbeeld de term *nanny legislation* om de over-bescherming en bemoeienis van de staat met zijn burgers aan te duiden. Zie L. Jamieson en H. Corr (eds.), *State, private life and political change*. Houndsmill (MacMillan) 1990, p. 2.

7. Zie voor een kritiek M.L. Waalwijk, 'De verzorgingsstaat, een vrouwengeschiedenis', in: *Groniek*, Groningen 1987, pp. 123-134. Zie ook L. Simonen, *Contradictions of the welfare state, women and caring*. Tampere (University of Tampere) 1990, p. 12. De emancipatie-these is overigens vooral benadrukt in literatuur uit Scandinavische landen, terwijl in het Anglo-Amerikaanse debat de disciplinerende en onderdrukkende aspecten van de staat zijn benadrukt. In Nederlandse feministische en linkse kringen is de nadruk vooral gelegd op de controlerende en disciplinerende kanten van de verzorgingsstaat.

sche en sociale sfeer) die kenmerkend is voor de verzorgingsstaat. Bovendien is er geen aandacht voor contradicties in de politieken van de verzorgingsstaat.

Publikaties als bovengenoemd zijn uitzonderingen. Zonder overdrijving kan worden gesteld dat onderzoek naar sekse en verzorgingsstaat in Nederland slecht ontwikkeld is. En de inzichten die zijn verkregen, zijn niet of nauwelijks terug te vinden in meer algemene publikaties over de verzorgingsstaat. Natuurlijk, er bestaat veel onderzoek naar consequenties van bepaalde regelgeving voor mannen en vrouwen. Maar dat onderzoek is vooral beschrijvend van aard en bovendien sterk disciplinair gericht. Daardoor is het niet in staat het karakter van de verzorgingsstaat zelf aan een kritische analyse te onderwerpen. Dergelijke onderzoeksprojecten representeren de specialisering in beleidsterreinen die kenmerkend is voor de verzorgingsstaat. Men is bijvoorbeeld thuis in arbeidsmarktbeleid, maatschappelijk werk of gezondheidszorg, maar weet buiten deze terreinen weinig of niets.

In publikaties over de historische, sociologische en politicologische achtergrond van de Nederlandse verzorgingsstaat, wordt sekse zelden als belangrijk structurerend principe beschouwd. Een voorbeeld daarvan is het recente boek van Abram de Swaan, *Zorg en de staat*.⁸ Zijn conclusie dat de ontwikkeling van de verzorgingsstaat begrepen kan worden als een gevolg van welbegrepen eigenbelang van burgers, gaat uit van een utilitaristische benadering waarin de *homo economicus* de leidende figuur is. Vrouwen komen in dat verhaal niet voor.

De impliciete, maar centrale notie van het concept van eigenbelang in het boek van De Swaan is al meerdere malen gekritiseerd,⁹ maar de relatie tussen sekse, verzorgingsstaat en een verklarende notie als eigenbelang is daarbij niet besproken. Een belangrijke vraag in dit verband lijkt mij in hoeverre een beschrijving van de geschiedenis van de verzorgingsstaat en een herinterpretatie van maatschappelijke problemen vanuit het vertrekpunt van sekse, niet alleen iets toe zouden voegen aan al bestaande verhalen over de verzorgingsstaat, maar de centrale gezichtspunten van die verhalen ook fundamenteel zouden doen veranderen. Hoe verhouden bijvoorbeeld eigenbelang en altruïsme en mannelijkheid en vrouwelijkheid zich tot elkaar in politieken van moderne verzorgingsstaten? Bestaat de aandacht voor eigenbelang niet pas dankzij een onbenoemde, maar impliciet aanwezige opvatting over het natuurlijke karakter van vrouwelijk altruïsme?¹⁰ Hoe verhoudt de idee van rechten zich in de verzorgingsstaat tot

8. A. de Swaan, *Zorg en de staat*. Amsterdam (Bert Bakker) 1989.

9. Zie bijvoorbeeld de bijdragen van H. Achterhuis ('Minachting voor de geschiedenis') en van S. Stuurman ('Sociale zekerheid, staatsinterventie en politiek') en de reactie van De Swaan ('Stobben Rooien 1') in *Krisis* 10 (1990) 3. Zie ook C.J.M. Schuyt, *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat*. Leiden (Stenfert Kroese) 1991, en G. van der Brink, 'Het beschavingsideaal van Abram de Swaan', in *Socialisme en Democratie* 46 (1989), pp. 365-369.

10. Bijvoorbeeld doordat de opbouw van het sociale-zekerheidssysteem gestructureerd werd rond het gegeven dat vrouwen niet alleen niet meer hoeven te werken als ze trouwen, maar ook zonder meer

het uitgangspunt van behoeften en hoe worden rechten en behoeften omschreven? Wat is de bijdrage van mannen en vrouwen geweest aan de ontwikkeling en vormgeving van de verzorgingsstaat? Kort gezegd: in hoeverre is sekse een belangrijk structurerend principe van de verzorgingsstaat?

Recht, behoefte en de geschiedenis van de verzorgingsstaat

Het belangrijkste kenmerk van verzorgingsstaten wordt gevormd door een stelsel van inkomens-vervangende regelingen en voorzieningen. Dat stelsel kent twee sporen. Het eerste spoor bestaat uit de verzameling uitkeringen die is gebaseerd op verrichte arbeid in het verleden en op grond van het feitelijk wegvallen van dit zelf verworven inkomen een (meestal relatief hoog) geldelijk bedrag uitkeert zonder de (financiële) middelen van de betreffende persoon en eventuele partners te testen. Het tweede spoor omvat een verzameling uitkeringen die laag is (vaak rond het bestaansminimum) en wordt toegekend bij het wegvallen van een verondersteld inkomen dat niet per se zelf verworven hoeft te zijn. In sommige gevallen vindt vooraf een strenge toetsing plaats op overige financiële middelen, terwijl sociale supervisie over iemands privé-leven niet is uitgesloten. Onder de eerste verzameling vallen uitkeringen bij werkloosheid, ziekte en arbeidsongeschiktheid. Onder de tweede vallen onder andere weduwen- en bijstandsuitkeringen.¹¹

Het eerste spoor is verbonden met rechten. Men krijgt wat men toekomt op grond van rechten die men heeft verworven, meestal door het betalen van premies. Het bedrag is afhankelijk van de betaalde premie. Het tweede spoor is verbonden met behoeften en niet afhankelijk van betaalde premie. Men krijgt wat anderen denken dat men nodig heeft, hetzij op grond van een veronderstelde behoefte (weduwenuitkering), hetzij op grond van een feitelijke behoefte (bijstand). Wanneer sprake is van feitelijke behoefte geldt de toetsing op overige financiële middelen. Bij deze uitkeringen gaat men ervan uit dat er nog andere relevante inkomensbronnen kunnen zijn, zoals een erfenis, waardevolle goederen in natura of een inkomen van een kostwinner.¹²

bereid zijn hun werk op te geven. Zie H. Land en H. Rose, 'Compulsory altruism for some or an altruistic society for all?', in: Ph. Bean, J. Ferris en D. Whynes (eds.), *In defence of welfare*. Londen (Tavistock) 1985, pp. 74-96.

11. De eerste verzameling uitkeringen staat in Nederland vooral bekend als de werknemersverzekeringen. De tweede verzameling bestaat uit de volksverzekeringen (waarbij geen toetsing op andere financiële middelen plaatsvindt, bijvoorbeeld een weduwenuitkering) en sociale voorzieningen (de bijstand, waarbij die toetsing wel plaatsvindt).

12. Toch kent ook de eerste verzameling uitkeringen een behoefte-element, zij het onuitgesproken. Hier wordt immers verondersteld dat de uitkering (evenals het loon) aan een kostwinner wordt verstrekt en voldoende is om zichzelf en vrouw en kinderen financieel van te onderhouden. Voor vrouwen discriminerende bepalingen op dit terrein zijn de afgelopen jaren onder druk van feministische groepen en EG-richtlijnen voor gelijke behandeling veranderd, maar nog in 1984 had een gehuwde

Het onderscheid in deze twee verzamelingen van uitkeringen is vrij gebruikelijk. Aandacht voor de manier waarop deze tweedeling is verbonden met opvattingen over sekseverhoudingen is veel minder gebruikelijk. De relatie tussen sekse en de tweedeling in uitkeringen uit zich op verschillende manieren: materieel doordat vooral vrouwen een beroep doen op de tweede verzameling uitkeringen en mannen op de eerste; historisch doordat ze zijn verbonden met andere sekse-specifieke structuren in de verzorgingsstaat (zoals die tussen privé en openbaar) en doordat mannen en vrouwen een verschillende bijdrage hebben geleverd aan de opbouw van de twee verzamelingen uitkeringen; filosofisch en politicologisch, doordat de twee sporen zijn verbonden met specifieke vocabulaires in de politiek, en daarin een ‘mannelijke’ en een ‘vrouwelijke’ taal verwoorden.

Zo hangt de scheiding tussen de twee verzamelingen van uitkeringen direct samen met de scheiding tussen een openbare en een privé-sfeer, tussen kostwinner en kostbereidster, tussen werk en thuis. De scheiding der sferen leidt ertoe dat mannen en vrouwen op grond van andere oorzaken een beroep op uitkeringen doen. Mannen doen vooral een beroep op sociale zekerheid wanneer ze hun baan verliezen, vrouwen wanneer ze hun man/kostwinner kwijtraken. Het gaat in de sociale zekerheid niet om opzettelijke discriminatie, maar om een welvaartsopolitiek die de ondergeschikte positie van vrouwen veronderstelt, maar – vaak onbedoeld – ook bevestigt en versterkt.

De historische basis van de geseksueerdheid van verschillende welvaartsvoorzieningen wordt goed zichtbaar in de recent gepubliceerde en door de Amerikaanse historica Linda Gordon geredigeerde bundel.¹³ In een bijdrage aan deze bundel vergelijkt Barbara Nelson de eerste weduwenuitkering met de arbeidsongeschiktheidsuitkering. Beide behoorden tot de eerste sociale voorzieningen in de Verenigde Staten. De arbeidsongeschiktheidsuitkering was bedoeld voor witte industrie-arbeiders, de weduwenuitkering (‘moeder-pensioen’) was bedoeld voor verarmde, witte arbeidersvrouwen met kleine kinderen. Aanspraak op de arbeidsongeschiktheidsuitkering kon worden gemaakt na een voorgevallen risico waardoor verdere betaalde arbeid onmogelijk was. De weduwenuitkering daarentegen werd verschaft op grond van ononderbroken onbetaalde, verzorgende arbeid. Bij de arbeidsongeschiktheidsuitkering werd gecontroleerd in hoeverre iemand zelf schuldig was aan het ongeval. Zo werd bijvoorbeeld de vraag gesteld of het ongeluk onder invloed van alcohol was ontstaan. Wanneer dat niet het geval was controleerde men verder niet hoe het uitgekeerde geld be-

vrouw die werkloos werd geen recht op een WWV-uitkering (Wet Werkloosheidsvoorziening, een werkloosheidsuitkering die als uitzondering wel expliciet gebaseerd was op behoefte), tenzij ze kon aantonen dat ze (mede)kostwinner was.

13. L. Gordon (ed.), *Women, the state and welfare*. Madison (University of Wisconsin Press) 1990. In de inleiding, ‘The new feminist scholarship on the welfare state’, geeft Gordon een aardig overzicht van de stand van onderzoek.

steed werd; of het nu aan drank opging of niet. Daarentegen werd bij weduwen niet de oorzaak maar wel het gedrag achteraf gecontroleerd; bleef de vrouw in kwestie een goede moeder? In dat geval ging het dus niet om een onderbreking of stopzetting van voorheen verrichte arbeid, maar om een voortzetting ervan. Vrouwen moesten kunnen aantonen een 'achtenswaardige weduwe' te zijn. Via de weduwenuitkering werden zo de verzorgende capaciteiten van vrouwen ondersteund. Ze bevestigde niet alleen de economische afhankelijkheid van vrouwen, maar ook de emotionele en materiële afhankelijkheid van kinderen ten opzichte van hun moeder.¹⁴

De analyse van Nelson is exemplarisch voor veranderingen in denken over de relatie tussen sekse en verzorgingsstaat. Het gaat niet meer om het steeds opnieuw aantonen van discriminatie van vrouwen en om het zichtbaar maken van disciplinerende aspecten van de staat, maar onderzocht wordt onder welke omstandigheden verschillende regelingen tot stand kwamen, hoe ze functioneren en sekse-specifieke ordeningsprincipes in stand houden.¹⁵

Deze benadering is ook voor de Nederlandse situatie relevant. Ze maakt duidelijk dat, afgezien van andere factoren, de opkomst van het feminisme en de mede daardoor ontstane discussie over de verhouding tussen maatschappelijke sferen, wel bijna móest leiden tot een crisis van de verzorgingsstaat. Een van de fundamenteën (het gezin) en een van de belangrijkste organisatieprincipes (dat van de kostwinner/kostbereidster) kwam erdoor op de helling te staan. Ze verklaart ook waarom de huidige voor vrouwen discriminerende bepalingen in de sociale zekerheid niet gemakkelijk kunnen worden opgelost met een simpel beroep op gelijke behandeling. Gelijke behandeling is niet simpel, zeker niet tussen de seksen, waarbij rekening dient te worden gehouden met zaken als zwangerschap en ouderschap. Bovendien betekent gelijke behandeling in de sociale zekerheid dat een systeem dat in honderd jaar is opgebouwd, tot op de bodem van karakter moet veranderen. Het gaat niet eenvoudig om een uitbreiding van rechtsaanspraken voor vrouwen die mannen al hebben, maar om fundamentele veranderingen in opvattingen over recht en behoefte.

De relatie tussen recht, behoefte en sekse uit zich niet alleen in de *soort* voorzieningen die zijn ontstaan, maar ook in de politieke actoren die voor verschillende soorten voorzieningen pleitten. In het onderzoek van Nelson gaat het om de te-

14. B. Nelson, 'The origins of the two-channel welfare state: workmen's compensation and mothers' aid', in: Gordon, a.w., pp. 123-157, hier p. 141-142. De historische basis van welvaartsvoorzieningen komt in meerdere bijdragen terug. Opvallend daarbij is de vanzelfsprekende aandacht voor etniciteit en racisme.

15. In de door Gordon geredigeerde bundel wordt herhaaldelijk de nadruk gelegd op het systeem van kostwinnerslonen. Het belang dat wordt gehecht aan dit systeem (waarin vrouwen economisch afhankelijk zijn van mannen, mannen financieel afhankelijk zijn van loon en persoonlijk afhankelijk van vrouwen) zou contradicties in politieken van de verzorgingsstaat kunnen verklaren. Zo sluipt er soms toch een nogal functionalistische verklaring in de overigens mooie en historisch vaak goed gedocumenteerde betogen.

genstelling tussen industrie en liefdadigheid: '... industriële gaven de toon aan in de mannelijke, op betaalde arbeid gebaseerde delen van de welvaartsstaat, terwijl hun vrouwen door middel van liefdadigheidswerk de toon zetten in vrouwelijke, op moederschap gebaseerde segmenten'.¹⁶

Meer in het algemeen blijken het vooral mannen geweest te zijn die voor sociale-verzekeringsrechten hebben gestreden, terwijl vrouwen sociale voorzieningen op grond van behoeften voorop plaatsten. Ambivalent genoeg zijn het vooral vrouwen geweest die hebben gepleit voor voorzieningen die nu, uit oogpunt van seksediscriminatie, problematisch blijken te zijn. De strijd voor rechten is verbonden met de opkomst van de arbeidersbeweging aan het eind van de vorige eeuw die subject van rechten in plaats van object van armenzorg wilde zijn. Het opkomen voor behoeften hangt samen met de betekenis die aan 'het sociale' werd toegekend en met de opkomst van het maatschappelijk werk, waar vrouwen deel van uitmaakten en dat gericht was op het draaglijk maken van ogenschijnlijk onvermijdelijke armoede.¹⁷

Historisch onderzoek naar de oorsprong van sociale voorzieningen laat zien dat protagonisten van verschillende welvaartsvoorzieningen een andere taal spraken. Pleitbezorgers van sociale verzekeringen gebruikten andere termen om hun wensen te verdedigen dan maatschappelijk werkers. Daarbinnen onderscheidt de taal die mannen gebruikten zich van de taal van vrouwen. Gordon geeft bijvoorbeeld aan dat aan het eind van de vorige eeuw vrouwelijke sociaalwerkers vooral spraken aan de hand van concrete situaties, waarbij vaak sentimentele voorbeelden werden gebruikt, terwijl de mannelijke voorvechters van sociale verzekeringen in abstracties spraken, verwezen naar beleid en bestuur en vertrokken vanuit een logica waarin werd verondersteld dat alleen motieven die berusten op verlicht eigenbelang (en directe winst-opbrengsten) werkelijke motieven zijn. Dat altruïsme een sociaal motief zou kunnen zijn, werd door hen impliciet ontkend.¹⁸ Sociale verzekeringen werden voornamelijk door mannen beargumenteerd vanuit een rechten-perspectief, terwijl zaken als gezinsbegeleiding vooral door vrouwen werden bepleit vanuit een behoefte-perspectief.

16. Nelson in: Gordon, a.w., p. 124.

17. Liesbeth Bervoets verklaart de inbreng van vrouwen in het maatschappelijk werk uit de spanning die indertijd ontstond als gevolg van tegenstrijdige eisen die aan de moderne vrouw werden gesteld. De in 1898 opgerichte Nederlandse School voor Maatschappelijk Werk vormde een remedie voor deze spanning door individualiteit met gemeenschapszin en het emotionele en intellectuele met elkaar te verzoenen waardoor vrouwelijke eigenschappen tot hun recht konden komen. L. Bervoets, 'Het ontstaan van het sociaal werk als resultaat van een gelukkige coincidentie. De articulatie van een vrouwelijke professionaliteit in het sociaal werk rond de eeuwwisseling', in: *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* 34, 9 (1988) nr. 2, pp. 157-173. Vergelijk ook D. Riley, *Am I that Name? Feminism and the category of 'women' in history*. Londen (MacMillan) 1988. Zie ook J. Parker, *Women and welfare: ten Victorian women in public social service*. Londen (MacMillan) 1989.

18. L. Gordon, 'Male and female in visions of welfare, 1880-1945'. Lezing gehouden in mei 1990 aan de Universiteit van Amsterdam.

Talen in de verzorgingsstaat; rechten, behoeften en belangen

In navolging van de Amerikaanse filosoofe Nancy Fraser kunnen we de hierboven genoemde talen aanduiden als respectievelijk *rights-talk* en *needs-talk*.¹⁹ Deze talen bepalen mede de grenzen van de welvaartspolitiek. Rechten en behoeften zijn geen vaststaande grootheden, maar omstreden begrippen, die vragen om een analyse op het niveau van de taal en van maatschappelijke sferen. Het gaat Fraser niet om de *distributions of need satisfactions* maar om de *politics of need interpretations*.

Het spreken in termen van behoeften is volgens Fraser karakteristiek voor de moderne verzorgingsstaten. Behoeften worden niet als vanzelf als sociale of individuele problemen gedefinieerd, maar kunnen in termen van politieke aanspraken worden geformuleerd. De vraag is dan vooral welke zaken wanneer, door wie en op welke manier als behoeften worden geformuleerd waarop vervolgens politieke aanspraken worden gemaakt. In Nederland bijvoorbeeld is de behoefte aan kinderbijslag al lange tijd een twistpunt van politieke claims, terwijl kinderopvang zich nog maar sinds kort in de politieke strijd om behoeften mag verheugen. Kinderopvang werd als 'individuele' (lees: door vrouwen op te lossen) kwestie gezien, waarmee de politiek zich niet had te bemoeien. Fraser spreekt in dit verband over 'depolitiserende enclaves' die het spreken over behoeften in politieke zin bedreigen. De economische en de privé-sfeer zijn daarvan de belangrijkste. Behoeften moeten de grens van de privé-sfeer en van het formeel-economische overschrijden om 'politiek' te worden. Fraser is daarbij speciaal geïnteresseerd in *leaky*- of *runaway*-behoeften; behoeften die de grens van sferen hebben overschreden en waarvan de status niet bij voorbaat vaststaat. De verzorging en opvang van kinderen zijn bij uitstek zo'n *runaway*-behoefte. Kinderverzorging is in de geschiedenis van de meeste verzorgingsstaten altijd als een private, huiselijke aangelegenheid gedefinieerd en niet als een maatschappelijk of politiek probleem van behoeften. Kinderverzorging is geïnterpreteerd als de sociale behoefte van kinderen aan de full-time verzorging door hun moeders en niet als de behoefte van werkende mensen om de verantwoordelijkheid voor kinderen – tijdelijk – aan anderen over te dragen. Parallel daaraan is de behoefte ingevuld via regelingen voor kinderbijslag en weduwen- en wezen-uitkeringen en niet via dagopvangvoorzieningen voor kinderen. In beide gevallen staat de vraag naar de relatie tussen de privé- en openbare sfeer en tussen het politieke en persoonlijke centraal, maar tot voor kort werd alleen kinderbijslag als politiek en openbaar probleem geformuleerd. Voor kinderopvang was geen plaats in het politieke vocabulaire.

19. Zie N. Fraser, 'Struggle over needs. Outline of a socialist-feminist critical theory of late-capitalist political culture', in: Gordon, a.w., pp. 205-231. Behalve de taal van rechten en behoeften, is er ook een taal van belangen. Zie hiervoor A.G. Jónasdóttir, 'On the concept of interest, women's interests and the limitations of interest theory', in: K.B. Jones en A.G. Jónasdóttir, *The political interests of gender*. Londen (Sage) 1988, pp. 33-65.

Sinds kort is dat veranderd en staan voorzieningen voor kinderopvang in het centrum van de politieke belangstelling. Waar pleidooien voor kinderbijslag vroeger werden ingegeven door een morele bezorgdheid over het voortbestaan en het karakter van het gezin als institutie, worden sommige pleidooien voor kinderopvang nu ingegeven door een morele bezorgdheid over het toenemend aantal gezinnen zonder kinderen. Voor de een is kinderopvang een manier om een specifiek gezinsideaal in stand te houden, voor de ander een teken van ont-wrichting van dat ideaal. Kinderopvang kan als recht van individuele ouders (vooral moeders) worden gezien, maar kan ook worden gedefinieerd in termen van behoeften van kinderen. De nadruk op rechten van ouders en behoeften van kinderen lijkt de laatste tijd te verschuiven naar het belang van bedrijven. Het is een dure aangelegenheid om vrouwen op te leiden en in te werken als ze daarna weer verdwijnen als ze een kind krijgen. Niet de moeder-kindrelatie staat in deze benadering voorop, maar de betekenis van kinderopvang voor de markt.²⁰ Het voordeel daarvan is dat morele bezorgdheid minder gemakkelijk als argument kan worden aangevoerd om kinderopvangvoorzieningen als zodanig tegen te houden. De keerzijde is dat inhoudelijke politieke discussies over wensen en taken ten opzichte van kinderopvang achterwege blijven. Van de ene, wat Fraser noemt 'depolitiserende enclave', namelijk de privé-sfeer, wordt het onderwerp verplaatst naar de andere 'depolitiserende enclave', de economie. De discussie gaat niet meer over de vraag voor wie, onder welke omstandigheden en onder welke voorwaarden kinderopvangvoorzieningen aanwezig moeten zijn, maar beperkt zich tot vragen over regulering, de kwaliteit van de verzorgers/sters en financiële procedures. Het betekent een depolitisering en technocratisering van een discussie die nog maar net tot het 'politieke' werd gerekend.

Een van de veelbesproken aspecten in discussies over politieke vocabulaires is de status die in de verzorgingsstaat aan rechten, hier in de zin van juridische aanspraken, moet worden toegekend. In de Verenigde Staten, maar ook in Europa, komt er steeds meer kritiek op het vocabulaire van rechten. Van feministische zijde is er kritiek op het normatieve karakter van het liberale rechten-denken, waarin slechts plaats zou zijn voor autonome, rationele individuen die los worden gezien van de sociale context waarin ze handelen. Deze opvatting zou het patriarchale karakter van rechten bevestigen omdat het vrouwen uitsluit en de mannelijke leefwereld als norm stelt. Van conservatieve, maar ook van liberale en socialistische zijde komt een andere kritiek op het rechten-denken: mensen verwachten onmiddellijk bevrediging van rechten via de staat en zijn niet meer geneigd om in eigen gemeenschapsverbanden vorm te geven aan verantwoordelijkheden. De kritiek op het denken in termen van rechten is in die zin nogal ongelijksoortig, maar heeft als overeenkomst dat de grenzen van rechten als juridische aanspraken ter discussie wordt gesteld.

20. Vergelijk ook J. Dale en P. Foster, *Feminists and state welfare*. Londen (Routledge & Kegan Paul) 1986, p. 111.

Tegenover een strategie waarin al het denken in termen van rechten wordt afgezworen, plaatst Fraser een wellicht interessanter, zij het weinig uitgewerkt perspectief. Daarvoor keert ze terug naar de verhouding tussen rechten en behoeften. Zij pleit voor een benadering waarin behoeften en gereconstrueerde rechten-aanspraken niet als elkaars tegengestelden worden gezien, maar als elkaars veronderstellingen die naar elkaar vertaald kunnen worden. Fraser spreekt haar voorkeur uit voor het omzetten van gerechtvaardigde behoeften-aanspraken in sociale rechten. Het denken in termen van rechten noch behoeften is intrinsiek disciplinerend of emancipatoir; het zijn omstreden concepten die multi-interpretabel zijn en waarvan de waarde afhangt van de context waarin ze gebruikt worden.²¹

Voor de Nederlandse situatie zou een dergelijke benadering uitermate relevant kunnen zijn voor de sociale zekerheid. Aanspraken op individuele rechten ('individualisering') worden hier veelal tegenover aanspraken op behoefte ('draagkracht', meestal afgeleid uit huishoudens of gezinnen) geplaatst. Het lijkt om principes te gaan die elkaar uitsluiten, in plaats van elkaar te veronderstellen.²²

Het verbinden van rechten en behoeften zou in het voorbeeld van kinderopvang tot een discussie kunnen leiden over de vraag waar en wanneer openbare kinderopvangvoorzieningen nodig zijn en als sociaal recht aangemerkt kunnen worden. Bij een dergelijke discussie zouden privé-opvattingen over de invulling van 'het goede leven' en publieke opvattingen over rechtvaardigheid beide aan de orde kunnen komen, maar zou vermeden kunnen worden dat het probleem bij voorbaat wordt teruggebracht tot een kwestie van strikt eigen c.q. collectieve verantwoordelijkheid.

Burgerschap en de zorgende staat

De meeste verzorgingsstaten delen een aantal belangrijke overeenkomsten. Zo zijn de eerste sociale uitkeringen bijna overal ontstaan in de industrie en kregen de Westeuropese landen na de Tweede Wereldoorlog een uitgebreid stelsel van sociale zekerheid. Behalve overeenkomsten zijn er echter ook belangrijke ver-

21. In een context die wordt bepaald door armoede, ongelijkheid en onderdrukking, kunnen zelfs de meest formele liberale rechten verbreed en getransformeerd worden tot substantiële rechten. Zie ook de interessante bijdrage van E. Schneider, 'The dialectic of rights and politics. Perspectives from the Women's Movement', in: Gordon, a.w., pp. 132-255.

22. Van feministenzijde is vooral de nadruk gelegd op individualisering als invulling van individuele rechtsaanspraken. De vraag hoe vorm gegeven kan worden aan draagkracht (behoefte) is daarmee wat uit het oog verloren. Mijns inziens is het van groot belang een begrip als draagkracht verder te doordenken vanuit een feministische visie, dat wil zeggen zonder te vervallen in het klassieke gezins- en kostwinnersdenken. Zie mijn artikel 'De bijstandswet: van kroonstuk tot kind van de rekening. Sekseverhoudingen, leefvormenpolitiek en de ABW', in: C. Bouw e.a. (red.), *Macht en onbehagen. Veranderingen in de verhoudingen tussen vrouwen en mannen*. Amsterdam (SUA) 1991, pp. 195-208.

schillen in de wijze waarop de verzorgingsstaat vorm heeft gekregen in verschillende landen. Daarin spelen vooral politieke en ideologische verschillen een belangrijke rol. Dat wordt duidelijk wanneer we de Nederlandse situatie vergelijken met die van Scandinavische landen. De ontwikkeling van de Nederlandse verzorgingsstaat kan niet los worden gezien van de verzuiling. Hij is, meer dan een produkt van sociaal-democraten, een produkt van katholieken: een expliciet geformuleerde gezinspolitiek maakt daar deel van uit.²³ In Scandinavische landen is de invloed van sociaal-democraten groter geweest en zijn regels, meer dan in Nederland, afgestemd op het individu in plaats van op het gezin als kerneenheid van het maatschappelijk leven. In beide gevallen gaat het letterlijk om staten die een belangrijk deel van de 'zorg' voor hun rekening nemen. Ze garanderen niet alleen steun in de vorm van geld (via uitkeringen), maar ook in de vorm van diensten en voorzieningen.

In de Scandinavische landen is deze vorm van de *service-* of *caring-state* het meest ontwikkeld. Er is een breed scala aan gesubsidieerde sociale- en gezondheidsvoorzieningen. In vergelijking met Nederland zijn vrouwen minder afhankelijk van de staat als cliënt en ontvanger van uitkeringen, maar weer meer afhankelijk van de door de staat georganiseerde zorg. De meest interessante bijdragen uit Scandinavische hoek liggen dan ook in het denken over zorg en de verhouding tussen private en openbare voorzieningen.

In Scandinavië heeft een grote transformatie plaatsgevonden van reproductieve, verzorgende functies van de privé- naar de openbare sfeer. Vrouwen vormen de belangrijkste groep cliënten van de staat (als moeders, patiënten, ontvangers van gezinshulp enzovoort) maar vertegenwoordigen ook het grootste deel van degenen die hun inkomen verdienen in de gesubsidieerde sociale zorg (als gezinsverzorgster, onderwijzeres, verpleegster enzovoort). Die beroepen geven, hoewel relatief slecht betaald, vrouwen economische zelfstandigheid. Tegelijkertijd vormen ze echter ook een voortzetting van geseksueerde opvattingen over zorg. De 'zorg' in de verzorgingsstaat is een gefeminiseerde zorg.

De Scandinavische verzorgingsstaten kennen een grote betekenis toe aan een eigen inkomen van mannelijke en vrouwelijke burgers en aan een individuele aanspraak op sociale-zekerheidsuitkeringen. In combinatie met het uitgebreide netwerk aan reproductieve voorzieningen heeft dit het mogelijk gemaakt vrouwen als individuele burgers te zien en niet in eerste instantie als moeders.

23. Zie voor onderzoek naar enkele concrete voorbeelden van de dominantie van katholieken in relatie tot gezins- en seksepolitiek bijvoorbeeld J. IJstra, 'Zedelijkheid en redelijkheid. De rechten van vrouwen in de kinderbijslagwetgeving', in: S. Sevenhuijsen e.a., *Socialisties-Feministische Teksten 8*. Amsterdam (Sara) 1984, pp. 176-197; H. Vossen, 'Geslachts- en gezinspolitiek. Een aanzet tot herschrijving van de politieke geschiedenis van 1945-1955', in: S. Leydesdorff e.a., *Vrouwengeschiedenis. 8 essays*. Tilburg (Instituut voor Toegepast Historisch Onderzoek) 1990, pp. 21-34; Tj. Akkerman en S. Stuurman (red.), *De zondige riviera van het catholicisme. Een lokale studie over feminisme en ontzuiling*. Amsterdam (SUA) 1985, en verschillende bijdragen in het genoemde themanummer van *Groniek*.

Er zijn uitgebreide kinderopvangvoorzieningen en regelingen voor ouderschapsverlof; bij ziekte van kinderen kunnen ouders in Zweden en Finland thuisblijven zonder verlies van salaris. In de praktijk zijn het echter vooral vrouwen die van deze regelingen gebruik maken en van wie wordt verwacht dat ze het verrichten van informele zorgarbeid als hun directe verantwoordelijkheid ervaren.²⁴ Dat idee wordt de laatste jaren nog versterkt door de invloed van de opvatting dat informele zorg als zodanig beter zou zijn dan zorg via openbare voorzieningen.

Ook waar gaten ontstaan in de gesubsidieerde sociale zorg, zijn het vooral vrouwen die deze gaten opvullen. Datzelfde geldt voor de informele zorg die in het dagelijks leven nu eenmaal nodig is en nooit helemaal door professionele hulp kan worden overgenomen. Voor zover informele netwerken bestaan om de dagelijkse, individuele zorg te regelen zijn deze hoofdzakelijk georganiseerd door vrouwen. Ondanks de uitgebreide openbare-zorgvoorzieningen bestaat er blijkbaar een verzorgingsstructuur 'achter de verzorgingsstaat' die is gebaseerd op de veronderstelling dat vrouwen zorgen zonder betaling. De Noorse Kari Waerness heeft deze structuur aangeduid als 'de onzichtbare verzorgingsstaat'.²⁵

De relatie die wordt gelegd tussen vrouwen, vrouwelijkheid en zorgarbeid bepaalt mede de wijze waarop betaalde zorgarbeid in de openbare sfeer vorm krijgt. In een aardige case-studie beschrijft Leila Simonen hoe het beroep van gezinsverzorgster in Finland wordt geplaatst in het verlengde van moederschap; het is een vorm van beroepsmatig moederen. In de veranderingen die de afgelopen veertig jaar zijn opgetreden in de sociale zorg is de functie van gezinsverzorgster getransformeerd van een technische vaardigheid naar een beroep waarin sprake moet zijn van een eenheid van hand, hoofd en hart. Dat wil zeggen dat het een combinatie is van handwerk en mentale en emotionele verzorging, waarbij de emotionele verzorging belangrijker is geworden. Juist dit zorgaspect is minder dan het handwerk inbegrepen in het loon en draagt bij tot de slechte betaling van het beroep. De gezinsverzorgsters vormen een paradigmatisch voorbeeld van vrouwelijke verzorgers die beroepsmatig betrokken zijn in persoonlijke, particuliere relaties met degenen voor wie gezorgd wordt. Ze vormen de intermediair tussen staat en gezin.²⁶

De Scandinavische landen erkennen moederschap en zorgarbeid als onderdelen van burgerschap waaraan politieke rechten ontleend kunnen worden, zoals die ook aan het verrichten van betaalde arbeid kunnen worden ontleend. Ondanks het bestaande besef dat deze zaken direct met elkaar te maken hebben, slaagt men er echter niet in een geïntegreerd beleid te voeren. Het burgerschap van vrouwen is daardoor gefragmentariseerd. Vrouwen worden op steeds andere identiteiten aangesproken (moeder, werknemer of burger) die in de praktijk

24. Zie K. Waerness, 'On the rationality of caring', in: A. Showstack Sassoon (ed.), *Women and the state*. Londen (Hutchinson) 1987, pp. 207-234, hier p. 208. Zie ook Simonen, a.w., p. 17.

25. K. Waerness, 'The invisible welfare state. Women's work at home', in: *Acta Sociologica Supplement*. Special Congress Issue: the Nordic Welfare States 1978, pp. 193-207.

26. Simonen, a.w., p. 183.

moeilijk met elkaar te combineren zijn en waaraan soms tegenstrijdige verwachtingen zijn gekoppeld. De oorzaak hiervan ligt onder andere in de geringe invloed van vrouwen op de politiek. Vrouwen zijn burgers in juridische, economische en sociale zin, maar geen volwaardige burgers in politieke zin. Vrouwen zijn teveel object van de politiek van de verzorgingsstaat geweest en te weinig subject. Als politieke actoren hebben ze hun belangen en behoeften te weinig gearticuleerd. De oorzaak hiervan ligt volgens Scandinavische onderzoeksters, behalve in sekse-specifieke opvattingen over arbeid en zorg, in de gecentraliseerde beleidsstructuur en de toenemende invloed van grote belangenorganisaties waarvan de top traditioneel door mannen wordt gedomineerd. In de openbare sfeer zijn daardoor nieuwe vormen van mannelijke dominantie ontstaan en wordt het beleid uiteindelijk meer afgestemd op de leefwereld van mannen dan op die van vrouwen.²⁷ De grote nadruk op betaalde arbeid en daarvan afgeleide voorzieningen als kinderopvang, leidt er bijvoorbeeld gemakkelijk toe dat zaken als seksueel geweld buiten de politiek van de verzorgingsstaat worden geplaatst.

Veel Scandinavische onderzoeksters stellen het gebrek aan politieke invloed van vrouwen daarom voorop. Sociale behoeften en belangen van vrouwen zullen volgens hen verder ontwikkeld moeten worden in een concrete politiek om een goed evenwicht te vinden tussen de positie van vrouwen als werknemers, moeders en burgers.

Vragen voor onderzoek

Systematisch onderzoek naar de relatie tussen sekse en verzorgingsstaat wordt belemmerd door de breedheid van het terrein, de grote historische en culturele verschillen tussen staten en de vele disciplines en specialismen die ermee gemoeid zijn. Dat gegeven blijkt ook in veel buitenlandse literatuur een manco te zijn.

Dat neemt niet weg dat er in de hier besproken literatuur interessante aanknopingspunten zitten voor verder onderzoek, die ook voor de Nederlandse situatie van belang kunnen zijn. Het overdenken van de wijze waarop centrale concepten in de verzorgingsstaat geseksueerd zijn, is niet alleen historisch van belang, maar zou ook wel eens een nieuw licht kunnen werpen op recente discussies over de herstructurering van de Nederlandse verzorgingsstaat. Een aantal voorbeelden is al eerder genoemd, zoals de historische basis van kostwinnersbepalingen; de verhouding tussen betaalde arbeid buitenshuis en zorgarbeid en de problemen die daar nu nog uit voortkomen; de vraag hoe rechten en be-

27. Zie hiervoor de bijdragen van A. Borchorst en B. Siim, 'Women and the advanced welfare state – a new kind of patriarchal power?', in: Showstack Sassoon, a.w., pp. 128-157; H.M. Hernes, 'Women and the welfare state. The transition from private to public dependence', in: Showstack Sassoon, a.w., p. 72-92; B. Siim, 'Towards a feminist rethinking of the welfare state', in: Jones en Jónasdóttir, a.w., pp. 160-186, en H.M. Hernes, 'Welfare state citizenship of Scandinavian women', in: Jones en Jónasdóttir, a.w., pp. 187-213.

hoeften zich tot sekse verhouden in discussies over individualisering en draagkracht en de vraag naar de strijd om de betekenis van kinderopvang. Gedetailleerd historisch en politicologisch onderzoek naar de oorsprong en ontwikkeling van sociale voorzieningen zou het begrip van de specifieke Nederlandse geschiedenis kunnen verfijnen en het inzicht in actuele problemen kunnen vergroten.

Onderzoek naar nieuwe professies en het geseksueerde karakter daarvan levert nieuwe inzichten op over constructies van vrouwelijkheid en de betekenis van het sociale. Bovendien biedt het aanknopingspunten om een notie als 'welbegrepen eigenbelang' te nuanceren. Daarnaast zijn case-studies, zoals die van Leila Simonen over de gezinsverzorging in Finland, interessant omdat ze laten zien hoe opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid zijn verbonden met verschuivingen in grenzen tussen een privé- en een openbare wereld, tussen gezin en staat en tussen betaalde en onbetaalde zorgarbeid. Het onderzoek naar politieke vocabulaires in de verzorgingsstaat en het geseksueerde karakter hiervan biedt aanknopingspunten om de oude tegenstelling tussen emancipatie en disciplineren te overstijgen en op een andere manier na te denken over ontwikkelingen in de verzorgingsstaat dan in termen van privé-moraal en economisch belang. De Zweedse maatregel om mannen te stimuleren gebruik te maken van ouderschapsverlofregelingen kan dan niet simpel in termen van dwang of emancipatie worden geformuleerd, maar zal onderzocht moeten worden als onderdeel van een strijd om behoeften-interpretaties waarin belangen van mannen, vrouwen, werkgevers en de staat een rol spelen.

Tal van andere kwesties vragen eveneens om een meer fundamentele analyse vanuit een perspectief van opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid dan ze in Nederland krijgen. Ik volsta hier tot slot met het opwerpen van enkele vragen. Om wat voor 'zorg' gaat het eigenlijk in de verzorgingsstaat? Welke actoren zijn verantwoordelijk voor welke zorg? Maar ook: op welke manier wordt zorg in verschillende maatschappelijke sferen omschreven en op welke wijze hangt de begripsvorming daarover samen met (veranderingen in) opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid?²⁸ Wat betekent de herwaardering van het maatschappelijk middenveld voor sekseverhoudingen? Zou dat ook hier, zoals in de Scandinavische landen, tot nieuwe vormen van mannelijke dominantie kunnen leiden? Wat moeten we met een perspectief van de verantwoordelijke samenleving, zoals het CDA dat propageert? Is dit niet opgebouwd uit een combinatie van noties van eigenbelang in de economische sfeer en altruïsme in de sociale sfeer, die traditionele sekseverhoudingen eerder bevestigt dan verandert?

28. Ook in de Verenigde Staten wordt hierover, vooral vanuit een meer filosofische benadering, gepubliceerd. Zie voor interessante aanknopingspunten voor het denken over zorg en verzorgingsstaat onder andere de publikaties van J.C. Tronto, bijvoorbeeld 'Women and caring. What can feminists learn about morality from caring', in: A.M. Jaggar en S.R. Bordo, *Gender/body/knowledge. Feminist reconstructions of being and knowing*. New Brunswick/Londen (Rutgers University Press) 1989, pp. 172-187.

In Nederland is de politiek van de verzorgingsstaat, met name door de grote dominantie van confessionelen, meer nog dan elders verbonden geweest met opvattingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid en met de verhouding tussen mannen en vrouwen. Des te vreemder is het dat juist hier zo weinig serieus en systematisch onderzoek wordt verricht naar de verhouding tussen sekse en verzorgingsstaat.²⁹ Aan een gebrek aan vragen of inspiratiebronnen hoeft het niet te liggen.

29. In het kader van het Postdoctoraal Opleidingsprogramma Negentiende- en Twintigste-Eeuwse Geschiedenis werd op 6 en 7 september 1991 een congres georganiseerd over de historische basis van de verzorgingsstaat en zijn seksespecifieke karakter. Zie voor de opzet ervan: G. Alberts en H. Vossen, *Ideological preparations of the caring state. Consensus, the rise of the expert and the gendered aspect of the welfare state*. Dit congres was mede bedoeld ter stimulering van onderzoek over dit onderwerp. De lezingen zullen worden gepubliceerd in 1992.

Interview

Anneke Smelik

Uit de doos van Pandora

Interview met Laura Mulvey

Laura Mulvey was in juni 1991 op bezoek bij Vrouwenstudies Letteren in Utrecht voor een lezing en een studiedag. Haar polemische essay 'Visual pleasure and narrative Cinema'¹ stond in 1975 aan de wieg van een nieuwe stroming binnen filmkunde, die semiotiek en psychoanalyse definitief binnen dit vakgebied introduceerde: feministische filmtheorie. Zelden is een artikel zo vaak herdrukt, besproken en geciteerd. Het heeft een hele generatie kunstenaars en theoretici beïnvloed. Haar analyse van de voyeuristische blik en de sadistische structuur van verhalen is feministisch gedachtengoed geworden en wordt toegepast tot ver buiten het gebied van film, zoals literatuur, geschiedenis, pornografie en populaire cultuur.

Laura Mulvey schrijft niet alleen over film, maar maakt ook zelf films. Mulvey eindigt haar essay met de oproep elk genot in film te vernietigen, omdat dit plezier niet anders dan seksistisch kan zijn. In haar avantgarde-films samen met Peter Wollen breekt ze dan ook radicaal met traditioneel kijkplezier. Hun experimentele film *THE RIDDLES OF THE SPHINX* (1977) heeft tot even zo vele reacties geïnspireerd als Mulvey's theoretische werk.

Haar laatste filmproject betrof een videoinstallatie, *NEW HORIZONS* in 1987. Na twintig jaar film te hebben gedoceerd, heeft Mulvey zich uit het onderwijs teruggetrokken. Ze werkt nu als freelancer. In haar essaybundel *Visual and other pleasures* is goed te zien hoe Mulvey rond bepaalde thema's blijft circelen. Zo lijkt zij de puriteinse opvatting te handhaven dat avantgarde-kunst toch vooral in een negatieve esthetiek vorm krijgt. In de hedendaagse feministische cinema blijkt Mulvey verrassend genoeg nauwelijks geïnteresseerd. Voor haar analyses grijpt zij steeds weer terug op de gouwe oudjes van Hitchcock. Geen wonder dat ze niet voorbijkomt aan de Oedipusmythe.² Een interview met een 'grande dame', maar dan wel van een decennium terug.

1. Laura Mulvey, 'Visual pleasure and narrative cinema', in: *Screen* 16 (herfst 1975) nr. 3. Herdrukt in: Laura Mulvey, *Visual and other pleasures*. Londen (MacMillan) 1989, pp. 14-26. Nederlandse vertaling: 'Visueel genot in de film', in: Karin Spaink (red.), *Pornografie: bekijk 't maar. Een politiek-feministische visie op seksualiteit*. Amsterdam (Van Gennep) 1982, pp. 119-135.

2. In het laatste essay van haar boek keert Mulvey terug naar de mythe van Oedipus, zonder evenwel met nieuwe inzichten te komen die een feministische interpretatie van psychoanalyse verder kan brengen. 'The Oedipus myth. Beyond the riddles of the sphinx', in: Mulvey, 1989, a.w., pp. 177-201.

U bent in het begin van de jaren zeventig een van de eerste feministen geweest die psychoanalyse binnen filmtheorie introduceerden. Bent u van mening dat psychoanalyse nog steeds nodig en bruikbaar is voor feministische theorievorming?

Ik zie de ontwikkeling van psychoanalyse binnen feministische theorievorming als volgt. Het inzicht binnen de vrouwenbeweging dat vragen rond het lichaam en seksualiteit een noodzakelijk onderdeel uitmaken van een feministische politiek, leidde tot politieke vragen omtrent representatie. Wanneer je deze drie fases, het lichaam, seksualiteit en representatie, hebt doorlopen doen zich twee kwesties voor. Ten eerste moet de theoretica aandacht geven aan populaire cultuur. Dan ziet zij hoe cultuur niet 'vrouwen' verbeeldt, maar 'de vrouw' voorstelt als icoon; dat wil zeggen het vrouwelijk lichaam fungeert eerder als betekenaar dan als representatie van een echt lichaam. Ten tweede komt de vraag op hoe deze beeldvorming te begrijpen en interpreteren. Als je inziet dat onze cultuur een iconografische figuratie van vrouwelijkheid produceert, dan moeten we middelen vinden om deze beelden te analyseren. Voor mij is psychoanalyse de enige theorie die het gereedschap biedt om de constructie van het seksuele verschil en van seksualiteit te begrijpen. Psychoanalyse is niet alleen onvermijdelijk voor feministische theorie, het is naar mijn mening zelfs essentieel om een beroep te doen op de psychoanalyse willen we de representatie van vrouwen en vrouwelijkheid in onze cultuur doorgronden.

Op het gebied van representatie zouden we trouwens de termen om kunnen draaien; wat heeft de psychoanalyse aan het feminisme? Juist hier heeft het feminisme een geheel nieuw gebied van onderzoek en wetenschap voor de psychoanalyse aangeboord – niet dat de gevestigde psychoanalyse dat ooit zal erkennen. Feministische theoretici hebben laten zien dat populaire cultuur en culturele representaties te analyseren zijn met behulp van psychoanalyse.

Een aspect dat daarbij overigens nog te weinig aan bod is gekomen, is het sociale onbewuste of de 'collectieve' fantasie. Hier is altijd feministische weerstand tegen geweest, omdat het idee afkomstig lijkt te zijn van Jung met zijn gefixeerde opvattingen over een mannelijk en vrouwelijk principe. De freudiaanse opvattingen over de constructie van het seksuele verschil waren veel aantrekkelijker. We hoeven collectieve fantasieën niet op te vatten als onveranderlijk, integendeel, ze veranderen enorm. Ik zie nog steeds een aarzeling om te theoretiseren in hoeverre beelden, mythen en representaties gezien kunnen worden als symptomen van een collectief onbewuste. Een uitstekend voorbeeld van dit soort onderzoek is het boek *Männerphantasien* van Klaus Theweleit.³ Het lijkt mij van uitermate groot politiek belang om te onderzoeken hoe fantasieën over sekse en ras werken; hoe seksistische of racistische angsten onbewuste fantasieën voeden. Ik zou het gebruik van psychoanalyse voor feministische theorievorming dan ook niet alleen willen verdedigen, maar ik zou zelfs willen pleiten

3. Klaus Theweleit, *Männerphantasien*. Frankfurt am Main (Roter Stern) 1977/1978, twee delen. Nederlandse, ingekorte vertaling: *Mannenfantasie*. Eindhoven (Manuscript) z.j.

voor een veel wijdere toepassing ervan om sociale en culturele verschijnselen te begrijpen.

Wat is voor u de relatie tussen psychoanalyse en uw vakgebied, film en andere visuele kunsten?

Die relatie heb ik al enigszins aangeduid met de kwesties rond representatie. Door de sterke invloed van Lacaniaanse psychoanalyse met zijn grote nadruk op de taal en het talige, is het niet altijd even gemakkelijk geweest voor filmtheoretici om met psychoanalytische begrippen te werken. Beelden worden maar al te vaak slechts opgevat als een vorm van taal. Ik ben juist geïnteresseerd in wat ik het 'voor-talige' noem. In film, in beelden, in het visuele in zijn algemeenheid zie je iets dat zich bevindt op een niveau dat niet talig is. Voorafgaand aan het woord is er het beeld.

Omdat visuele beelden niet de specifieke helderheid van taal hebben, zijn ze beter geschikt om als voertuig te dienen voor datgene wat in onze cultuur niet gezegd kan worden. Het onuitsprekelijke, het onverwoordbare, kan uitgedrukt worden in een beeld. Daar bevindt zich naar mijn idee ook het sociaal onbewuste. In beelden vind je de collectieve fantasie, het beeld is de plaats waar verlangens, fantasieën, gevoelens aan opgehangen worden. Dit alles wordt dan wel niet in woorden uitgedrukt, maar het is wel degelijk werkzaam en invloedrijk in onze cultuur.

Kijk bijvoorbeeld naar Lacans bespreking van Freuds verhaal over het 'fort/da'-spel van zijn kleinzoon, dat hij interpreteert als het eerste moment van taal. Maar Lacan wijst niet op het moment van visuele representatie dat voorafgaat aan de taal. Het klosje dat het kind telkens weggooit en naar zich toe trekt, bemiddelt tussen dat wat verloren is in de werkelijke wereld (de moeder) en het talige niveau ('fort/da'). Mijn interesse gaat uit naar die objecten in films, of in schilderijen of wat dan ook, die bemiddelen tussen wat (vaag) gevoeld wordt en wat niet uitgedrukt kan worden in taal. Dit is ook van feministisch belang, want als we nog even terugkeren naar het specifieke verhaal, dan zien we dat de eerste poging van het kind tot representatie verbonden is met de aanwezigheid en afwezigheid van de moeder. Terwijl in Lacaniaanse psychoanalyse de taal zo sterk geassocieerd wordt met de symbolische orde en het oedipale, ofwel met het verlies van de moeder, is het toch evenzeer waar dat de eerste pogingen tot representatie voortkomen uit de relatie tot het lichaam van de moeder.

De feministische filmtheorie heeft zich vrijwel uitsluitend gebaseerd op de analyse van de klassieke Hollywoodfilm. Vindt u psychoanalyse nog steeds de meest aangewezen theorie voor feministische filmkritiek, gezien ontwikkelingen in feministische films met andere, niet-oedipale structuren van kijken en vertellen?

Ik weet het niet. Ik moet bekennen dat ik dit soort films niet zo goed ken. Misschien is psychoanalyse inderdaad niet het aangewezen instrument. Wanneer feministische filmmaaksters proberen nieuwe beelden en mythen te maken, dan

werken ze heel bewust met een bepaalde intentie. Dan kan het moeilijk zijn om naar het onbewuste niveau te zoeken. Het is altijd gemakkelijker om terug te kijken en oudere films te analyseren dan om recent werk te interpreteren.

Naast filmtheoretica bent u ook filmmaakster. In uw psychoanalytische theorievorming is binnen de oedipale structuren het vrouwelijk subject opvallend afwezig of alleen negatief aanwezig. In uw films daarentegen creëert u vrij radicaal een nieuw vertoog, waarin ruimte ontstaat voor het vrouwelijk subject. Bent u van mening dat theorie altijd bij de praktijk achter loopt?

De films die ik samen met Peter Wollen heb gemaakt, zijn natuurlijk verbonden met een bepaald moment in de geschiedenis, namelijk de radicale avantgarde van de jaren zeventig. Het belang van kunst, van beelden, van films is dat je de grenzen verder kunt verleggen, je kunt onbekend en zelfs gevaarlijk terrein betreden. Het heerlijke van filmmaken is dat je je geen zorgen hoeft te maken (zoals bij het schrijven van een wetenschappelijk artikel) of iets goed of verkeerd is. Je kunt je in de filmpraktijk een bepaalde vrijheid veroorloven die je in filmtheorie gewoon niet hebt.

Ik denk trouwens dat er wel feministisch werk is gedaan dat probeert weg te komen van patriarchale structuren. De Franse feministen natuurlijk, maar eigenlijk alle feministische theorievorming over de moeder en over moeder/dochter-relaties. Bij het maken van de film *RIDDLES OF THE SPHINX* (1977) wilden we een culturele ruimte scheppen voor de moeder/kind-relatie, die niet zozeer verdrongen is maar als eindeloos herhaald icoon tot ons is gekomen. Voor ons was het een ongekoloniseerd gebied; dat we konden onderzoeken om tot nieuwe representaties, verhalen en beelden te komen.

*In uw essaybundel *Visual and other pleasures* bespeur ik een zekere nostalgie naar de jaren zeventig waarin 'het' allemaal gebeurde. Zo schrijft u over 'de dood van de avantgarde'. Tegelijkertijd bent u vrij negatief over postmodernisme, over populaire cultuur en televisie. Waar ziet u nog ruimte voor een feministische politiek van representatie?*

Ik geloof dat er inderdaad sprake is van een gevoel van nostalgie voor de jaren zeventig, maar dat is gedeeltelijk omdat de jaren tachtig zo traumatisch waren in Engeland. Ik zou niet zo gauw weten waar en hoe vandaag de dag een feministische politiek van representatie mogelijk zou zijn. Wel denk ik dat feministische esthetiek een geweldige invloed heeft gehad op kunst en representatie. Een deel van het succes is te danken aan de verspreiding ervan, waardoor het meer opgenomen kon worden in de algemene cultuur van het postmodernisme; denk maar aan de kunstenaars die ik bespreek in mijn boek zoals Barbara Kruger, Mary Kelly en Victor Burgin. Het zou overigens even nostalgisch zijn om te verlangen naar een enkele vorm van een feministische politiek van representatie.

Kijk, de cultuur is nu veel meer gefragmenteerd. Een analyse zoals de eerste feministische filmtheoretici konden maken van een monolytisch fenomeen

als de Hollywoodfilm heeft nu geen enkele zin meer. Waar belangrijk feministisch werk gedaan zou kunnen worden, is in de analyse van de representatie van politiek op televisie. Neem nu het fenomeen van de Golfoorlog. Je zou psychoanalyse en semiotiek kunnen toepassen op de mythologieën rond de Golfoorlog. Net als ik in mijn 'Changes'-artikel⁴ deed, kun je de vraag stellen hoe politieke gebeurtenissen als verhaal verteld worden. Als we dan kijken hoe de Golfoorlog op de tv komt, zien we alle traditionele verhaalelementen terug: de held die zijn huis verlaat, het conflict met de vijand in een ver en woest land, de oplossing van het probleem en de terugkeer naar huis. Waar is dan de functie van het huwelijk gebleven? In de explosie van beelden op de Amerikaanse televisie van 'the homecoming'! Beelden van hereniging met de familie volgen elkaar eendeloos op. Nu is het verhaal afgesloten; de oorlog is geen nieuws meer.

Populaire cultuur is ook veranderd door postmoderne invloeden. In mijn werk over de kunstenares Cindy Sherman kon ik me niet losmaken van de overeenkomsten met Madonna. Beiden produceren als een kameleon een reeks van zelf-representaties. Bij beide artiesten zien we het beeld dat verschuift en verandert, het spel van schijn en werkelijkheid, de simulatie van rol en identiteit. Is het haar wel of is het haar niet? Deze instabiliteit, deze wisselvalligheid, deze twijfelachtigheid leiden mij onherroepelijk tot het psychoanalytische begrip fetisjisme. Fetisjisme is interessant als esthetisch verschijnsel vanwege de structuren van zien waarop het gebaseerd is. Geloof ik wat ik zie? Elk moment kan het in elkaar klappen; dat maakt fetisjisme zo interessant, die hachelijke onbestendigheid. De paradox van fetisjisme is dat het allemaal om de blik draait terwijl je toch niet gelooft wat je ziet. In populaire cultuur is sprake van een terugkeer van ongelof, in plaats van de tijdelijke 'suspension of disbelief' waar verhalen- de literatuur en ook film op gebaseerd zijn. In de huidige visuele technologie, geloven film, televisie en video niet meer in zichzelf. Zij plaatsen het ongelof op de voorgrond; ze zetten de illusie te kijk.

Fetisjisme vormt voor mij ook een ingang om psychoanalytische theorie uit te breiden in andere richtingen. Ik probeer dit begrip te verbinden aan de marxistische notie van 'waar'. Hoe verhoudt waar zich tot fetisjisme? Hoe verhoudt de vrouw als waar, namelijk de consumptie als beeld, zich tot de vrouw als consument? Op dit gebied is interessant werk gedaan door Rachel Bowlby en Mary Ann Doane.⁵

In uw lezing over Pandora⁶ plaatst u vrouwelijke nieuwsgierigheid als alternatief tegenover mannelijk fetisjisme. U schrijft dat nieuwsgierigheid een 'nieuw

4. 'Changes. Thoughts on myth, narrative and historical experience', in: Mulvey, 1989, a.w., pp. 159-176.

5. Rachel Bowlby, *Just looking. Consumer culture in Dreiser, Gissing, and Zola*. New York (Methuen) 1985; Mary Ann Doane, *The desire to desire. The woman's film of the 1940s*. Bloomington en Indianapolis (Indiana University Press) 1987.

6. Laura Mulvey, 'Pandora. Topographies of the mask, the box and curiosity', Studium Generale 12 juni 1991, Rijksuniversiteit Utrecht.

verhaal van verlangen' schept. Hoe kan dat eruit zien? Wat is voor u een 'poëtica van nieuwsgierigheid'?

Mijn interesse in de mythe van Pandora kwam voort uit de behoefte om de argumentatie in mijn artikel 'Visueel genot in de film'⁷ complexer te maken. Nieuwsgierigheid is het dwingende verlangen om te zien en te weten, terwijl fetisjisme juist een weigering is om te zien en te weten. Pandora's nieuwsgierigheid om haar doos te openen stelt dan ook een overschrijdend verlangen voor. Zij heeft de macht en de moed om te kijken. Ik hoop dat een actieve, onderzoekende blik, maar dan nu verbonden met een vrouwelijke positie, een uitweg kan bieden uit de te streng binaire oppositie van de mannelijke blik als actief en voyeuristisch tegenover vrouwelijkheid als passief schouwspel. Pandora's handeling kan gelezen worden als een onderzoek naar zichzelf; zij werpt een actieve blik op het mysterie van vrouwelijkheid. Maar er is nog een ander, negatiever aspect aan vrouwelijke nieuwsgierigheid. Het viel mij op dat dit in de Hollywoodfilm sterk geassocieerd wordt met afgesloten, geheime en verboden ruimten. Vooral bij Hitchcock, in films als NOTORIOUS (1946) en PSYCHO (1960), zijn deze ruimten verbonden met het abjecte lichaam van de moeder. Vanuit een feministisch perspectief kunnen we Pandora's nieuwsgierigheid begrijpen als het verlangen van vrouwen om de onderdrukte aspecten van vrouwelijkheid te onderzoeken. Feministische theoretici moeten die symptomen decoderen om de nieuwsgierige blik, het verlangen om te weten, te kunnen transformeren.

In uw recente werk keert steeds weer een preoccupatie terug met metaforen van ruimte, met de 'binnen-' en 'buiten'-oppositie. Heeft u deze metafoor ooit in verband gebracht met uw eigen positie binnen en buiten de instituties?

Nee, wat boeiend om er zo naar te kijken! Toen ik nog les gaf in Londen⁸ was het hele onderwijssysteem in Engeland volstrekt chaotisch. Ik was waanzinnig betrokken bij het onderwijs; ik was lid van de vakbond en ook van het bestuur en ik ben wel zo gefrustreerd geraakt toen managers steeds meer alles overnamen, dat ik niet rouwig ben mezelf nu buiten de instituties te bevinden. Ik vraag me af of de voortdurende strijd om vrouwenstudies op te bouwen, feministische academici niet te veel afleidt van politieke actie. Bij toenemende institutionalisering dreigt het gevaar van gezapigheid.

Ik zie een belangrijke rol weggelegd voor de 'ongebonden' theoretica: zij kan als voorhoede open en actief naar nieuwe manieren zoeken om theorieën te ontwikkelen en toe te passen.

7. Zie noot 1.

8. Mulvey doceerde tot 1990 film aan het London College of Printing.

Proefschriftfragment

Marrie Bekker

De bewegelijke grenzen van het vrouwelijk ego

De relatie tussen autonomie, sekse en welbevinden

Op 21 juni 1991 promoveerde Marrie Bekker aan de Universiteit van Amsterdam. Haar proefschrift is uitgegeven bij Uitgeverij Eburon te Delft. Het onderstaande fragment is ontleend aan het eerste hoofdstuk. Het bevat een introductie in de vraagstellingen en opzet van het proefschrift. Behalve dit fragment worden ook drie van de elf stellingen weergegeven.

1.1. Autonomie in relatie tot sekse en gezondheid. Probleemstelling en uitgangspunten

Een klassiek en wreed experiment uit de psychologie is dat van Brady uit 1958 met twee aapjes. De aapjes zitten in afzonderlijke kooien, vlak naast elkaar, en zij kunnen elkaar zien. Beide apen krijgen regelmatig een schok toegediend. In beide kooien is een handle aangebracht. Maar bij de één leidt het naar beneden drukken van de handle voor beide apen tot het stoppen van de schok, bij de ander heeft het neerdrücken van de handle geen zin. Welke aap raakt het meest gestoord en ontwikkelt maagzweren? De ‘executive monkey’, degene die de controle heeft over het lot van allebei.

Een onwaarschijnlijk resultaat; wij mensen kunnen ons nauwelijks voorstellen dat degene die lijdzaam af moet wachten, wiens zelfbeschikking of autonomie zo fundamenteel lijkt te worden aangetast, de gezondste van de twee zou zijn.

Het was dan ook niet verwonderlijk dat de uitkomst van het experiment niet bleek te kloppen. Uit nader onderzoek, dit keer met ratten (Weiss, 1970; 1971), bleek dat juist de rat die aan lijdzaamheid, onvoorspelbaarheid en gebrek aan controle was overgeleverd, de meeste symptomen ontwikkelde. Ook een replicatie van Brady’s proefopzet door Weiss leidde tot deze conclusie. Levert een positie van verminderde autonomie gezondheidsproblemen op, en, omgekeerd, leidt een positie van grotere autonomie tot een betere gezondheid?

Het kan toeval zijn, maar precies in de periode van deze twee experimenten vond op het gebied van onderzoek naar de relatie tussen werk en gezondheid de

volgende verschuiving plaats. Eerst was er voornamelijk aandacht voor de stress en gezondheid van, vooral mannelijke, werknemers. Daarna, met de opkomst van de tweede feministische golf (Poldervaart, 1983) verschoof de aandacht naar de positie en gezondheid van huisvrouwen (bijv. Gove, 1978; Levy, 1976; Oakley, 1974).

De positie van de (huis)vrouw werd beschreven in termen van grote sociaal-economische afhankelijkheid. Herverdeling van onbetaalde zorgarbeid binnenshuis en betaald werk buitenshuis zou moeten leiden tot meer symmetrische machtsverhoudingen tussen de seksen, en een betere gezondheid en groter welbevinden van vrouwen.

Niet alleen op sociaal-economisch terrein werd de afhankelijkheid van vrouwen geïdentificeerd. Ook op het gebied van de rechtspraak, bijvoorbeeld inzake abortus- en huwelijkswetgeving, werd een vergroting van de autonomie van vrouwen gepropageerd en gerealiseerd. Met betrekking tot de gezondheidszorg is en was er het streven vrouwen in de positie van consument weerbaarder te maken tegen de macht van (mannelijke) artsen en tendensen tot medicalisering, en zijn er, let wel: autonome voorzieningen voor en door vrouwen, zoals vrouwengezondheidscentra, waarin zelfbeschikking voorop staat.

Zoals gebruikelijk bij dierexperimenten in het kader van psychologisch onderzoek ging de belangstelling bij de experimenten van Brady en Weiss niet bepaald uit naar de sekse van de aapjes en ratten. Toch is ook de psychologie, samen met de psychiatrie, evenals de genoemde maatschappelijke terreinen een gebied waarop afhankelijkheid veelal met vrouwen wordt geassocieerd, en autonomie met mannen. Afhankelijkheid wordt hierbij in wisselende bewoordingen aangemerkt als bron of uiting van problemen, in dit geval van psychische aard, terwijl autonomie fungeert als sleutelwoord ter aanduiding van een geslaagd ontwikkelingsproces.

Het benoemen van psychische afhankelijkheid als een vrouwelijke eigenschap met een pathologiserend karakter gebeurt in de traditionele psychiatrie en klinische psychologie, maar ook vanuit feministische hoek. In het kielzog van Chodorow (1978) wordt er door velen van uitgegaan dat er in onze cultuur fundamentele verschillen in vroege opvoedingservaringen en daardoor in persoonlijkheidsstructuur tussen de seksen bestaan. De egogrenzen van vrouwen zijn bestempeld als vager, zwakker of flexibeler en vrouwen wordt een gebrek aan autonomie toegeschreven. Dit vrouwelijke gebrek aan autonomie wordt verondersteld een rol te spelen in de ontwikkeling van psychische symptomen die vooral de vrouwelijke sekse treffen.

Doel van deze studie is om na te gaan in hoeverre deze veronderstellingen over de relatie tussen sekse, autonomie en gezondheid houdbaar zijn. Gaat sociaal-economische autonomie van vrouwen inderdaad gepaard met een betere gezondheid dan het afhankelijke bestaan van huisvrouw? Zijn de verschillen in

persoonlijkheid tussen de seksen in onze cultuur die o.a. Chodorow veronderstelt reëel, of is sprake van seksestereotypen, onterechte generalisaties over alle vrouwen en alle mannen? Gesteld dat de veronderstelde sekseverschillen in persoonlijkheid zich momenteel manifesteren, speelt een als vrouwelijk aangemerkt gebrek aan autonomie dan inderdaad een rol in psychische symptomen waarvan vooral vrouwen last hebben?

De vraagstellingen hebben vooral betrekking op afhankelijkheid en autonomie in psychologische zin, en zullen worden toegespitst op agorafobie. Agorafobie, ook wel pleinvrees of straatangst genoemd, zou vooral bij vrouwen voorkomen en is een symptoom dat in de literatuur eveneens met een overdaad aan (vrouwelijke) afhankelijkheid in verband wordt gebracht. Psychische symptomen worden wel gezien als extreme varianten van hetgeen in een bepaalde cultuur doorsnee is. Juist door de uitvergroting toont zich het normale. In de klinisch-psychologische literatuur over agorafobie rijst veelal het beeld van de hulpeloze binnenzittende agorafobische vrouw met haar beschermende, buitenshuis werkende echtgenoot. Is een vrouwelijk gebrek aan autonomie verantwoordelijk voor haar fobische gevoelens en vermijdingsgedrag?

(...)

1.2. Vooruitblik

De empirische studies worden voorafgegaan door twee theoretische hoofdstukken, waarvan het ene algemener is en het andere specifieker. In het algemene hoofdstuk, hoofdstuk 2, wordt de relatie tussen autonomie, sekse en gezondheid behandeld. Behalve opvattingen over de relatie tussen sociaal-economische afhankelijkheid en autonomie van vrouwen en hun lichamelijke en geestelijke gezondheid, worden ook onderzoeksresultaten op dit gebied besproken. Vervolgens komen afhankelijkheid en autonomie als psychologische begrippen aan de orde. Er volgen een inhoudsanalyse en een bespreking van ideeën uit de literatuur over de relatie tussen afhankelijkheid en psychische symptomen.

Hoofdstuk 3 vormt een specificering van laatstgenoemde bespreking. Centraal staan het verschijnsel agorafobie, en de mate waarin en wijze waarop in de literatuur aandacht wordt besteed aan de vaak geconstateerde ongelijke sekseratio in incidentie van agorafobieën. De nadruk ligt hierbij op theorievorming en onderzoek met betrekking tot de relatie tussen afhankelijkheid, sekse en agorafobie. Ook worden enkele resultaten besproken van een vooronderzoek naar de rol van afhankelijkheid in agorafobie, met name een intieme vaste relatie waarin één van beide partners agorafobisch is.

De overstap naar het empirische gedeelte is hiermee gemaakt. In drie achtereenvolgende hoofdstukken worden drie nadere studies uiteengezet, bestaande uit

vergelijkingen van verschillende groepen aan de hand van vragenlijstgegevens.
(...)

In hoofdstuk 7 tenslotte wordt ingegaan op de betekenis van de bevindingen van het empirische gedeelte voor de veronderstellingen die aan het theoretische deel zijn ontleend. Aan de orde komen de implicaties van de resultaten voor het deel van de theorie van Chodorow dat betrekking heeft op de relatie tussen sekse, autonomie en psychische symptomen. Ook wordt aandacht besteed aan implicaties voor de theorievorming over en behandeling van agorafobie en bulimia.

Stellingen

4. De recente reclamecampagne waarin hautain kijkende jonge vrouwen hun afgrijzen uitspreken over het kloppen van slagroom en het vlechten van haren getuigt van een vrouwonvriendelijk emancipatiebeleid en verwijst daarmee naar een *contradictio in terminis*.

6. Hoe nuttig historisch en vertooganalytisch onderzoek binnen Vrouwenstudies ook moge zijn, de te grote nadruk hierop gaat gepaard met een tekort aan empirische studies die meer inzicht kunnen opleveren in hedendaagse posities en functioneringswijzen van vrouwen en mannen.

11. Psychoanalytische ideeën worden binnen de psychologie onder- en daarbuiten overgewaardeerd.

Verslagen van bijeenkomsten

Odile Verhaar

Feminisme in de recycling

Verslag van de Groen-Links-conferentie
over mogelijkheden voor een
feministische politiek in de jaren negentig
Utrecht, 1 juni 1991

Dat een conferentie over feminisme binnen een Groen-Linkse politiek in een behoefte voorzag was wel zeker, want er hadden zich maar liefst 175 mensen ingeschreven (onder wie een enkele man). Er stonden dan ook belangrijke zaken op het programma: welke feministische doelen moesten worden geherformuleerd, welke concepten en ideeën moesten worden 'weggedaan' en welke behouden, en hoe moesten nieuwe inzichten verwerkt worden in een feministische politiek voor de jaren negentig, zo luidden de vragen die voorzitter Troetje Loewenthal voor de dag formuleerde.

Op deze bijeenkomst deed zich een opmerkelijk fenomeen voor: was voorheen de feministische beweging inspiratiebron en ijkpunt van een feministische linkse politiek, tegenwoordig is dat – bij gebrek daaraan? – de wetenschap, zo bleek uit de conferentie. De artikelen uit de bijbehorende 'brochure' waren wat dat betreft illustratief: ze waren overgenomen uit wetenschappelijke tijdschriften, en drie van de vier sprekers waren wetenschapper of spraken als zodanig, terwijl de vierde, werkzaam bij de vakbond, zich nota bene geroepen voelde zich te excuseren voor het feit dat ze géén wetenschapster was! Wetenschap stond overigens voor vrouwenstudies en specifiek, voor het constructivistische perspectief daarbinnen.

Alvorens de dames wetenschappers het woord namen, schetste Groen-Links-voorzitter Marijke Vos de stand van zaken betreffende het feminisme, binnen Groen Links en daarbuiten. Binnen Groen

Links lijkt het op het eerste gezicht wel goed te gaan met het feminisme: zes vrouwen tegen zeven mannen in het bestuur, drie vrouwen in het dagelijks bestuur van de partij, een vrouw als voorzitter en een vrouw als hoofd van de Tweede-Kamerfractie. 'Niet gek kortom', zo stelde Vos, om dit onmiddellijk weer te relativiseren. Vrouwen waren ondervertegenwoordigd op diverse terreinen, zoals op dat van milieu en buitenland, de 'typisch mannelijke' terreinen dus. En ook leverde het vinden van gekwalificeerde en beschikbare vrouwen voor hoge functies binnen Groen Links moeilijkheden op. Deze laatste twee zaken hebben volgens Vos alles te maken met de heersende 'politieke cultuur': de vergadertijden, de toon van die vergaderingen (te abstract-theoretisch) en het feit dat vrouwen minder tijd willen en kunnen besteden aan politiek en de politieke wandelgang omdat zij nu eenmaal meer zorgplichten hebben dan mannen. Desalniettemin stemden de ontwikkelingen binnen de partij haar optimistisch. Beduidend minder optimistisch was zij over de vrouwenemancipatie buiten de partij. Dat het daar nog lang niet goed zat met het feminisme bleek al uit de vraag die journalisten haar bij de presentatie van het *Groen Links Manifest* hadden gesteld: of het feit dat er nu twee vrouwen op de hoogste posten zaten bij Groen Links soms betekende dat die banen niet zoveel meer voorstelden? Ook hekelde zij het feminisme op beleidsniveau; dit leek te zijn verengd tot arbeidsparticipatie.

Saskia van Oenen, kersverse doctor in de pedagogie, vroeg zich af welke van de oude feministische concepten nog deugen voor een nieuwe politiek. Het belang van concepten en termen benadrukkend, schetste zij – helaas bijna uitputtend – een groot aantal theoretisch-conceptuele veranderingen die de afgelopen decennia hebben plaatsgevonden binnen vrouwenstudies. De huidige stand van zaken zou als richtsnoer voor een feministische politiek moeten dienen, zo begreep haar gehoor. Dus geen algemene theorieën over vrouwen meer in de politiek en geen universalisme, wèl 'verschil' en 'context'. Ook het 'spelen met vrouwelijkheid' ontbrak niet in dit obligate rijtje. Interessant was haar kritiek op het begrip 'autonomie' c.q. 'zelfstandigheid', nog altijd een van de centrale feministische doelstellingen. 'Autonomie bestaat niet',

stelde Van Oenen, de filosofische kritiek op het autonome subject indachtig. 'Mensen zijn nu eenmaal geen autonome individuen, alleen afhankelijkheid bestaat, zij het in verschillende vormen' (en maten misschien? *O.V.*). Aandacht voor verschillen en specifieke contexten hoeft echter niet tot het einde van een feministische beweging te leiden, meende Van Oenen, waarop een pleidooi volgde voor een 'eensgezinde verscheidenheid'.

Deze lezing mocht dan gesneden koek zijn voor vrouwen die zich met vrouwenstudies bezighouden, het vermoeden dat deze lezing, net als de daaropvolgende overigens, te esoterisch was voor een breed publiek zoals ter plekke aanwezig, zou keer op keer bevestigd worden door de reacties uit de zaal. Zo vroeg een vrouw zich af hoe het door Van Oenen gepropageerde 'spelen met vrouwelijkheid' en vrouwelijke rollen opgevat moest worden: 'oefenen met vrouwelijke rollen bedoelt u zeker?', zo vroeg ze met een verfrissende naïviteit. De zaal vroeg, en terecht lijkt me, om concretisering, om een vertaling van de lezingen naar de politieke praktijk. Hier kwam de gedachte op dat enig gezond wantrouwen in de wetenschap, óók of misschien wel juist waar het vrouwenstudies betreft, wellicht behoort tot de zaken uit het feministische erfgoed die beter behouden kunnen blijven.

Nelly Oudshoorn, op dat moment nog doctor in de biologie in spé, hield een lezing over de plaats van de biologie binnen het feministisch denken die zwaar op de inzichten van de filosofe Annemarie Mol steunde. Biologische verklaringen voor sekseverhoudingen waren in de jaren zeventig en tachtig uiterst verdacht, zo niet taboe binnen het feminisme. In die jaren was de feministische strategie met betrekking tot de biologie tweërlei, zo betoogde Oudshoorn. Enerzijds bestond deze uit het negeren van de biologie, anderzijds uit het de biologie 'haar plaats wijzen'. Deze strategieën nu, voldoen niet meer voor de jaren negentig, zo meende ook Oudshoorn. Onder invloed van technologische ontwikkelingen en veranderingen in het denken over lichaam en biologie zouden feministen hun strategie bij moeten stellen. Allerlei vooronderstellingen van het (feministisch) denken over de biologie moeten worden herzien, zoals de stelling dat het biologische voor het onveranderlijke staat. Veel technolo-

gische ontwikkelingen, zoals de 'reageerbuisbaby' en genetische manipulatietechnieken, laten zien dat het idee dat het sociale gemakkelijker te veranderen is dan het biologische, achterhaald is. Oudshoorn riep feministen op niet langer de biologie van een afstand te bekritisieren maar er actief in te participeren. Ook zij eindigde met een pleidooi voor 'verschil' en een afscheid van eenduidige feministische visies op de biologie. Als voorbeeld noemde ze de prikpil. Dit is voor Ghanese vrouwen, anders dan kennelijk voor Nederlandse vrouwen, een zeer goede anti-conceptiemethode, aangezien het hen in staat stelt het ingrijpen verborgen te houden voor hun mannen die van geen anti-conceptie willen weten. Hoewel de lezing op zichzelf interessant was, gold ook hier weer dat het verband met een feministisch politiek programma zoek was en dat de lezing in die zin niet geschikt was voor een (brede) conferentie als deze.

De derde spreker, Kamala Kempadoo, weliswaar gepresenteerd als wetenschappelijk onderzoekster (bij het onlangs opgeheven Centrum voor Etnische Studies (CRES) van de Universiteit van Amsterdam), hield net als de laatste spreker, wel een politiek verhaal. Toevallig (?) leden hun lezingen echter aan het euvel dat ze weinig structuur hadden, en nogal ad hoc waren. Kempadoo betrok een flink aantal stellingen zonder daar argumenten voor te geven. Dat ook zij lippendienst bewees aan 'het verschil', laat zien hoe nietszeggend een bekenenis daartoe inmiddels geworden is. Dit bleek ook nog eens uit haar pleidooi voor een combinatie van verschil en gelijkheid. Hoezo dilemma? Waarom zo moeilijk doen als het ook gemakkelijk kan?, klonk het door in haar betoog. Verschil gaat heel goed samen met gelijkheid, net zoals pluriformiteit en eenheid, aldus Kempadoo, zonder daar overigens een argument voor aan te dragen. De feiten spreken immers voor zich. Zo zou het feit dat in de (feministische) zwarte beweging verschillende etnische groepen eensgezind voor hun gemeenschappelijke belangen opkomen, bewijzen dat verscheidenheid niet per se tot uitsluiting leidt. Tenslotte maakte ze van de gelegenheid gebruik om haar visie op het conflict over de al of niet opheffing van het CRES te geven.

Catelene Passchier van de FNV tenslotte, wen-

ste een aantal forse kanttekeningen te plaatsen bij de tot optimisme stemmende cijfers over de toenevende arbeidsparticipatie van vrouwen. Negentig procent van de vrouwen is werkzaam in slechts dertien beroepen, terwijl de groei in de werkgelegenheid bovendien vooral in de zogenaamde mannenberoepen zit. Vrouwen mogen dan meer rechten gekregen hebben maar het zijn vooral uitgekleden rechten, aldus Passchier. Het kostwinnersbeginsel mag dan ter discussie staan, de afschaffing ervan strekt vrouwen niet per se tot voordeel, integendeel zelfs. Deze afschaffing zou tot een daling van het minimumloon moeten leiden, maar wie hebben met name het minimumloon: vrouwen! Haar omstreden stelling luidde tenslotte dat vrouwen niet alles moeten willen, dat wil zeggen kinderen én werk, want tenslotte hebben mannen ook niet afgezien van kinderen. (!?)

Doordat het merendeel van de sprekers hun ideeën en inzichten niet in beleidspolitieke termen vertaalde, kwam het forum, bestaande uit Ina Brouwer, Nel van Dijk (Europees Parlement), Passchier en Kempadoo, voor deze moeilijke taak te staan. De inspirerende leiding die Andrée van Es aan de discussie gaf mocht niet verhinderen dat er weinig substantieels uitkwam, alleen met het punt dat Van Oenen gemaakt had (het ter discussie stellen van het dogma van de – economische – zelfstandigheid van vrouwen) kon men enigszins uit de voeten.

Het is nu eenmaal moeilijk (zo het al wenselijk is) om wetenschap direct te vertalen in politiek beleid, en dit geldt vooral voor dit type wetenschap. Daarvoor zijn een ander kader en meer tijd en bezinning op de verhouding tussen wetenschap en politiek nodig. Want als onbedoeld gevolg van het sterk wetenschappelijke karakter van de conferentie werd een ongelijkwaardige verhouding tussen sprekers en zaal gecreëerd die niet bepaald uitnodigde tot dialoog en discussie – zo dat al de bedoeling was. Door de ontstane rolverdeling tussen (abstracte) wetenschap enerzijds en (concrete) politiek anderzijds, werden zaal en niet-wetenschappelijke sprekers in de positie van leek gemanoeuvreed en daarmee samenhangend, van platte politiek. (Des te vervelender was het dat deze rolverdeling, als ware het een *self-fulfilling prophecy*, nog grotendeels uitkwam ook.) Het gevolg lijkt dat een

Groen-Linkse feministische politiek op beleidsniveau, het geheel ter kennisname aangehoord hebbend, weer eenzaam en alleen verder moet. Helaas.

Kea Tjeldens

*10th EGOS Colloquium Societal Change
between Market and Organization*

Verslag van de werkgroep 'Women in
Organizations'

Wenen, 15-17 juli 1991

Voor het eerst in de twintigjarige geschiedenis van de conferenties van de *European Group of Organizational Sociology* (EGOS) was er dit jaar op het colloquium in Wenen een aparte werkgroep over *Women in organizations* georganiseerd. De organisatiesociologie is daarmee een van de laatste gebieden van de sociologie waarin de visie, dat ook in deze discipline geen sekse-neutrale wetenschap bedreven wordt, doordringt. Het opzetten van een werkgroep over vrouwen in organisaties heeft gelukkig geen weerstand ontmoet van de organisatoren, integendeel, er is zelfs een idee geopperd om een aantal papers van de werkgroep te publiceren. In een drietal sessies gedurende twee dagen werden dertien papers gepresenteerd door auteurs uit diverse Europese landen en uit Canada. Jeanne de Bruijn uit Nederland en Eva Cyba uit Oostenrijk fungeerden afwisselend als voorzitter van de werkgroep die uit ongeveer twintig deelnemers bestond.

De dertien papers waren, ondanks de verscheidenheid aan onderwerpen, in grofweg twee groepen te onderscheiden. De eerste groep papers ging over de positie van vrouwen in organisaties, van vrouwelijke managers en schoolhoofden tot vrouwelijke ondernemers. Een tweede groep papers ging over feminiene en masculiene cultuur in organisaties, waarbij de onderwerpen varieerden van paternalisme en strategisch management tot de samenhang tussen het percentage vrouwen in een organisatie en de organisatiecultuur.

In de eerste groep viel onder andere het paper van de Engelse Su Maddock. Maddock interviewde twintig merendeels actieve feministische vrouwen

die als gevolg van positieve actie in een gemeentelijk apparaat een leidinggevende functie in het middenmanagement hadden gekregen en daar al meer dan vijf jaar werkten. Het idee van de 'voorbeeld-functie', dat wil zeggen het idee dat vrouwen in leidinggevende posities belangrijk zijn omdat andere vrouwen zich met hen kunnen identificeren ten behoeve van hun eigen carrière, werd in dit onderzoek bevestigd. Bijna alle vrouwen gaven aan dat ze inderdaad model stonden voor andere vrouwen, maar zeiden tegelijkertijd dat ze zelf niet zozeer bezig waren met hun eigen verdere carrière. Zij gaven meer prioriteit aan het goed functioneren van de werkorganisatie dan aan hun carrière. Bij hun mannelijke collega's zagen ze vaak de omgekeerde volgorde. Maddock ging hier helaas niet dieper op in: botst het streven naar een carrière hier met feministische ideeën over solidariteit of met zorgend vrouwelijk gedrag, waarbij de zorg gericht is op het goed functioneren van de arbeidsorganisatie? In beide gevallen leidt deze botsing kennelijk tot een compromis bij vrouwen, in die zin dat ze wel een carrière wensen, maar een carrière die slechts een paar loopbaanstappen omvat.

Leidinggevende vrouwen, maar dan in het lager en middelbaar onderwijs, stonden ook in het paper van Baudoux en Cacoualt centraal. Hun paper was een samenvatting en een samenvoeging van een onderzoek in Frankrijk en een vergelijkbaar onderzoek in Canada. De auteurs betoogden dat vrouwelijke schoolhoofden, vergeleken met mannelijke, in het nadeel waren als er een systeem van meerhoofdige leiding op de school bestond. Zij onderscheidden drie strategieën die vrouwelijke schoolhoofden konden volgen om zich te handhaven op haar werkplek, namelijk de 'natuurlijke strategie', waarbij sekseverschillen benadrukt worden en vrouwen aan fysiologische aspecten van hun vrouw-zijn macht ontnemen, de 'constructieve strategie', waarbij vrouwen ernaar streven zich zoveel mogelijk als mannen te gedragen, en de 'ambigue strategie', waarbij vrouwen ernaar streven het vrouwelijk gedrag dat van hen verwacht wordt, te vertonen. Uit hun onderzoek bleek dat geen van de strategieën succes garandeerde. Helaas was het paper zo beknopt, dat onder meer hun onderzoeksmethode niet verantwoord werd. Dat betekende dat na lezing

vooral vragen bleven, zoals: wat zou er gebeuren in een situatie waarin scholen worden samengevoegd, zoals in Nederland? Welk gedrag zouden de vrouwelijke schoolhoofden ten toon spreiden en wat zou de meest succesvolle strategie blijken?

De Duitse Jungbauer-Gans presenteerde een paper over de overlevingskansen van vrouwelijke ondernemers. Uit het paper kwam een schat aan informatie naar voren over vrouwen die een eigen onderneming starten. Jungbauer vergeleek niet alleen de kansen van vrouwelijke met mannelijke ondernemers, maar ook die van vrouwelijke ondernemers onderling. Moss Kanter's token-hypothese werd bevestigd: vrouwen die een onderneming starten in een branche die door vrouwen gedomineerd werd, waren succesvoller dan vrouwen die dat deden in een door mannen gedomineerde branche. Ook bleek dat vrouwelijke starters relatief vaker dan mannelijke starters tussen de 35 en de 50 jaar waren. Deze leeftijdsgroep had de hoogste overlevingskansen. Tegelijkertijd startten vrouwen vaker dan mannen een klein bedrijf. Kleine bedrijven hadden juist lagere overlevingskansen dan grote bedrijven.

Ook in de groep over feminiene en masculiene cultuur in organisaties werd een aantal leuke papers gepresenteerd. Zo analyseerden de Canadezen Usher en Usher de weerstanden die een beleid van positieve actie in een Canadese overheidsorganisatie oproep met behulp van organisatie-theorieën. De weerstanden tegen het beleid bleken zo diep te zitten, dat ze voor de effectivering van het beleid van positieve actie de term 'deinstitutionalisering van gender' gebruikten en ze typeerden dit als een fundamentele verandering in organisaties. Volgens organisatie-theorieën over verandering is het onmogelijk dergelijke fundamentele veranderingen door te voeren met een methode waarbij stap voor stap kleine veranderingen in de organisatiestructuren en -activiteiten gerealiseerd worden, zonder eerst de onderliggende waarden en normen veranderen. Het beleid van positieve actie bij de overheidsorganisatie behelsde juist dergelijke stapsgewijze veranderingen. De dubbele laag in het paper, namelijk de beschrijving van de weerstanden tegen het positieve actiebeleid en de beschrijving van adequate organisatie-theorieën bij ieder cruciaal moment in het

beleidsproces, gaf het paper een intrigerend karakter.

Het paper van Kerfoot and Knights, beiden uit Engeland, ging in op de *discourse of masculinity*. Op basis van een, in dit paper niet erg uitgewerkt onderzoek in het Britse bankwezen onderscheiden ze twee typen managementstrategieën, *paternalistic masculinity* en *competitive masculinity*. Het eerste type is gericht op 'bescherming van vrouwen tegen de harde zakenwereld'. Het tweede type is erop gericht tussen individuen een onderling hiërarchische verhouding te creëren, waarbij onophoudelijk gestreefd wordt naar succes en waarbij verovering en dominantie gangbaar gedrag worden. Bij de onderzochte banken was in de jaren zeventig sprake van verandering van het eerste naar het tweede type managementstrategie als gevolg van veranderende marktstrategieën. Het paper geeft met z'n creatieve analyse van *masculinity* in organisaties aanleiding om dit vrij nieuwe onderwerp ook bij vrouwenstudies verder uit te werken. Tegelijkertijd roept het vragen op. Zo wordt het begrip managementstrategie niet gedifferentieerd naar hiërarchisch niveau, terwijl dat volgens mij wel noodzakelijk is. De strategie van de top van ABN-AMRO, om maar eens een bank te noemen, is wezenlijk anders dan die van een groepschef die leiding geeft aan vijf mensen op een administratieve afdeling van diezelfde bank. Kerfoot en Knights concluderen echter uit een veranderende marktstrategie, die over het algemeen geformuleerd wordt door het topmanagement, hoe de masculiene managementcultuur in de gehele bankorganisatie veranderde.

Tijdens de discussie waren er een paar onderwerpen die regelmatig terugkeerden. Een ervan was hoe de positie van vrouwen in organisaties verbeterd kan worden, nu na twintig jaar *equal-opportunities*-beleid in de Verenigde Staten, Canada en Groot-Brittannië er slechts weinig veranderd blijkt te zijn. De verschillende leden van de groep benadrukten dat analyse en verandering van feminine en masculiene waarden in de organisaties noodzakelijk zijn om diepgaander de mechanismen te onderzoeken die sekseverschillen in stand houden. Daaruit trokken ze de conclusie dat een positieve-actiebeleid verspilde energie is. Daarentegen

stelden enkele Duitse en Nederlandse groepsleden, dat een dergelijke analyse weliswaar relevant was, maar weinig aangrijpingspunten voor concreet beleid bood. Immers, om een fundamentele organisatieverandering te realiseren is veel macht vereist, zoals ook Usher en Usher constateerden. Als vrouwen die macht in veel organisaties niet hebben, en dat blijkt uit de analyse van onder meer Kerfoot en Knights, heeft pleiten voor een dergelijke fundamentele verandering dan zin? Dan blijft een stapsgewijze verandering van organisaties toch in feite de enige mogelijkheid om te trachten enige veranderingen te realiseren?

Mij lijkt het erg voorbarig om op basis van het feit dat het verschil in positie tussen mannen en vrouwen niet kleiner is geworden te concluderen dat positieve actie weinig zin heeft. Ook in Nederland is de kloof tussen mannen en vrouwen niet gedicht in de afgelopen twintig jaar. Dat komt omdat de positie van vrouwen weliswaar verbetert, maar de positie van mannen eveneens, waardoor de verschillen gelijk blijven. De oorzaken daarvoor moeten onder andere gezocht worden in de effecten van veroudering van de personeelspopulaties, waardoor er sprake is van een uitdijend middenkader en uitdijende stafafdelingen. Als de organisatie immers verandert van een piramide in een ui, dan blijven ook bij een verbetering van de doorstroming van vrouwen de verschillen in positie bestaan, omdat die verbetering niet ten koste is gegaan van de doorstroming van mannen. In de landen waar positieve actie veel toegepast wordt, zouden de positieve effecten hiervan wel eens geneutraliseerd kunnen worden door de hierboven genoemde effecten. Daaruit mag echter dan niet de conclusie getrokken worden dat positieve actie zinloos is.

Een tweede discussie die gevoerd werd, lag deels in het verlengde van de eerstgenoemde, en ging over de waarde van kwantitatief onderzoek. De organisatiesociologie kenmerkt zich voor een deel door kwantitatief onderzoek naar het gedrag en de cultuur van organisaties of groepen organisaties en naar de besluitvorming in organisaties. Het kwalitatieve onderzoek bevindt zich enigszins in de marge van de organisatie-theorie. Een aantal van degenen die vooral de feminine en masculiene waarden in organisaties wilden onderzoeken, wilde dit

juist met kwalitatief onderzoek doen. Zij zagen dan ook weinig heil in de papers die op kwantitatief onderzoek gebaseerd waren, zoals het al genoemde Duitse onderzoek naar vrouwenbedrijven en het Nederlandse onderzoek van Mulder en Hofstee naar de cultuur van organisaties in relatie tot het percentage vrouwen dat er werkt. De tegenstanders van kwantitatief onderzoek meenden dat dit type onderzoek weinig inzicht bood in de fundamentele processen in organisaties. De voorstanders van kwantitatief onderzoek meenden dat hun onderzoek wel veel informatie verschaftte en vooral vergelijking tussen organisaties mogelijk maakte.

Al met al was de werkgroep in mijn ogen een succes, omdat de verschillen in visies op vrouwenstudies en op onderzoek naar vrouwen in organisaties zeer duidelijk verwoord werden.

Meer informatie over EGOS is te krijgen bij het secretariaat, Bert van Hees, SISWO, Postbus 19079, 1000GB Amsterdam, tel. 020-5270600.

Leesverslag

Veronica Vasterling

Beelden van de leegte. Vrouwen in de hedendaagse filosofie

Rosi Braidotti

Kampen (Kok Agora) 1991

320 blz., f 49,90

'Door in mijn tekst de stem van de anderen vrij spel te geven, wil ik reliëf geven aan de wezenlijk "andersheid" van het "zelf" dat deze tekst tekent. Het idee van dissonantie zal ik de vrije teugel laten, om zo te benadrukken dat al het theoretische werk – vooral voor een feministische vrouw – vandaag de dag slechts een spel kan zijn van lijnen die elkaar kruisen om terstond weer uiteen te gaan, een spel van breuken die in de leegte gapen, van sporen die zich eindeloos vermenigvuldigen. Er is niet langer een laatste waarheid te vestigen: nu we uiteindelijk bevrijd zijn van het hinderlijk streven naar voltooiing, synthese, volledigheid, moeten vrouwen als filosofen nieuwe evenwichten scheppen en nieuwe denkwijzen uitvinden. Daar Ariadne het labirint van weleer ontvluchtte, rest ons, vrouwen zowel als mannen, als enige leidraad een koord gespannen boven de leegte.' (p. 23)

In deze beeldende termen verantwoordt Braidotti de werkwijze en het project van haar boek. Het einde van het citaat schept hoge verwachtingen, waaraan het boek tot mijn spijt niet voldoet en waarschijnlijk ook nooit had kunnen voldoen aangezien werkwijze en doel van het boek niet op elkaar afgestemd zijn. *Beelden van de leegte* bestaat uit een, op zich interessante collage van zeer veel verschillende thema's en posities binnen het spectrum van de contemporaine Franse filosofie en van het intellectuele feminisme. Dat is ook de verdienste van het boek: met name wat het intellectuele feminisme betreft geeft het boek een – voor zover ik kan nagaan – zeer volledig beeld van de verschillende po-

LOVER

LITERATUURVERZICHT VOOR DE VROUWENBEWEGING

FUTURISME SCIENCE FICTION UTOPIE

Uit liefde voor de microscoop. Het technologisch feminisme van Donna Haraway. *Ineke van Wingerden Venus Incorporated.* *Marjolein Bierens* (winnares van de Lover Essay-Wedstrijd)

Herinnering aan de toekomst. Christa Wolf als utopisch schrijfster. *Odile Jansen*

Schrijf! Column. *Maaïke Meijer*

De genetisch bepaalde hartstocht van een zeeanemoon. Feministische science fiction als damesroman. *Lies Wesseling*

Bibliografie science fiction: 65 actuele titels.

En: Feministische Tijdschriften Internationaal: Zwitserland; het Beeldarchief van het IIAV te Amsterdam; **Nieuws en Samenvattingen** van (inter)nationale tijdschriften; **Signalementen:** 500 nieuwe titels, van arbeid tot zwart.

Los nummer: f 8,25 (Bfr. 150). Jaarabonnement: f 31,00 (Bfr. 550). Lover, Keizersgracht 10, 1015 CN, Amsterdam. Tel. 020-6224500

sities, thema's en auteurs. In deze collage krijgen de stemmen van anderen inderdaad vrij spel omdat het werk van de belangrijkste filosofen en theoretica's grotendeels via secundaire literatuur gepresenteerd wordt. Daarbij is er weliswaar sprake van dissonantie en reliëf maar die gaan naar mijn smaak al te vaak ten onder in de tamelijk monotone ruis van de (te) vele stemmen. Om dat te voorkomen had de schrijfster mijns inziens de stemmen van anderen meer moeten orkestreren en dirigeren in plaats van ze vrij spel te geven.

Het conflict tussen de werkwijze van Braidotti en het doel dat zij zich stelt komt nog sterker tot uitdrukking in het vervolg van het citaat. Wanneer het beeld van kruisende en uiteengaande lijnen, breuken in de leegte en zich eindeloos vermenigvuldigende sporen overeenkomt met de werkwijze van het boek, dan zie ik niet hoe deze werkwijze zich laat combineren met het scheppen van nieuwe evenwichten en het uitvinden van nieuwe denkwijzen. Ook al zijn nieuwe evenwichten en denkwijzen in het postmoderne tijdperk niet het unieke produkt van een persoonlijke creativiteit, dan nog berust bij de schrijfster de taak ons te laten zien in hoeverre er zich nieuwe evenwichten en denkwijzen aftekenen in het vrije spel van stemmen c.q. lijnen, breuken en sporen. Dat vereist, veel meer dan nu het geval is, de uitwerking van een eigen visie die als leidraad fungeert. In plaats van een nieuwe denkwijze die zich als een koord over de leegte spant, levert dit boek al te zeer wat de titel belooft: beelden van de leegte.

Dat laatste is jammer aangezien het boek uitgaat van een centrale these die een goed aanknopingspunt vormt voor niet zozeer een nieuwe denkwijze maar de uitwerking van interessante conflicten met betrekking tot het ideaal en de praktijk van een feministisch subject of denken. De these die in verschillende varianten door de tekst heen herhaald wordt, luidt ongeveer als volgt. De historische context waarin het feminisme kon opkomen is gemarkeerd door de crisis van de rede of van het subject. Deze crisis is uitgebreid geanalyseerd en gedocumenteerd door contemporaine Franse filosofen; Lacan, Foucault, Derrida en Deleuze worden door Braidotti behandeld. Met name voor Foucault en Deleuze kan zij veel waardering opbrengen. Wat ze

hun allen echter verwijt is dat ze de seksuele dimensie van deze crisis miskennen (Foucault) of misinterpreteren (de rest). Die seksuele dimensie is bekend: het gaat om een mannelijk subject/denken met een heerszuchtig, gewelddadig karakter in zoverre het zijn 'ander' (het lichaam, de natuur, de passie, de waanzin enzovoort) onderworpen, gebruikt, overheerst enzovoort heeft. Het vrouwelijk geslacht heeft steeds model gestaan voor, is steeds focus geweest van alle aspecten van deze 'andersheid'.

In hun deconstructie van het autonome denken de subject maken met name Derrida en in mindere mate Deleuze gebruik van de vrouw-metafoor, en wel op zo'n manier dat de deconstructie resulteert in een soort neutrale polyseksualiteit. Met Braidotti's kritiek op dit resultaat ben ik het volkomen eens. De ogenschijnlijk welwillende feminisering van de crisis van het mannelijk subject komt uiteindelijk neer op de miskennis van de (nog steeds feitelijke) asymmetrie van de geslachten. Ook haar observatie dat de toeëigening van het vrouwelijke symptoom is van de onmacht of onwil van mannen om de hand in eigen boezem te steken, c.q. het moderne subject als een *mannelijk* subject te deconstrueren, kan ik onderschrijven.

Het verdere vervolg van de these luidt dat het feminisme weliswaar ontstaan is in de historische context van de crisis van het subject/de rede maar dat dat niet wegneemt dat het feministische denken zich verder min of meer autonoom ontwikkelt. Met deze claim duikt er een tegenstelling op die het hele boek doortrekt. Enerzijds onderschrijft Braidotti voor een groot deel – afgezien van de seksuele aspecten en consequenties – de Franse diagnose van de crisis van het subject en de daaruit voortvloeiende ondergraving van het autonome denken de subject. Anderzijds benadrukt ze de autonomie van het vrouwelijk subject en vooral van het feministische denken. De claim van een autonoom feministisch denken wordt echter nauwelijks gestaafd door de beschreven feministische denkposities. Er is eerder sprake van een vergaande wisselwerking tussen, en in sommige gevallen (bijvoorbeeld De Beauvoir en Irigaray) een originele bewerking van begrippenkaders en denkschema's die door mannelijke denkers ontworpen zijn. Dit is overigens hele-

maal geen 'zwakte' van de feministische denkers; een denken *ex nihilo* is onmogelijk, het knoopt altijd aan bij het al bestaande. En dat bestaande is (nu nog) meestal afkomstig van mannelijke denkers.

Er is dus een andere reden voor Braidotti's insistentie dat het feministische denken een zelfstandig fenomeen is. Deze hangt waarschijnlijk samen met haar geloof in de radicale onherleidbaarheid van de seksuele differentie. Deze these die overal in Braidotti's werk opduikt, houdt kort samengevat in dat er sprake is van een vrouwelijke eigenheid of specificiteit die niet te herleiden of te transponeren is tot (eigenschappen of kenmerken van) het mannelijke. Op grond van een dergelijke vooronderstelling laat de claim van de autonomie van het feministische denken zich verklaren. Wanneer vrouwen lichamelijk, seksueel anders *zijn* dan mannen zal hun *denken* zich ook anders dan, en bijgevolg autonoom ten opzichte van, het mannelijk denken ontwikkelen.

Net als Irigaray en vele anderen gaat Braidotti – overigens meestal impliciet – uit van de mogelijkheid van een breukloze, harmonieuze continuïteit tussen zijn en denken, tussen de lichamelijke existentie van vrouwen en hun symbolische activiteit, hun taal en hun denken. Dit uitgangspunt, of het is waarschijnlijk beter om te zeggen: dit ideaal, is echter op geen enkele manier te verenigen met die aspecten van het Franse project die Braidotti zonder meer overneemt, ook voor het vrouwelijk subject en het feministische denken: het idee van een gedecentreerd subject, c.q. een subject dat geen eenheid is, en het idee van het nomadische denken. Deze tegenspraak verwijst mijns inziens uiteindelijk naar de onverenigbaarheid van twee zeer verschillende interpretaties van het differentie-principe. In het contemporaine Franse – en deels ook Duitse (Heidegger) – denken verwijst dit principe primair naar een differentie die zich *in* het subject 'afspeelt'. Het subject zelf is differentieel en daarom gedecentreerd, geen eenheid. Met behulp van dit principe deconstrueren de meeste differentiefilosofen vervolgens de dialectiek van eenheid en dualiteit die de hele geschiedenis van de filosofie vanaf de Grieken overheerst. In plaats van de rigide dualiteit (Plato, Descartes) of de (potentiële) eenheid van zijn en denken (Parmenides, Hegel) stel-

len zij de differentie van zijn en denken, van lichaam en geest, van passie en ratio, van natuur en cultuur enzovoort. Deze differentie doorkruist het subject, breekt het als het ware open en wel zodanig dat het subject zijn 'differentiële status' niet kan beheersen noch kan herleiden. Net zomin als het denken zetel van de waarheid over het lichaam kan zijn omdat het ten dele blind geleid wordt door de drijfveren van dat lichaam, kan het lichaam zetel van de waarheid zijn omtrent het denkende subject omdat het sprakeloze lichaam zijn 'waarheid' alleen kenbaar kan maken via de symbolisaties of representaties van het denken of de taal.

De interpretatie van het differentie-principe door – laat ik het maar noemen – de school van Irigaray komt er daarentegen op neer dat dit principe primair verwijst naar de (onherleidbare) differentie *tussen* geseksueerde subjecten, c.q. vrouwen en mannen. In hoeverre is deze uitleg onverenigbaar met de bovenstaande? De bovenstaande interpretatie ontkent dat het subject (m/v) verankerd kan worden in een laatste waarheid of essentie: het subject is wat het wordt en wat het wordt is afhankelijk van de continu veranderende en verschuivende 'interactie' van denken (taal, cultuur) en lichaam (vandaar het nomadische denken). Binnen dit globale raamwerk verschillen de posities van de differentiefilosofen overigens behoorlijk: sommigen gaan uit van culturele constanten (met name Lacan), anderen nemen min of meer het standpunt in dat alles mogelijk is (met name Derrida). De feministische uitleg daarentegen gaat er wel van uit dat het subject in een laatste waarheid of essentie verankerd kan worden, namelijk zijn of haar man- of vrouw-zijn. Wat er ook gebeurt, welke veranderingen er ook plaatsvinden in de positie, het bestaan, het denken enzovoort van mannelijke en vrouwelijke subjecten, één ding staat vast: vrouwen zullen hoe dan ook altijd anders zijn (en denken) dan mannen. De bron van deze zekerheid kan uiteindelijk alleen het lichaam zijn: het is de zetel van de waarheid met betrekking tot mijn denken en handelen.

Net als aan elke waarheid, kun je aan deze waarheid geloof hechten. Empirisch bewijsbaar of weerlegbaar is zij niet. Ook vanuit filosofisch standpunt is zij niet weerlegbaar, tenzij een tegen-

waarheid opgericht wordt. Al jaren vraag ik me af welke zin het heeft aan deze waarheid geloof te hechten. Bij gebrek aan inhoudelijke vernieuwing of verdieping wordt de vraag van de (onherleidbare) seksuele differentie steeds meer tot, althans in mijn ogen, tamelijk holle retoriek. De enige vraag die mijns inziens in dit verband relevant is, is – in termen die Braidotti ooit gebruikt heeft – of en hoe vrouwelijke, feministische denkers een verschil kunnen *maken*. In plaats van alle retoriek rond het vrouwelijk subject en de autonomie van het feministische denken had Braidotti beter deze vraag als uitgangspunt van haar boek kunnen nemen. Dat had misschien de nieuwe perspectieven kunnen openen die ik nu zo node gemist heb.

Recensies

Lies Wesseling

Where no man has gone before. Women and science fiction

Lucie Armitt (red.)

Londen en New York (Routledge) 1991

234 blz., f 40,40

Science fiction heeft lange tijd te boek gestaan als waar die wordt geproduceerd door mannen en geconsumeerd door jongens. De mannelijke signatuur van het genre is gedurende de laatste twintig jaar echter vervaagd. In de loop van de jaren zeventig drongen vrouwelijke schrijvers zoals Marge Piercy, Ursula K. Le Guin, Doris Lessing en Joanna Russ het domein van de science fiction binnen en vele anderen volgden. Inmiddels is de feministische science fiction een uitvoerig becommentarieerd verschijnsel geworden in de Anglo-Amerikaanse letteren.

De bundel *Where no man has gone before* toont een bonte staalkaart van recent onderzoek naar feministische science fiction. Niet alleen letterkundigen, maar ook beoefenaars van het genre hebben bijdragen geleverd. De ondertitel suggereert dat de bundel niet alleen science fiction door vrouwen, maar ook science fiction over vrouwen behandelt. Dat is gedeeltelijk waar. Twee van de dertien artikelen behandelen de uitbeelding van vrouwen in *main stream* science fiction. In beide gevallen gaat het overigens over films.

Where no man has gone before bestaat uit respectievelijk een gedeelte over de geschiedenis van science fiction geschreven door vrouwen, een gedeelte met inhoudelijke analyses van individuele werken en een gedeelte over de institutionele context van dit soort literatuur. Het eerste gedeelte construeert een genealogie van door vrouwen geschreven science fiction middels een vijftal auteursportretten. Achtereenvolgens komen Charlotte Haldane, Katherine Burdekin, C.L. Moore, Ursula Le Guin en Doris Lessing aan de orde.

Het tweede gedeelte behandelt thema's en motieven uit het standaardrepertoire van de science fiction die speciale zeggingskracht hebben voor vrouwen. Het monsterlijke buitenaardse wezen dat in zoveel *main stream* science-fiction-romans optreedt om te worden overmeesterd en getemd door de mannelijke hoofdpersoon (of andersom) is ook voor vrouwelijke schrijvers een belangrijk personage. Vrouwen hebben met de *alien* gemeen dat ze de positie van de 'ander' moeten innemen die afwijkt van de norm voor het menselijke zoals die wordt belichaamd door de man. Twee auteurs onderzoeken welke rol de *alien* speelt in feministische science-fiction-romans. Verder wordt in dit gedeelte aandacht besteed aan de subtiele manieren waarop science-fiction-films gender-stereotypen bevestigen, ondanks het feit dat buitenaardse wezens ogenschijnlijk ontstijgen aan het sekse-onder-scheid.

Het derde gedeelte gaat uit van het gegeven dat science fiction een commercieel genre is met een sterk formule-achtig karakter. Het beoogt bloot te leggen hoe marketing-strategieën en voorgebakken formules de lezers en schrijvers van science fiction aan banden leggen. Gwyneth Jones, auteur van science fiction voor meisjes, beschrijft haar worsteling om de conventies van science fiction zodanig op te rekken dat ze meisjes positieve rolmodellen kan voorhouden. Josephine Saxton doet uit de doeken hoezeer zij het als beperkend heeft ervaren toen haar werk het label 'science fiction' opgedrukt kreeg. Twee lezeressen, tenslotte, leggen uit dat de feministische science fiction niet haarscherp afgebakend kan worden ten opzichte van aanverwante genres zoals *horror*, fantastische literatuur en speculaties over een mogelijk ander verloop van de geschiedenis. Hiermee benadrukken zij de gekunsteldheid van rigide genre-classificaties. Bovendien wordt het onderscheid tussen 'hard' en 'soft' science fiction en de stereotiepe indeling van feministische science fiction bij de tweede categorie gerelativeerd.

Beoordelen we deze drie secties in hun geheel, dan is het eerste gedeelte boeiend, het tweede zeer geslaagd, terwijl het derde gedeelte de eigen doelstelling niet haalt. Het eerste gedeelte laat goed zien hoe de huidige trend in feministische science

fiction nieuw licht werpt op de literatuurgeschiedenis. Schrijfsters die we bijna vergeten waren kunnen nu opeens in een bepaalde context worden geplaatst, wat hun werk opnieuw bespreekbaar maakt. Op deze manier wordt met terugwerkende kracht ons beeld van de science fiction als een exclusief mannelijk genre gecorrigeerd.

De voornaamste aantrekkingskracht van de bundel zit vooral in de thematisch georiënteerde artikelen uit het tweede gedeelte. Het pleit voor de medewerkers aan dit gedeelte dat ze het anti-theoretische karakter van de Anglo-Amerikaanse science-fiction-kritiek overwinnen door vaardig gebruik te maken van concepten uit de literatuurtheorie en de psychoanalyse. Tevens zijn de artikelen verfrissend up to date. Niet alleen de klassiekers, maar ook zojuist verschenen werken worden besproken.

Het derde gedeelte komt, zoals gezegd, niet goed uit de verf. De science fiction maakt, zeker in de Verenigde Staten, een zeer belangrijk onderdeel uit van de cultuurindustrie. Science-fiction-romans worden massaal geproduceerd en geconsumeerd en hebben een niet te onderschatten maatschappelijke werking. Het genre heeft herhaaldelijk op aantoonbare wijze tot de verbeelding gesproken van politici en wetenschappers, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het *Star Wars*-project. Wanneer men de institutionele context van een verschijnsel met een dergelijke omvang aan de orde stelt, dan kan niet worden volstaan met de privé-bevindingen van een viertal individuen. De problemen die in dit gedeelte worden aangesneden vragen om een meer sociologische benadering.

Twee artikelen uit de bundel verdienen nadere vermelding. Lisa Tuttle – auteur van diverse science-fiction-romans en verhalen – bespreekt in haar 'Pets and monsters. Metamorphoses in recent science fiction' een terugkerend motief in feministische science fiction uit de jaren tachtig, namelijk de metamorfose van een vrouw in een dier. Dit motief komt voor in recent werk van onder meer Carol Emshwiller, Rhoda Lerman, Ursula Le Guin, Sara Maitland, Tanith Lee, Suzy McKee Charnas, Pat Murphy en Tuttle zelf. Deze auteurs beschrijven hoe de gemetamorfiseerde vrouw omgaat met haar veranderde omstandigheden. Wat heeft de popula-

riteit van dit motief te betekenen, vraagt Tuttle zich af. Zij vat deze dubbelzinnige 'dier-vrouwen' op als metaforen voor de dubbele zijnsmodus die de positie van de vrouw in een patriarchale maatschappij kenmerkt. In tegenstelling tot mannen, die samenvallen met de norm voor het menselijke, zijn vrouwen mens en vrouw. Zij moeten twee verschillende aspecten in hun persoon integreren, net zoals Rachel in Pat Murphy's 'Rachel in love' moet leren leven met het feit dat zij een meisje is in een chimpansee-lichaam. Tuttle benadrukt dat deze dubbele zijnsmodus geenszins als tragisch wordt voorgesteld. Integendeel, in de door haar besproken romans en verhalen worden verandering, diversiteit en groei juist positief gewaardeerd.

Erica Sheens "'I'm not *in* the business; I *am* the business.'" Women at work in Hollywood science fiction' geeft een ideologie-kritische lezing van twee science-fiction-films, namelijk *Starman* (1984) en *Blade Runner* (1982). Zij plaatst haar scherpzinnige analyse tegen de achtergrond van het *star system* dat is ontwikkeld in het Hollywood van de jaren vijftig en zestig. Dit sterren-systeem plaatst vrouwelijke actrices in de positie van ruwe grondstof die door een man omgevormd moet worden tot een ster. Mannen hebben het monopolie op het *image-making*. *Starman* en *Blade Runner* representeren het sterren-systeem in de relaties tussen de personages, volgens Sheen. In *Starman* herschept een *alien* zichzelf als de overleden echtgenoot van de *earthling* Jenny uit een serie filmbeelden van hemzelf. In deze film wordt dus een ster geboren via een specifiek cinematografische vorm van parthenogenese. Vervolgens slaagt hij erin een kind te verwekken bij de voorheen onvruchtbare Jenny. Het kan haast niet missen dat dit kind opgroeit tot filmster. In *Blade Runner* wordt de rol van het buitenaardse/kunstmatige wezen toebedeeld aan een vrouw, Rachael. In de loop van de film komt Rachael erachter dat ze geen natuurlijk mens is maar een kunstmatige 'replicant'. Onderwijl krijgt ze een relatie met de mens Deckard. Deckards baan behelst het ontmantelen van *replicants* die niet meer optimaal functioneren. Deckard initieert Rachael in de geheimen der liefde en besluit uiteindelijk zijn geliefde het 'leven' te schenken door haar voor ontmanteling te behoeden.

Sheen wil via deze twee films aantonen dat Hollywood-science-fiction-films uiteindelijk datgene bevestigen wat ze in eerste instantie lijken te ondermijnen, namelijk geijkte verhoudingen tussen de seksen. Buitenaardse en kunstmatige wezens zijn in principe geschikte middelen om clichés omtrent mannelijkheid en vrouwelijkheid van hun schijn van natuurlijkheid te beroven. In *Starman* en *Blade Runner* dienen zij er uiteindelijk echter toe om de patriarchale orde van het sterrenstelsel te bekrachtigen, volgens Sheen.

Where no man has gone before geeft een goed beeld van de stand van zaken in recent onderzoek naar feministische science fiction. De bundel is illustratief voor zowel de sterke als de zwakke kanten van de Anglo-Amerikaanse literatuurkritiek. Engelse en Amerikaanse letterkundigen hebben inmiddels in ruime mate thematische inventarisaties en literatuurhistorische overzichten van (feministische) science fiction gepubliceerd.¹ Bepaalde onderwerpen zijn echter nog steeds niet aangesneden. Ten eerste beschikken we nog nauwelijks over grondige ideologiekritische analyses zoals die van Sheen van science fiction door vrouwen (met uitzondering van het werk van Ursula K. Le Guin). Het lijkt wel alsof vrouwelijke letterkundigen zich verplicht voelen om het verschijnsel 'feministische science fiction' met kritiekloos enthousiasme tegemoet te treden. Ten tweede zou het interessant zijn om te onderzoeken hoe de feministische science fiction zich verhoudt tot de *big business* van de science fiction. Heeft feministische science fiction een eigen publiek of overlapt haar publiek met dat van *main stream* science fiction? Welke schrijfsters verkopen wel goed en welke niet? In welke tijdschriften wordt feministische science fiction besproken, in het science-fiction-circuit of vooral daarbuiten? Ten derde zou de eenzijdige concentratie op de thematiek van feministische science fiction moeten worden aangevuld met studies over haar retorische strategieën. Ontwikkelen vrouwelijke schrijvers alternatieve vertelvormen? Op wat voor manieren wordt de lezer betrokken bij het verhaal? Wat zijn typische plotstructuren? En hoe staat het met de metaforiek van feministische science fiction? Kortom, ook na deze boeiende bundel valt er nog een heleboel te doen.

Noot

1. Zie onder meer Natalie M. Rosinsky, *Feminist futures. Contemporary women's speculative fiction*. Ann Arbor (Umi Research) 1984, en Sarah Lefanu, *In the chinks of the world machine. Feminism and science fiction*. Londen (The Women's Press) 1988.

Marei Zwinkels

Werkrelaties tussen vrouwen en mannen. Een onderzoek naar ongewenste intimiteiten in arbeidssituaties

Greetje Timmerman
Amsterdam (SUA) 1990
290 blz., f 35,-

'Het minst vervelend vind ik over je hoofd aaien of een arm om je schouder. Als ze echt beginnen te strelen vind ik dat meestal vervelend. Als ze bij je knie blijven, dat vind ik niet zo erg, maar als ze steeds hoger gaan dat vind ik wel erg.' Zo omschrijft een werkneemster haar ervaringen met het soms 'hinderlijke gedrag' van mannelijke collega's. In het dissertatieonderzoek van Greetje Timmerman gaat het bij 'ongewenste intimiteiten' niet alleen om het hinderlijk seksueel gedrag dat mannen vertonen, maar ook om de vraag wanneer vrouwen dergelijk gedrag accepteren of verwerpen en problematiseren.

Dat in de huidige Nederlandse arbeidsverhoudingen ongewenste intimiteiten niet ongebruikelijk zijn, is het afgelopen decennium uitvoerig gedocumenteerd. Veelvuldig is daarbij 'de macht van mannen' als verklaring naar voren gebracht. Maar onderzoek waarbij de concrete machtsverhoudingen op de werkplek ook werkelijk object van onderzoek waren, was er – ook internationaal – nauwelijks. Het belang van dit onderzoek is dat het hierin juist om macht en ongewenste intimiteiten draait; in deze dissertatie staan de samenhang tussen de machtsbronnen van mannen in de arbeidscontext en de mate waarin vrouwen melding maken van ongewenste seksuele omgangsvormen centraal.

Daarbij wordt de macht van mannen niet verondersteld, maar onderzocht.

De dissertatie van Timmerman is een verdere uitwerking van een deel van een opdrachtonderzoek waar ze als onderzoekster aan meewerkte. Over dit onderzoek, dat is uitgevoerd door de Projectgroep Vrouwenarbeid, is al gerapporteerd in het onderzoeksverslag 'Ongewenste intimiteiten op het werk'. De opzet van dit exploratieve onderzoek naar het vóórkomen van ongewenste intimiteiten in arbeidssituaties was opmerkelijk, goed doordacht en zinvol. Het theoretisch kader en het verzameld materiaal uit dit onderzoek worden in de dissertatie verder gebruikt. Naar aanleiding van het begrip 'figuratie' van Elias zijn ongewenste intimiteiten opgevat als omgangsvormen die uitdrukking zijn van machtsverhoudingen. Ook geïnspireerd door Elias worden twee verschillende machtsbronnen onderscheiden: de formele posities en de omgangsvormen.

Het deel van het proefschrift dat betrekking heeft op de formele posities van mannen en vrouwen op de arbeidsplek komt inhoudelijk vrijwel overeen met de analyse in het opdrachtonderzoek. Daaruit blijkt dat vrouwen meer melding maken van ongewenste omgangsvormen op juist de afdelingen die een middenpositie innemen in de door Timmerman gemaakte driedeling wat betreft machtsongelijkheid, terwijl die het minst gemeld worden op de afdelingen met de relatief geringere machtsverschillen. Dat betekent dat op afdelingen waar een beperkt aantal vrouwen hiërarchisch hogere posities innemen de meeste ongewenste omgangsvormen gemeld worden. Hoe het mogelijk is dat juist in de situaties waarin de formele machtsongelijkheid iets minder is, de meeste ongewenste seksuele omgangsvormen bestaan, vormt het hoofdbestanddeel van de verdere uitwerking van het oorspronkelijke onderzoeksmateriaal in het onderzoek van Timmerman. Daartoe worden de dagelijkse omgangspraktijken op een afdeling – als een tweede aspect van machtsongelijkheid – met aan Elias ontleende kenmerken van gevestigden-buitenstaandersrelaties geanalyseerd. Items als sociale cohesie en sociale controle, de daarmee samenhangende beelden van 'wij en zij' en de conflicten en spanningen die betrekking hebben op mannen en

vrouwen op de werkplek (arbeidsdeling naar sekse en 'normale' of 'ongepaste' omgangsvormen) staan daarbij centraal.

Vooraf in de uitwerking van dit element is de dissertatie interessant. Er wordt getoond hoe sociale processen zoals stigmatisering en sociale cohesie en controle als machtsbronnen kunnen functioneren waarmee vrouwen binnen de arbeidscontext als geseksueerde categorie gecreëerd worden. De onderzochte afdelingen worden in drie verschillende 'fasen' ingedeeld, gerelateerd aan de mate waarin er sprake is van consensus met betrekking tot sekse-stereotypering en beelden van 'superioriteit' van mannen. Op de 'eerste fase'-afdelingen domineert een 'wij-beeld' van mannen dat berust op 'superioriteit', dat in hoge mate door vrouwen wordt ondersteund. De 'tweede fase'-afdelingen worden gekenmerkt door een afnemende consensus en een toenemende strijd tussen de seksen, terwijl in 'fase drie' de beelden van superioriteit grotendeels verdwenen zijn en de conflicten zijn afgenomen. Ook blijkt er een sterke samenhang tussen formele machtsverhoudingen op een afdeling en de omgangsvormen die er gelden; de afdelingen met een middenpositie wat betreft machtsongelijkheid naar functies – waar vrouwen het meest melding maakten van ongewenste omgangsvormen – zijn de 'fase twee'-afdelingen, waar ook de meeste spanningen en conflicten zijn over 'mannen en vrouwen op het werk'.

De verdienste van dit onderzoek is in de eerste plaats dat het een overtuigende samenhang laat zien tussen machtsbronnen waarover mannen in een concrete context beschikken en de mate waarin vrouwen melding maken van hinderlijk seksueel gedrag. In dit onderzoek wordt het aloude paradigma waarbij ongewenste intimiteiten geacht worden direct voort te vloeien uit de macht van mannen bevestigd en gecorrigeerd: ongewenste intimiteiten doen zich vooral daar voor waar mannen elkaar vinden en dááardoor aan hun mannelijkheid macht kunnen ontfangen. Daaruit volgt het verhelderende inzicht dat de werkplek in zekere mate constituerend is voor de mate waarin ongewenste intimiteiten voorkomen en zeker niet alleen de toevallige plek waar de 'vooraf gegeven macht' van mannen tot uiting komt. Een nadeel van het gehanteerde

theoretische kader vind ik dat de analyse uitsluitend gericht is op de 'vormen' waarin machtsprocessen gestalte krijgen, terwijl de 'inhouden' (superioriteit) nauwelijks aandacht krijgen. Voor een beter begrip van 'vrouwelijkheid op de werkplek' zijn mijns inziens niet alleen de processen, maar juist ook de 'inhouden' waarmee aan vrouwelijkheid betekenis verleend wordt van belang.

In die zin blijft het 'gevestigden-buitenstaanderskader' een formele, sekseneutrale theorie, waarin specifiek naar sekse verwijzende vraagstukken naar de achtergrond verdwijnen. Dat vrouwen in de arbeidscontext als buitenstaanders gezien worden en een willekeurige nieuw binnenkomende mannelijke werknemer niet, is de vanzelfsprekendheid waarop dit onderzoek gebaseerd is. Dat sekse op de werkplek als relevante categorie functioneert is in dit onderzoek een ongeproblematiseerde aanname. Wanneer en waarom dat zo is zijn vragen die niet gesteld worden. Ook de vraag waarom seksualiteit het medium is, waarmee de macht van mannen zich uitdrukt, valt met dit theoretisch kader buiten het gezichtsveld.

Rechtlijnig vanuit het hier gehanteerde kader doorredenerend zou de voorspelling moeten luiden dat op werkplekken waar vrouwen de 'gevestigden' zijn, mannen seksueel lastig gevallen zullen worden. Deze onwaarschijnlijke voorspelling illustreert dat er nog wel wat machtselementen verweven zijn met ongewenste intimiteiten die in dit onderzoek buiten beschouwing bleven. Hoewel ik geïmponeerd ben door de scherpzinnige onderzoeksoptzet en de onderzoeksresultaten verhelderend vind, zie ik het vanuit het gezichtspunt van vrouwenstudies toch als een zwakte van het onderzoek dat juist de sekse-specifieke verbanden tussen seksualiteit en macht uit het gezichtsveld verdwijnen.

Lena Inowlocki*
Welten verbinden. Türkische Sozialarbeiterinnen in den Niederlanden und der Bundesrepublik Deutschland (dissertatie Universiteit van Amsterdam)
 Helma Lutz
 Frankfurt/M (IKO-Verlag) 1991
 297 blz., ong. f 44,-

In sociaal-wetenschappelijk onderzoek op het gebied van migrantenstudies kunnen twee benaderingen worden onderscheiden; het vreemde kan benadrukt worden (*making it strange*), of het gelijke (*making it familiar*). In de eerste benadering gaat men ervan uit dat een bepaalde groep door iets 'wezenlijks' van ons verschilt. Het lijkt alsof het beschrijven van anderen in termen van hun karakteristieke 'eigen' cultuur hen in hun bijzonderheid laat zien. Binnen een westerse context betekent een 'andere cultuur' echter iets minderwaardigs; de 'westerse waarden' wegen te zwaar. Stereotypevorming over minderheden definieert en rechtvaardigt de bestaande meerderheid: migranten worden geëtniseerd, en de meerderheid wordt 'staatsburger'. Door de tweede benadering wordt een andere groep in zijn complexiteit van binnenuit gezien, zoals wij die ook van onze eigen verschillende en veelvoudige lidmaatschappen van sociale groepen kennen.

Binnenstructuren van een groep kunnen niet vanuit sociologische ideeën over 'cultuurverschil' ontdekt worden, maar slechts via een interpretatieve benadering, die de leden van deze groep als experts van hun eigen leefwerelden ziet, en hun (impliciete) theorieën over deze leefwerelden onderzoekt. Binnen een groep wordt in de communicatie tussen de leden verondersteld, dat de ander weet, waar je het over hebt. Tegenover een buitenstaander, zoals een onderzoeker, moet evenwel uitleg worden gegeven. Ook al wordt niet in een vreemde taal gesproken, dan moet toch buiten de eigen groep uitgelegd worden, wat binnen de eigen groep vanzelfsprekend is. Het impliciete weten wordt dus ter sprake gebracht. Zo gezien is iedereen in meer of mindere mate aan het omschakelen en uitleggen, omdat men tot meerdere sociale groepen behoort.

In deze – etnomethodologische – zin kan een *native speaker*, die uitleg geeft, als *cultural ambassador* beschouwd worden. Voor migrantenstudies zou een interpretatieve benadering mijns inziens adequater zijn dan vooropgestelde ideeën over 'de culturele identiteit' van een andere groep van buitenaf.

Over een bijzondere groep *cultural ambassadors* heeft Helma Lutz geschreven met veel kennis, engagement en empathie. 'Bemiddelaarsters tussen werelden' noemde zij Turkse vrouwen, die werken in welzijnsinrichtingen in Berlijn (West), in Amsterdam en Rotterdam en die zich bezighouden met vertalen en uitleggen aan landgenoten. Hun 'sociaal vertaalwerk' houdt in, dat zij de plaatselijke omstandigheden aan advies- en hulpzoekende landgenoten uitleggen, en tegelijkertijd binnen de welzijnsinstelling de positie en de belangen van de migranten vertegenwoordigen. Uit hun levensverhalen wordt duidelijk, hoe deze vrouwen voor dit werk van hun eigen migratie-ervaringen gebruik maken. Helma Lutz heeft zelf in welzijnsinrichtingen gewerkt en zij spreekt ook Turks. Dit was belangrijk voor het opbouwen van een vertrouwensrelatie met de door haar geïnterviewde vrouwen, ook wanneer in die interviews Nederlands of Duits gesproken werd.

Helma Lutz hanteert twee centrale probleemstellingen. In het eerste gedeelte van haar proefschrift onderzoekt zij in hoeverre het alledaagse en het wetenschappelijk gehanteerde begrip van culturele identiteit voor de analyse van de biografieën van de geïnterviewde vrouwelijke migranten relevant zou kunnen zijn. Daartoe analyseert zij de in het migrantenonderzoek dominante theorie over culturele identiteit. Met betrekking tot migranten uit Turkije en Marokko wordt deze theorie volgens haar literatuuronderzoek door twee paradigma's bepaald: het sociaal-pedagogische en het 'oriëntalisme'-paradigma. Vanuit het eerste paradigma worden migranten als object van beleidsgericht onderzoek geproblematiseerd; zij moeten veranderen, of leren te veranderen, en niet de sociale en maatschappelijke omstandigheden die hun leven moeilijk maken. Evenals het sociaal-pedagogische paradigma heeft ook het oriëntalisme-paradigma een historische achtergrond in de vermeende superioriteit van de westerse maatschappij. Ideeën over

‘de oriëntaalse vrouw’ hebben een eeuwenoude traditie in West-Europa, en keren nog altijd terug in veronderstellingen over een onderdrukking, die naar het westers idee van emancipatie moet worden opgelost. Onderdrukt en verleidelijk tegelijk worden oriëntaalse vrouwen gezien als geheel door mannen gedefinieerd. Aangetoond wordt hoe overheersend het islamitische patriarchaat is. Het Westen lijkt in contrast daarmee een verlicht paradijs van gelijkheid en vrijheid voor vrouwen. Emancipatie zou worden belemmerd door islamitisch gefundeerde mannenmacht en niet door maatschappelijke omstandigheden, zoals bijvoorbeeld ontoereikende werkgelegenheid en het isolerende onbegrip van de meerderheid van de Nederlandse en Duitse bevolking. Verder wordt verondersteld dat er iets ‘binnen’ de groep van migranten is dat vrouwen belemmert, zoals sociale controle onderling. De minderhedenstatus vormt echter de conditie voor de sociaal opvallende culturele ‘bijzonderheid’.

Tegenover de veronderstelde culturele bijzonderheid van vrouwen uit oriëntaalse of islamitische landen heeft Helma Lutz in biografische interviews achtentwintig bemiddelaars naar hun ervaringen gevraagd. Het eerste gedeelte van het boek bevat haar analyses van de complexiteit van ‘culturen’ en ‘identiteiten’. Zij laat zien dat deze vrouwen door hun migratie- en beroepservaringen de sociale codes van verschillende groepen en deelwerelden van de westerse maatschappijen en de migrantengemeenschap kennen. Hun eigen migratieervaringen moeten immers ook voortdurend ‘vertaald’ worden.

In het algemeen bestaan er grote verschillen in de sociale ervaringen en leefwijzen van de bemiddelaars en die van hun cliënten. Zo blijkt dat tien van de achtentwintig geïnterviewde vrouwen uit in Turkije gediscrimineerde minderheidsgroepen (Alevieten, Koerden, Armeniërs, Arabieren) afkomstig zijn. Discriminatie ten gevolge hiervan loopt aan de ene kant op de migratie-ervaringen vooruit. Aan de andere kant hebben deze vrouwen al door het noodzakelijke wisselen van taal tussen familie en school *code-switching* geleerd; zij passen dit na hun migratie dagelijks toe, en ook in hun werk. Ondanks het feit, dat de vrouwen deskundig zijn in het herkennen van en wisselen tussen socia-

le werelden, spelen deze differentiaties voor de meerderheid in de ‘gastlanden’ geen enkele rol. De vrouwen hebben de ervaring alleen maar als ‘Turks’ te worden gezien. Hun handelingen, communicatievormen en biografische veranderingen worden beoordeeld vanuit een idee over ‘de Turkse vrouw’. Verschillen zij van het stereotype, dan hebben zij dit ongetwijfeld in het westen geleerd. Als vrouwen uit Turkije zijn zij gekomen, als *Turkse* vrouwen worden zij gezien. In de verhoudingen tussen de bemiddelaars en hun cliënten speelt echter een grote rol dat de biografische projecten van de bemiddelaars soms sterk verschillen van die van hun cliënten. Voor hun eigen beroepsopleiding hadden sommigen van de geïnterviewde vrouwen steun van hun families, anderen verzetten zich juist tegen de verwachtingen van hun omgeving, onder soms bijzonder moeilijke omstandigheden. Soortgelijke familieconflicten in de adviesituatie, bijvoorbeeld tussen moeders en dochters, kunnen persoonlijk moeilijk zijn voor de welzijnswerkers.

In het tweede deel van haar boek gaat Helma Lutz vooral na onder welke omstandigheden de bemiddelaars werken. Zij vergelijkt hierbij onder andere het minderhedenbeleid in Nederland en in de Bondsrepubliek. Ook al ziet de legale situatie in Nederland er beter uit en is er een meer multiculturele maatschappelijke gedachte, toch bestaat er ook hier geen gelijkstelling, maar onzekerheid voor migranten over hun status. Dit brengt ook onzekerheden met zich mee in de advies- en hulpverlening. Er zijn – in het bijzonder in de BRD – weinig eigen organisaties van migranten op dit gebied. Voor zover ze bestaan, gaan zij vaak van fundamentalistische richtingen uit. De welzijnswerkers streven naar grotere autonomie van de migranten. Dit houdt niet in dat zij westerse definities overnemen, maar dat zij strijden voor acceptatie van gelijkheid *en* verschil.

Binnen de instelling worden zij door de andere medewerkers vaak als tolk gezien en niet als deskundige, of men ziet hen als *all-round* deskundige voor alle problemen van (Turkse) migranten. Enerzijds worden zij veelal niet competent voor algemeen sociaal werk geacht – ook al zijn zij hier opgeleid; er wordt hun een onvrijwillige specialisatie

opgelegd die hun beroepsontwikkeling en loopbaan remt. Anderzijds wordt in de opleiding niet op de bijzondere kennis en de relevante ervaringen van deze migrantenvrouwen gelet en wordt hun bijdrage niet gewaardeerd. Aan de hand van drie biografische verhalen analyseert Helma Lutz hoe deze vrouwen hun ervaringen in expertise omzetten, en hoe zij tot het bemiddelen tussen sociale deelwerelden gekomen zijn.

De interviews vonden in het Turks, Duits en Nederlands plaats, met verschillende competenties van de sprekers van de drie talen – daarom acht Helma Lutz een interpretatieve tekstuele analyse niet geschikt. Die mening deel ik echter niet. Juist een analyse van het wisselen van codes binnen een biografisch verhaal zou kunnen aantonen, over welke onderwerpen in welke taal op welke manier gesproken wordt, en bij welke thema's het wisselen gebeurt. Door een biografisch verhaal wordt een bepaalde orde van levenservaringen als persoonlijk en socio-culturele identiteit geconstitueerd. Een tekstuele analyse van een verhaal met taal-wisselingen zou een 'archeologisch' onderzoek naar de lagen van sociale ervaring kunnen zijn.

De levensverhalen van de groep van Turkse vrouwen kunnen als voorbeeld gelden van de veelvoud van biografische projecten die ontstaan tijdens veranderingen van differentiële maatschappijen. Voor het welzijnswerk trekt Helma Lutz de conclusie dat we veel van de communicatieve competenties van de geïnterviewde vrouwen in het bemiddelen tussen verschillende groepen van onze maatschappijen kunnen leren. Met betrekking tot migrantenstudies stelt zij dat er beter sociale en culturele deelwerelden binnen de migrantengemeenschap en de westerse maatschappijen onderzocht kunnen worden, dan 'allochtonen' en 'autochtonen' tegenover elkaar te stellen.

Noot

* Met dank aan Margo Faverey Tappin.

Ulla Jansz
*Gleichheit und Differenz. Politische
Strategien von Frauenrechtlerinnen um die
Jahrhundertwende*

Theresa Wobbe

Frankfurt/New York (Campus Verlag) 1989
201 blz., f 58,80

Wat missen Nederlandse vrouwenhistoricae door hun eenzijdige oriëntatie op theoretische inzichten die in de Verenigde Staten ontwikkeld worden? Wat gebeurt er bijvoorbeeld op dat gebied in de Duitse vrouwengeschiedenis? Die vraag zou een aardig uitgangspunt kunnen zijn voor de bespreking van dit boek over de Duitse eerste feministische golf, dat een verkorte en bewerkte versie is van de Berlijnse dissertatie van de schrijfster, Theresa Wobbe. Maar voor wie iets heel anders verwacht dan de bij ons in zwang zijnde theoretische kaders, leidt die invalshoek tot een teleurstelling. Weliswaar valt in *Gleichheit und Differenz* de – heden ten dage in de Nederlandse vrouwengeschiedenisbeoefening onvermijdelijke – naam van Joan Scott niet één keer en wordt in het inleidende hoofdstuk naar theoretisch werk van Duitse bodem verwezen. Maar daar blijkt ook al dat Wobbe zich in de keuze van thematiek en begrippenkader vooral door Foucault heeft laten inspireren en daarvoor hoeven Nederlandse wetenschappers hun blik niet van het Westen naar het Oosten te keren. Maar ja, de titel van het boek klonk voor lezeressen van dit tijdschrift toch ook al niet opzienbarend 'nieuw'.

Het lijkt daarom zinniger te kijken wat dit boek wèl te bieden heeft. Wobbe behandelt een korte, maar belangrijke periode in de geschiedenis van de Duitse vrouwenbeweging, namelijk 1895-1908. Het zijn jaren van groei en bloei en van het ontstaan van een 'radicale' vleugel, met alle controverses binnen de beweging van dien. Wobbe mijdt alle organisatiegeschiedenis en concentreert zich op de politieke standpunten en discursieve strategieën van een aantal protagonisten die uiteenlopende posities in de diverse debatten vertegenwoordigen. Daarbij wordt verondersteld dat de lezeres de organisatiegeschiedenis kent, zodat een Nederlands

publiek dat niet speciaal deskundig is op het gebied van de geschiedenis van de Duitse vrouwenbeweging, genoodzaakt is elders op te zoeken wat – om maar eens wat te noemen – het verschil was tussen de *Allgemeine Deutsche Frauenverein* (ADF) en de *Bund Deutscher Frauenvereine* (BDF). Evenmin vermeldt Wobbe biografische gegevens over haar hoofdpersonen.

Het is dus een zeer strak opgezet boek. Dat blijkt ook uit de behandelde thematiek. Standpunten over vrouwenkiesrecht, huwelijksrecht en meisjesonderwijs, toch belangrijke onderwerpen voor de door Wobbe behandelde vrouwenbeweging, komen in het geheel niet aan de orde en opvattingen over vrouwenarbeid worden slechts zijdelings besproken. Want ook al blijkt dat niet uit de ondertitel van het boek, de politieke strategieën waar het Wobbe om gaat betreffen kwesties die toen direct met seksualiteit in verband gebracht werden: prostitutie en geslachtsziektenbestrijding; dubbele moraal en ongehuwd moederschap; abortus en bevolkingspolitiek.

Wobbe analyseert hoe de verschillende posities in de debatten binnen de vrouwenbeweging over die kwesties gefundeerd worden in opvattingen over gelijkheid en verschil tussen de seksen. Daarbij onderscheidt zij aanvankelijk alleen een liberaal-individualistisch en een ethisch referentiekader. In het liberaal-individualistische vertoog stond de gelijkheid van individuen – mannen en vrouwen en ook vrouwen onderling – centraal, in het ethische vertoog de bezorgdheid over de zedelijke toestand van de maatschappij en het streven die te verbeteren door opvoeding. Dat opvoeden werd, op grond van opvattingen over de ‘moederlijkheid’ van vrouwen, nadrukkelijk gezien als een vrouwenzaak. Aan wat Wobbe het ethische vertoog noemt, lag dus het verschil ten grondslag.

In het voorlaatste hoofdstuk, over het abortusdebat, komt er een derde referentiekader bij, namelijk het eugenetische. Daarin waren alle vrouwen bepaald niet gelijk en alle moeders evenmin. De ‘minderwaardigen’ zouden geen kinderen moeten baren, de ‘meerwaardigen’ juist wel. Daarom zou voor de laatste groep abortus niet toegestaan mogen worden en voor de eerste wel. Het zelfbeschikingsrecht van de vrouw, dat in het liberaal-indi-

dualistische denkkader zo belangrijk was, werd hier vervangen door een regeling waarin artsen en staatsinstellingen het voor het zeggen hadden.

Wobbe onderzoekt, Foucault getrouw, de invloed van het hygiënisch-medische vertoog en komt tot de conclusie dat er rond de eeuwwisseling sprake was van een proces van medicalisering. Zo werd over prostitutees steeds meer gesproken in termen van ‘ziekte’ en ‘bron van infectie’. Hoewel feministes vanuit de ‘liberaal-individualistische’ positie daartegenover stelden dat mannen evenzeer een bron van besmetting met geslachtsziekten waren, kon de vrouwenbeweging zich niet aan het medische vertoog onttrekken. Dat blijkt vooral in het abortusdebat, waar vanuit de ‘ethische’ positie tegen opheffing van de strafbaarstelling van abortus gepleit werd met verwijzing naar ‘moderne’ medische kennis. Die inspireerde namelijk tot de visie dat de ongeboren vrucht vanaf de conceptie als rechtspersoon beschouwd moest worden, in tegenstelling tot de traditionele voorstelling dat de vrucht pas in de loop van de zwangerschap het leven zou krijgen. Op grond van deze ontwikkeling betoogt Wobbe dat het meerderheidsbesluit van de BDF vóór strafbaarheid van abortus in 1908 eerder als ‘modern’ moet worden gezien dan als het bewijs van een ‘konservatieve Wende’ dat de Engelse historicus R.J. Evans erin ziet.

Een aardig resultaat van de benaderingswijze van Wobbe is dat zij kan laten zien dat de overeenkomsten tussen ‘radicalen’ en de *mainstream* van de vrouwenbeweging groter zijn dan in de oudere literatuur (waaronder het werk van Evans) wordt voorgesteld. Dat gebeurt in het hoofdstuk waarin de controverse tussen Hélène Stöcker en Gertrud Bäumer ontleed wordt, protagonisten van respectievelijk de ‘nieuwe’ en de ‘oude’ seksuele ethiek. Ondanks hun uiteenlopende (‘liberaal-individualistische’ respectievelijk ‘sociaal-ethische’) referentiekaders blijken beiden kritiek te hebben op een ouder (negentiende-eeuws) emancipatieconcept dat op het ideaaltipe van de man was afgestemd en niet op vrouwen als moeders. Beiden brengen het sekseverschil in verband met moederschap en pleiten voor gelijkwaardigheid van vrouwen aan mannen op basis van de maatschappelijke relevantie van ‘moederlijkheid’. Jammer vind ik dat Wobbe

daarentegen dichotomieën als 'burgerlijk' versus 'socialistisch' en 'liberaal-individualistisch' versus '(confessioneel-)ethisch' eenvoudigweg aanneemt en *niet* aan een soortgelijk onderzoek onderwerpt. Wellicht is de keuze voor seksualiteit als centrale thematiek daar mede debet aan.

Voor degenen die geïnteresseerd zijn in de geschiedenis van de eerste feministische golf bevat het boek zeker stimulerende gezichtspunten, ook al biedt het niet een totaal 'nieuw' theoretisch alternatief. Het eigene van de Duitse situatie en de accenten die Wobbe legt, dagen ook zó al uit tot vergelijking met en bezinning op bijvoorbeeld de Nederlandse geschiedenis. Zo zou, om maar eens iets te noemen, ook hier het verband tussen feminisme en eugenetica op de onderzoeksagenda kunnen komen te staan.

Mineke van Essen

*De zorg om het Philipsmeisje
Fabrieksmeisjes in de elektrotechnische
industrie in Eindhoven (1900-1960)*

Annemiek van Drenth

Zutphen (Walburg Pers) 1991

295 blz., f 39,50

Toen Antoon Coolen in de roman *Het donkere licht* (1929) de lotgevallen schilderde van de Peelse veenarbeidersdochter Marieke die in de lampenfabriek ging werken, waren er bij Philips een paar duizend meisjes in dienst. Al vanaf de oprichting in 1891 had het bedrijf gebruik gemaakt van jong vrouwelijk personeel voor het eenvoudige handwerk. Philips vormde met dit personeelsbeleid geen uitzondering. Door de industrialisering nam na de eeuwwisseling fabrieksarbeid door meisjes in Brabant sterk toe. Vooral in katholieke kring was dit aanleiding tot grote bezorgdheid, die zowel met de leeftijd van de meisjes als met hun sekse samenhang. Waar de jeugd in het algemeen al licht ontvankelijk werd geacht voor slechte invloeden, daar liepen meisjes extra gevaar: 'de toekomstige moeders, de duizenden, van ons volk, worden in de fa-

briek aangetast in hun edelste organisme', aldus de katholieke auteur Gerard Knuvelde. Fabriekswerk ontbeerde alle diepere waarde en ging daarmee voorbij aan de bevrediging van 'de specifiek vrouwelijke verlangens' als 'offerzin, overgave en huishoudelijkheid'. In Coolens roman komt Marieke thuis met stadse kleren en gaat zich uitdagend gedragen: 'Beenen, beenen, beenen, och wat was het voor een armzaligheid en een opschik en een behaagzucht.'

Tegelijkertijd was het iedereen duidelijk, dat de sociaal-economische omstandigheden fabrieksarbeid door meisjes onvermijdelijk maakte: 'Je was blij als je het af kon geven. Thuis hadden ze het ook nodig', zo bracht een van de oud-werknemsters van Philips het onder woorden. De bezorgdheid van de katholieke elite kon daarom alleen in daden worden omgezet door voor de meisjes vorming na werktijd op te zetten. Zo ontstond in het eerste decennium van de twintigste eeuw het patroonaatswerk, waar de meisjes naast huishoudelijke vorming godsdienstles en herhalingsonderwijs kregen.

Maar het bedrijf zelf liet zich ook niet onbetuigd. Het was 'mevrouw Philips' in eigen persoon, die in 1916 door het opzetten van naai- en verstelcursussen een begin maakte met de pedagogische zorg voor de jonge arbeidsters. Aan dit initiatief, dat al gauw uitgebreid werd met andere huishoudelijke cursussen, lagen twee motieven ten grondslag. Om te beginnen pasten de cursussen in de zorgtraditie die het familiebedrijf voor alle werknemers tentoonspreidde. Door een goede voorbereiding op huisvrouw- en moederschap zouden de meisjes een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan de verheffing van de arbeidersbevolking. Maar er kwam nog iets bij. In het katholieke Eindhoven bestond niet alleen een sterke weerstand tegen fabrieksarbeid van meisjes in het algemeen, maar ook tegen het werken op de als 'protestants' beschouwde Philipsfabriek in het bijzonder. Door de vorming van het meisje tot huisvrouw en moeder een plaats te geven binnen de bedrijfscultuur, kreeg werken bij Philips een respectabeler aanzien. Zo kon het sterk expanderende bedrijf gemakkelijker in de groeiende behoefte aan getrainde meisjes handen voorzien.

Betekende die argumentatie nu, dat de pedagogische zorg voor het Philipsmeisje uitsluitend

werd ingegeven door overwegingen van economische rationaliteit? Met die vraag benader ik de kern van het proefschrift van Annemieke van Drenth, onlangs in een verzorgde en mooi geïllustreerde uitgave bij de Walburg Pers verschenen. Volgens haar was economisch belang niet de enige verklaring voor de zorg om het welzijn van de arbeidskrachten bij Philips. Van invloed was ook wat zij de 'zorgende macht' noemt. Het ontbreken van een vastomlijnde definitie maakt het niet gemakkelijk om in een paar woorden weer te geven wat zij hier nu precies onder verstaat. Kort samengevat komt het erop neer, dat de deskundigen die bij Philips met de sociale zorg waren belast, een bepaalde macht bezaten. Enerzijds hield dit in, dat zij binnen het bedrijf hun eigen ideële doelstellingen konden realiseren, soms dwars tegen die andere macht, de economische, in. Maar er zat ook een ander aspect aan. Doordat de zorgprofessionals zich bezighielden met het hoeden en begeleiden van de werknemers, hadden zij volgens Van Drenth invloed op de identiteitsontwikkeling, konden als het ware een bepaald soort individuen 'scheppen'.

Van Drenth zegt in haar onderzoek vooral op zoek te zijn geweest naar de 'scheppende werking van de zorgende macht', waar het de betekenissen van jeugd en gender voor de fabrieksmeisjes betreft. Deze betekenissen sloten nauw aan bij de dominante opvattingen, die in Nederland tussen 1900 en 1960 over 'het meisje' en de ideale vrouwelijkheid bestonden. Net zoals andere meisjes uit lage sociale milieus kregen de Philipsmeisjes, via de pedagogische activiteiten van de 'zorgende macht', voor de Tweede Wereldoorlog de boodschap aangereikt dat ze goede huismoeders moesten worden. Onder invloed van zowel de bedrijfspsychologie als het nieuwe vormingsideaal van verlichte katholieken maakte die identiteit na de oorlog plaats voor de ontplooiing van de vrouwelijke persoonlijkheid.

Op zichzelf is dit een weinig verrassende uitkomst, al zal het de sociologe Van Drenth ongetwijfeld tevreden stemmen dat zij met haar regionale 'casus' – het Philipsmeisje – de uitkomsten van eerder onderzoek heeft kunnen bevestigen. Maar gelukkig heeft haar werk veel meer opgeleverd. Als historische studie naar de zorg voor een bijzon-

dere categorie van jeugdigen in Nederland vormt het boek een welkome aanvulling op bestaande literatuur.¹ Het is goed leesbaar geschreven en bevat, dank zij een uitgebreid bronnenonderzoek op zowel het bedrijfsarchief van Philips als op regionale archieven, een schat aan informatie. Door hier en daar citaten van geïnterviewde oud-werknemers tussen de tekst te voegen, geeft het bovendien een indruk van de beleavingswereld van de Philipsmeisjes. In combinatie met het vrijwel gelijktijdig verschenen *100 jaar vrouwenarbeid bij Philips* van Ien van der Coelen² is zo, precies een eeuw na de oprichting van de lampenfabriek, de sociale geschiedenis van de fabrieksmeisjes bij Philips tamelijk volledig in kaart gebracht.

Mijn kritiek betreft, met alle respect voor de oorspronkelijkheid, vooral het conceptuele kader van het boek. In de eerste plaats vraag ik me af of de 'zorgende macht' wel over zoveel invloed beschikte als Van Drenth suggereert. Philips werd, zo komt ook in haar boek telkens weer naar voren, in de zorg voor de fabrieksmeisjes primair gedreven door een economisch belang, de behoefte aan jong vrouwelijk produktiepersoneel. De ideologische invloed van de 'zorgende macht' was daaraan ondergeschikt.

Tweede punt van kritiek is, dat Van Drenth haar eigen 'vondst', de 'zorgende macht,' weinig uitwerkt. Zij had er misschien de historisch niet onbelangrijke vraag mee kunnen beantwoorden, waarin de pedagogische activiteiten van het bedrijf verschilden van die van andere vormen van jeugdzorg, zoals het 'neutrale' volkshuiswerk of de katholieke Mater Amabilisscholen. De basis voor zo'n vergelijking laat zich uit de inhoud van het boek gemakkelijk aflezen: waar de samenleving in het algemeen 'de fabrieksmeid' negatief waardeerde, had Philips alle belang bij een positief imago. Die optiek komt prachtig naar voren in het beeldje van het 'lampenmeisje', dat nog steeds de ingang van de oude Philipsfabriek siert: een meisje, bescheiden, aandachtig en vrouwelijk bezig met het maken van licht.

De zorgende macht van Philips creëerde dus volgens mij naast de huismoeder en de vrouwelijke persoonlijkheid nog een derde betekenis, die van het zuivere, hardwerkende, hoogstaande fabrieks-

meisje. Het is jammer dat zowel het beeldje als de door mij gesuggereerde betekenis ervan in het boek ontbreken. Of en in hoeverre dit typisch bedrijfspedagogische ideaal de vormingsactiviteiten van Philips een eigen kleur gaf, blijft daarom een open vraag. Maar wel een vraag die ik alleen zo concreet kon formuleren, dank zij het begrippenkader dat de schrijfster mij zelf aanreikte. Dit zou kunnen betekenen dat het concept 'zorgende macht' een grotere draagwijdte heeft dan Van Drenths proefschrift alleen. Het is daarom de moeite waard nader te onderzoeken, welke mogelijkheden dit concept vrouwenstudies kan bieden.

Noten

1. Zie bijvoorbeeld: F. Meijers en M. du Bois-Reymond (red.) *Op zoek naar een moderne pedagogische norm. Beeldvorming over de jeugd in de jaren vijftig: het mas-sajeugdonderzoek (1948-1952)*. Amersfoort/Leuven (Acco) 1987; M. van Essen, *Opvoeden met een dubbel doel. Twee eeuwen meisjesonderwijs in Nederland*. Amsterdam (SUA) 1990; M. Lunenberg, *Geluk door geestelijke groei. De institutionering van de jeugdzorg tussen 1919 en het midden van de jaren dertig, uitgewerkt voor Amsterdam*. Zwolle (Waanders BV) 1988; J. Peet, *Het uur van de arbeidersjeugd. De Katholieke Arbeidersjeugd, de Vrouwelijke Katholieke Arbeidersjeugd en de emancipatie van de werkende jongeren in Nederland 1944-1969*. Baarn (AMBO) 1987; A. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*. Meppel/Amsterdam (Boom) 1984; H. Vossen, 'Van katholiek meisjesonderwijs naar algemeen vormingswerk. Ontstaan en ontwikkeling van de Mater Amabilis School (MAS)', in: *Jaarboek Katholiek Documentatiecentrum 1985*. Nijmegen 1986, pp. 81-129.
2. I. van der Coelen, *100 jaar vrouwenarbeid bij Philips*. Utrecht (Van Arkel) 1991.

Hanne Groenendijk

Emancipatie ten halve geregeld: continuïteit en inenging in het emancipatiebeleid

S. Keuzenkamp en A. Teunissen

's-Gravenhage (VUGA) 1990

341 blz., f 49,25

Het blijkt uit de conclusies van menig artikel, boek en congres over vrouwenemancipatie: de roep om overheidsbeleid is ruim twintig jaar na de eerste overheidsemancipatienota onverminderd krachtig en de verwachtingen ervan lijken nog even hooggespannen. Maar de vraag of alle (beleids)inspanningen de gewenste vruchten afwerpen en zo nee, waarom niet, is nog zelden onderwerp van wetenschappelijk onderzoek geweest. Analyses van emancipatiebeleid, waarbij het proces van beleidsvorming en -uitvoering en de mate van succes verhelderd en verklaard worden met behulp van bestuurskundige of politicologische inzichten, zijn schaars.

Het onderzoek van Keuzenkamp en Teunissen is zo'n zeldzame bestuurskundige studie. Notabene de rijksoverheid zelf, namelijk het Directoraat Coördinatie Emancipatiezaken (DCE), gaf opdracht tot een wetenschappelijke analyse en kritische beoordeling van de fundamenten van het emancipatiebeleid. Men vroeg zich af of het 'vrouwenvraagstuk' met de vigerende beleidsdoelstellingen adequaat kan worden opgelost, of de gekozen instrumenten geschikt zijn en of de grondslag van het emancipatiebeleid, zoals neergelegd in het *Beleidsplan Emancipatie* uit 1985, stevig genoeg is om door te kunnen werken in het regeringsbeleid op de diverse terreinen. Daarnaast was men geïnteresseerd in eventuele verschuivingen: in de definitie van het 'probleem', de doelen en de middelen.

Om te zien hoe solide de basis van het emancipatiebeleid is, ontrafelden de onderzoeksters het *Beleidsplan Emancipatie*, op zoek naar de expliciete en impliciete vooronderstellingen over de definities van het probleem en (de relaties tussen) de doelstellingen, middelen en organisatie van het beleid. Dat vormde het eerste deel van hun onderzoek.

In navolging van de bestuurskundige Hoogerwerf gaan de auteurs ervan uit, dat het succes of falen van beleid mede afhankelijk is van de onderlinge samenhang tussen de verschillende veronderstellingen. Beleid dat vertrekt vanuit tegenstrijdige noties die weinig verband met elkaar houden, heeft grote kans te verzanden, zo is de theorie. Om dergelijke gebreken in het geheel van veronderstellingen (de 'beleidstheorie') op te sporen, volgen Keuzenkamp en Teunissen de methode die voor een rationele beleidsanalyse gebruikelijk is. Ze brengen alle veronderstellingen op de verschillende beleids-terreinen in schema's onder. Zo kan snel duidelijk worden waar zich leemtes, gaten, cirkelredeneringen en tegenstrijdigheden voordoen.

Niet alleen de samenhang tussen de beleidsveronderstellingen, maar ook hun 'waarheidsgehalte' is volgens Hoogerwerf belangrijk voor de effectiviteit van beleid. De juistheid van veronderstellingen kan getoetst worden via empirisch onderzoek. Keuzenkamp en Teunissen kozen voor een minder tijdrovende procedure. Ze vroegen deskundigen op het gebied van vrouwenemancipatie en overheidsbeleid om een oordeel over de 'waarheid' van elk van de gevonden veronderstellingen.

De vraag naar de doorwerking van het beleidsplan en eventuele verschuivingen in definities, doelstellingen en middelen komt aan de orde in het tweede deel van onderzoek. Vijf beleidsteksten, afkomstig van de ministeries van SoZaWe, WVC en Justitie, werden op dezelfde wijze als het beleidsplan geanalyseerd en daarna met dit plan vergeleken.

Wat leverde het onderzoek op? Allereerst het indrukwekkende aantal van in totaal 732 veronderstellingen (te zamen beslaan die een derde van het onderzoeksrapport) en achttien schema's. De auteurs kan in elk geval niet verweten worden dat ze hun werk niet consciëntieus gedaan hebben. De gedetailleerde analyse die op grond hiervan mogelijk is, leidt tot een aantal conclusies. De overheidsanalyse van het 'vrouwenvraagstuk' is niet systematisch, bevat cirkelredeneringen en is nauwelijks gedifferentieerd voor verschillende groepen vrouwen. Verder wordt, en dat is in het onderzoek het meest betekenisvol, een opmerkelijke verschuiving in de probleemanalyse zichtbaar. In het beleidsplan

wordt 'de structureel ongelijke machtsverhouding tussen mannen en vrouwen' als kern van het emancipatievraagstuk al snel vervangen door een van de symptomen van die machtsverhouding: 'het verschil in mogelijkheden voor maatschappelijke participatie tussen mannen en vrouwen' ofwel 'het gebrek aan mogelijkheden, de maatschappelijke achterstand van vrouwen'. Vervolgens wordt maatschappelijke participatie uitgelegd als deelname aan betaalde arbeid. In het verlengde daarvan wordt het vergroten van de arbeidsparticipatie van vrouwen het belangrijkste aandachtspunt binnen het emancipatiebeleid.

Naar deze verschuiving verwijst de ondertitel van het onderzoek. Voor zover 'de achterstand van vrouwen' als centraal probleem wordt beschouwd, is er sprake van 'continuïteit' met het eerdere emancipatiebeleid. De veranderende terminologie impliceert tevens, dat het begrip emancipatie versmald wordt tot 'het verrichten van betaalde arbeid'. In samenhang hiermee verandert ook de plaats van 'mannen' in het emancipatiebeleid: van een categorie op wie macht veroverd moet worden, naar een groep wier positie norm en ijkpunt van emancipatie wordt, maar die verder buiten beschouwing kan blijven. Bovendien legitimeert een dergelijke 'inënging' van het probleem de inzet van louter 'zachte' middelen: om vrouwen meer mogelijkheden te bieden is 'voorwaarden scheppen', 'ondersteunen' en 'voorlichten' toereikend.

Wat betreft de samenhang van het beleid komt het bovenstaande tot uiting in een, ook door de geraadpleegde deskundigen gesignaleerde, grote discrepantie tussen de uitgangspunten en algemene doelstellingen van het emancipatiebeleid (waarin het doorbreken van machtsverhoudingen centraal staat), de subdoelen (gericht op het inhalen van achterstanden), de middelen (het scheppen van voorwaarden daartoe) en de concrete maatregelen (veel voorlichting, onderzoek en subsidie). De basis van het emancipatiebeleid is daardoor tamelijk wankel. Tot die conclusie is men echter in de vrouwenbeweging ook zonder minutieus speurwerk al gekomen.

Evenmin verwonderlijk is dat het 'waarheidsgehalte' van de belangrijkste gevonden veronderstellingen omgekeerd evenredig blijkt aan het abstrac-

teniveau ervan: de uitgangspunten en doelstellingen worden vrij algemeen onderschreven, maar veronderstellingen over concrete maatregelen worden vaak betwijfeld.

Van doorwerking van het beleidsplan in recentere beleidsteksten is, zo concluderen de onderzoeksters, weinig of geen sprake. Dat schrijven zij toe aan de vage en ruime formulering van de uitgangspunten en doelstellingen van het emancipatiebeleid, waaraan elke beleidsvoerd(st)er een eigen invulling kan geven. De auteurs doen hun opdrachtgevers dan ook de aanbeveling de doelstellingen te concretiseren, zodat verder beleid aan duidelijkere criteria getoetst kan worden.

Het is echter de vraag of men daarvan veel te verwachten heeft. Ligt het aan de formulering van de doelstellingen, dat ze terzijde worden geschoven of komt het doordat niemand ze belangrijk (genoeg) vindt? Zou het, meer in het algemeen, voor de effectiviteit en doorwerking van emancipatiebeleid veel uitmaken als de fundamenteen steviger zijn: de beleidstheorie eenduidig, logisch en empirisch verantwoord? Het beleid dat op de fundamenteen gebouwd wordt is veeleer afhankelijk van machtsverhoudingen en machtsstrijd tussen de verschillende belanghebbenden bij het beleid. De opdrachtgever is doordrongen van het gewicht van deze factor, zoals blijkt uit de overwegingen voor het onderzoek. Zouden ze daar bij DCE dan misschien, na al die jaren, toch stiekem hopen dat rationaliteit het van macht kan winnen?

Summaries

Jet Bussemaker, *Enlightened self-interest or altruism for some. Literature on sex and the welfare state*

This article discusses recent Anglo-American and Scandinavian publications on gender and the welfare state. Attention is paid to the historical basis of the welfare state, to aspects of gender in social-security arrangements (material, historical, political and philosophical), to the political vocabularies on rights, needs and interests (especially with respect to child care) and to the relationship between care and citizenship in the welfare state.

Special attention is paid to the usefulness of international research for the Netherlands. Although welfare policies in the Netherlands have more than anywhere else been related to gender – especially because of the Dutch phenomenon of denominational politics – there is hardly any research on this topic.

Joke Hermes and Véronique Schutgens, *For smart, left-wing, bookish cat lovers. A reception and textual analysis of the feminist monthly Opzij*

The feminist monthly *Opzij* holds a monopoly position in relation to the public manifestations of feminism in the Netherlands. Its readership is still growing. Yet, as the authors put it, there is nevertheless profound unease about *Opzij* in their own (academic) circles, which seems to be related to the way feminism is constructed in *Opzij*. For that reason they interviewed 11 female and 3 male readers of *Opzij* – who had responded to an ad in the national newspapers –; and they analysed ten issues (1981-1990) of the magazine. The reception analysis has resulted in 6 ‘interpretative repertoires’ that readers may use to render meaning to *Opzij*. Analysis of the text has resulted in two related assumptions with regard to the way *Opzij* writes about feminism. *Opzij* foregrounds unity within the women’s movement, to the extent that there is no room for other voices (e.g. lesbian or black) within its feminism. Secondly, *Opzij* implicitly argues that feminism is based on women’s shared victimhood. Both assumptions are criticised.

Carol Smart, *Woman in legal discourse*

In the development of feminist sociolegal theory, three phases can be identified concerning the question of how law is gendered. The first phase is epitomised in the phrase 'law is sexist', the second in the phrase 'law is male' and finally we reach the point of arguing that law is gendered. This understanding of law as gendered makes it possible to see law as bringing into being both gendered subject positions as well as (more controversially?) subjectivities or identities to which the individual becomes tied. In this article, the concept of law as a gendering strategy is illustrated by specifying the category of the bad mother. The fact that law is gendered and is itself a gendering strategy should make us critical of the tendency to give law a special place in the resolution of social problems.

Mieke Taat, *History with a past. Nineteenth-century historiographers on women of the French Revolution*

This essay approaches nineteenth-century historiography on women of the French Revolution – authored by Michelet, Taine and other 'specialists' – as the product of a many-branched intertextual network: political ideologies of the post-revolutionary bourgeoisie, representations of sexual difference inherited from the Age of Enlightenment, medical theories on the physiology and psychology of women etc. In order to do justice to the complexity of this intertextual polylogue, some striking interactions are pointed out, between the blatantly depoliticized history of women as it was *written* by men in post-revolutionary France and, on the other hand, the history that in the meantime was *made* by women manifesting themselves as subjects of specifically political thinking and activities.

Liesbet van Zoonen, *Pia, Hennie, Maartje and Joop. The rise of the female newsreader*

In this article media researcher Liesbet van Zoonen draws attention to the remarkable increase in the number of female newsreaders on Dutch television since 1965 (when the first female newsreader appeared). In the 70s, a third of all newsreaders were women, at the moment there is a majority of female newsreaders. Van Zoonen wonders how this increase ought to be assessed in feminist terms: are we really witnessing the conquest of a male stronghold? The author discusses three different interpretations of the rise of the female newsreader. In her point of view this rise can only be evaluated adequately in the context of the increasing informal address of the Dutch News and how this informal style is discussed in terms of the 'discourse of the public sphere'.

Gegevens over de auteurs

Jet Bussemaker (1961) is politicologe. Zij is werkzaam als universitair docent Vrouw en Beleid bij de vakgroep Politicologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam en als toegevoegd onderzoeker bij de vakgroep Vrouwenstudies van de PSCF van de Universiteit van Amsterdam.

Joke Hermes (1961) is politicoloog en verbonden aan de vakgroep Communicatiewetenschap van de Universiteit van Amsterdam. Ze werkt aan een proefschrift over vrouwenbladen, gebaseerd op interviews met lezers.

Veronique Schutgens (1962) is politicoloog. Zij studeerde af op een scriptie over *Opzij* en bereidt een proefschrift voor over sekse en politieke-partijcultuur.

Carol Smart (1948) is senior lecturer in sociologie en vrouwenstudies aan de universiteit van Warwick, en vanaf 1 maart 1992 hoogleraar sociologie aan de universiteit van Leeds. In 1991 bekleedde zij de Belle van Zuylen-leerstoel aan de faculteit sociale wetenschappen van de Universiteit van Utrecht. Zij publiceerde over feminisme en criminologie, familierecht en feministische rechtstheorie. Van haar hand verschenen onder meer *The ties that bind* (1984), *Feminism and the power of law* (1989), *Child custody and the politics of gender* (1989, samen met Selma Sevenhuijsen), en in 1992 *Regulating womanhood. Historical essays on marriage, motherhood and sexuality*.

Mieke Taat (1946) studeerde Franse taal- en letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Sinds 1975 is zij als universitair docente Franse letterkunde aan dezelfde universiteit verbonden.

Liesbet van Zoonen (1959) is universitair docent bij de vakgroep Communicatiewetenschap van de Universiteit van Amsterdam en promoveerde onlangs op de relatie tussen de vrouwenbeweging en de media (*Moeten strijdende vrouwen zo grof zijn?* SUA). Zij stelde eerder de bundel *Tussen plezier en politiek: feminisme en media* (SUA) samen en publiceerde in verschillende internationale tijdschriften over feministische mediatheorieën en over vrouwen in de journalistiek.

Register jaargang 12, 1991

Artikelen

- Bervoets, Liesbeth, *Maakt het emancipatiebeleid verschil?* pp. 61-72 (nr. 45).
- Bervoets, Liesbeth, Janneke Plantenga en Monique Volman, *Met het oog op gelijkheid. Vrouwenstudies en emancipatiebeleid. Inleiding op het themanummer*, pp. 4-6 (nr. 45).
- Bradish, Paula, *Het maken van leven: voortplantingstechnologie en genetische manipulatie vanuit het perspectief van een feministische wetenschapskritiek*, pp. 387-403 (nr. 47).
- Braidotti, Rosi, *On contemporary medical pornography*, pp. 356-371 (nr. 47).
- Bruijn, Jeanne de, *Funcitiewaardering en beloning van vrouwenwerk*, pp. 19-31 (nr. 45).
- Costera Meijer, Irene, *Het sex-appeal van mannenwerk. Het lichaam in bedrijf*, pp. 86-100 (nr. 45).
- Duden, Barbara, *De zwangere vrouw en de publieke foetus*, pp. 372-386 (nr. 47).
- Geyer-Ryan, Helga, *Over de meest verbreide vernedering. Het liefdesleven van de 'Zögling Törless'*, pp. 197-216 (nr. 46).
- Graaf, Marian de, *Vrouwelijkheid en opvoederschap. De opvoedster en betekenissen van vrouwelijkheid bij Jean-Jacques Rousseau*, pp. 181-196 (nr. 46).
- Hermes, Joke, en Véronique Schutgens, *Voor slimme, linkse, boekenlezende poezengekken. Een receptie- en tekstanalyse van het feministisch maandblad Opzij*, pp. 453-469 (nr. 48).
- Huisman, Joke, *De 'emancipatie-resistentie' van het regeringsbeleid. Vijftien jaar overheids-emancipatiebeleid in Nederland*, pp. 7-18 (nr. 45).
- Kirejczyk, Marta, *In Vitro Fertilisatie, een moeilijk strijdpunt voor de vrouwenbeweging*, pp. 342-355 (nr. 47).
- Plantenga, Janneke, Evelien Tonkens en Ineke van Wingerden, *Voortplanting, wetenschap en sekse. Inleiding op het themanummer*, pp. 326-328 (nr. 47).
- Ploeg, Irma van der, *Verdwenen lichamen. Voortplantingstechnieken, vrouwenlichamen en vaders in beleidsrapporten over In Vitro Fertilisatie en Kunstmatige Inseminatie*, pp. 329-341 (nr. 47).
- Taat, Mieke, *Geschiedenis met een verleden. Negentiende-eeuwse geschiedschrijvers over vrouwen in de Franse Revolutie*, pp. 483-498 (nr. 48).
- Verhaar, Odile, *Vanzelfsprekendheden en paradoxen in de discussie over de voorkeursbehandeling van vrouwen*, pp. 32-46 (nr. 45).
- Volman, Monique, *Leren voor gelijkheid. Kanttekeningen bij het onderwijs-emancipatiebeleid*, pp. 47-60 (nr. 45).
- Wallach Scott, Joan, *Over de hardnekkige 'natuurlijkheid' van het sekseverschil*, pp. 73-85 (nr. 45).
- Zoonen, Liesbeth van, Pia, Hennie, Maartje en Joop, *De opkomst van de vrouwelijke nieuwslezer*, pp. 470-482 (nr. 48).

Oratie

Smart, Carol, *De vrouw in het juridische vertoog*, pp. 499-514 (nr. 48).

Besprekingsartikelen

Bussemaker, Jet, *Verlicht eigenbelang of verplicht altruïsme? Literatuur over sekse en verzorgingsstaat*, pp. 514-529 (nr. 48).

Franken, Christien, *De verloren onschuld van de Angelsaksische feministische literatuurtheorie*, pp. 230-237 (nr. 46).

Verhaar, Odile, *Over de mogelijkheid en wenselijkheid van sekse-neutraal werk*, pp. 216-229 (nr. 46).

Interviews

Penley, Constance, en Andrew Ross, *Cyborgs op vrije voeten. Interview met Donna Haraway*, pp. 164-180 (nr. 46).

Plantenga, Janneke, en Odile Verhaar, *'Ik hoef niet per se een alternatieve feministische economische theorie te ontwerpen'. Een gesprek met Siv Gustavson, hoogleraar emancipatie-economie*, pp. 101-107 (nr. 45).

Smelik, Anneke, *Uit de doos van Pandora. Interview met Laura Mulvey*, pp. 531-536 (nr. 48).

Bijdragen voor het congres, september 1991

Ang, Ien, *Vrouwenstudies tussen 'feminisme' en 'vrouwen'*, pp. 311-315 (nr. 47).

Brügmann, Margret, *Wandelen op de rand van een scheermes. Een interview met mijzelf*, pp. 294-300 (nr. 47).

Bruijn, Jeanne de, *Vrouwenstudies in het fin de siècle*, pp. 306-311 (nr. 47).

Grotenhuis, Saskia, *Over waakzaamheid en grensoverschrijdingen*, pp. 300-306 (nr. 47).

Meijer, Maaïke, *Binaire opposities en academische problemen*, pp. 108-115 (nr. 45).

Saharso, Sawitri, *Het verschil voorbij*, pp. 238-245 (nr. 46).

Tonkens, Evelien, *Het gedeelde verschil. Vrouwenstudies in de jaren negentig*, pp. 316-325 (nr. 47).

Opinie

Berkel, Dymphie van, *Reproductieve rechten, belangen en behoeften van vrouwen*, pp. 404-411 (nr. 47).

Proefschriftfragmenten

- Aalten, Anna, *Zakenvrouwen. Over de grenzen van vrouwelijkheid in Nederland sinds 1945*, pp. 246-248 (nr. 46).
- Bekker, Marrie, *De bewegelijke grenzen van het vrouwelijk ego. De relatie tussen autonomie, sekse en welbevinden*, pp. 537-540 (nr. 48).
- Drenth, Annemieke van, *De zorg om het Philipsmeisje. Fabrieksmeisjes in de elektrotechnische industrie in Eindhoven (1900-1960)*, pp. 422-426 (nr. 47).
- Lutz, Helma, *Welten verbinden – Türkische Mittlerinnen (Intermediäre) in den Niederlanden und der Bundesrepublik Deutschland*, pp. 116-120 (nr. 45).
- Oudshoorn, Nelly, *The making of the hormonal body. A contextual history of the study of sex hormones 1923-1940*, pp. 418-422 (nr. 47).
- Wegelin, Margreet, *Moeders en vaders, scheiden en delen. Constructies van gelijkheid in de verdeling van ouderschap na echtscheiding*, pp. 120-123 (nr. 45).
- Withuis, Jolande, *Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland*, pp. 123-127 (nr. 45).
- Zoonen, Liesbet van, *Moeten strijdende vrouwen zo grof zijn? De vrouwenbeweging en de media*, pp. 249-253 (nr. 46).

Verslagen van bijeenkomsten

- Amsterdam, *Oprichtingscongres van het Belle van Zuylen Instituut aan de Universiteit van Amsterdam, 14-16 november 1990* (Marrie Bekker, Thérèse van de Heuvel en Alkeline van Lenning) pp. 133-136 (nr. 45).
- Brussel, *(Voorbereidend) seminar 'Conférence Femmes Est-Ouest', 6-8 december 1990* (Mieke Verloo) pp. 258-260 (nr. 46).
- Den Haag, *Seminar 'Women's studies and the social position of women in Western and Eastern Europe, 22-27 november 1990* (Mieke Verloo) pp. 258-260 (nr. 46).
- Driebergen, *Oprichtingscongres 'WISE: Women's International Studies Europe', 9-11 november 1990* (Kea Tijdens) pp. 132-134 (nr. 45).
- Groningen, *Studiemiddag van het Juridisch Overleg Vrouwenstudies, 'Zorgtaken: who cares?', 27 november 1990* (Jet Tigchelaar) pp. 136-138 (nr. 45).
- Groningen, *Aletta Jacobs lezingen 'Vrouwen, islam en seksualiteit', 8 en 11 maart 1991* (Marianne Bogaard en Antina de Jong) pp. 427-429 (nr. 47).
- New Jersey, *Achtste Berkshire Conference on the History of Women 'Crossing Boundaries in Feminist History', Rutgers University, 8-10 juni 1990* (Mineke Bosch) pp. 128-130 (nr. 45).
- Nijmegen, *Congres 'Who's afraid of femininity? Questions of identity, 1-2 februari 1991* (Geert ten Dam) pp. 261-263 (nr. 46).
- Ohio, *Twaalfde congres van de National Women's Studies Association 'Feminist Education: Calling the Question', University of Akron, 20-24 juni 1990* (Babs Boter) pp. 130-132 (nr. 45).
- Parijs, *Lectures de la différence sexuelle. Colloque international et interdisciplinaire, 18-20 oktober 1990* (Christa Stevens en Désirée Verberk) pp. 254-256 (nr. 46).
- Utrecht, *Studiedagen met Donna Haraway, 30/31 oktober en 1 november 1990* (Annelies den Dulk) pp. 256-258 (nr. 46).

- Utrecht, *Groen-Links-conferentie over mogelijkheden voor een feministische politiek in de jaren negentig, 1 juni 1991* (Odile Verhaar) pp. 541-543 (nr. 48).
- Wenen, *10th EGOS Colloquium Societal change between Market and Organization. Verslag van de werkgroep 'Women in Organizations', 15-17 juli 1991* (Kea Tijdens) pp. 543-546 (nr. 48).

Leesverslag

- Vasterling, Veronica, Leesverslag van 'Beelden van de leegte. Vrouwen in de hedendaagse filosofie' van Rosi Braidotti, pp. 546-549 (nr. 48).

Recensies

- Armitt, Lucie (red.), *Where no man has gone before. Women and science fiction* (Lies Wesseling) pp. 549-552 (nr. 48).
- Berkel, Dymphie van, *Moederschap tussen zielzorg en psychohygiëne. Katholieke deskundigen over voortplanting en opvoeding 1945-1970* (Carla Verheijen) pp. 272-274 (nr. 46).
- Birke, Lindan, Susan Himmelweit en Gail Vines (red.), *Tomorrows child. Reproductive technologies in the '90's* (Ineke van Wingerden) pp. 415-417 (nr. 47).
- Drenth, A. van, *De zorg om het Philipsmeisje. Fabrieksmeisjes in de elektrotechnische industrie in Eindhoven (1900-1960)* (Mineke van Essen) pp. 558-560 (nr. 48).
- Frissen, Valerie e.a., *For business only. Gender and new information technologies* (Marjon Menten) pp. 267-269 (nr. 46).
- Gelsthorpe, Loraine, en Allison Morris, *Feminist perspectives in criminology* (Chrisje Brants) pp. 265-267 (nr. 46).
- Gender & History, een geschiedenistijdschrift* (Berteke Waaldijk) pp. 141-143 (nr. 45).
- Hirsch, Marianne, *The mother/daughter plot. Narrative, psychoanalysis, feminism* (Babs Boter) pp. 138-141 (nr. 45).
- Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 11. In de ban van het verhaal* (Dorotheë Sturkenboom) pp. 435-438 (nr. 47).
- Jansz, Ulla, *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Corrie van Eijl) pp. 433-435 (nr. 47).
- Keuzenkamp, S., en A. Teunissen, *Emancipatie ten halve geregeld: continuïteit en inenging in het emancipatiebeleid* (Hanne Groenendijk) pp. 560-562 (nr. 48).
- Kloek, Els, *Wie hij zij, man of wijf. Vrouwengeschiedenis en de vroegmoderne tijd. Drie Leidse studies* (Lotte C. van de Pol) pp. 144-146 (nr. 45).
- Komter, Aafke, *De macht van de dubbele moraal. Verschil en gelijkheid in de verhouding tussen de seksen* (Evelien Tonkens) pp. 274-277 (nr. 46).
- Lutz, Helma, *Welten verbinden. Türkische Sozialarbeiterinnen in den Niederlanden und der Bundesrepublik Deutschland* (Lena Inowlocki) pp. 554-556 (nr. 48).
- Moscucci, Ornella, *The science of woman. Gynaecology and gender in England, 1800-1929* (Lidy Schoon) pp. 429-431 (nr. 47).

- Oenen, Saskia van, *Meesterschap en moederschap. Teksten van Jan Ligthart en tijdgenoten als onderwerp van vrouwenstudies-pedagogiek* (Mieke Lunenberg) pp. 146-147 (nr. 45).
- Pearlman, Mickey (red.), *Mother puzzles. Daughters and mothers in contemporary American literature* (Babs Boter) pp. 138-141 (nr. 45).
- Reproductive and Genetic Engineering. Journal of international feminist analysis* (Dymphie van Berkel) pp. 412-414 (nr. 47).
- Scheys, M. (red.), *Rapporten en perspectieven omtrent vrouwenstudies* (Els Maeckelberghe) pp. 270-272 (nr. 46).
- Silverman, Kaja, *The acoustic mirror. The female voice in psychoanalysis and cinema* (Anneke Smelik) pp. 263-265 (nr. 46).
- Timmerman, Greetje, *Werkrelaties tussen vrouwen en mannen. Een onderzoek naar ongewenste intimiteiten in arbeidssituaties* (Marei Zwinkels) pp. 552-553 (nr. 48).
- Vertinsky, Patricia A., *The eternally wounded woman. Women, exercise and doctors in the late nineteenth century* (Lidy Schoon) pp. 429-431 (nr. 47).
- Withuis, Jolande, *Opoffering en heroïek. De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland 1946-1976* (Jannie Poelstra) pp. 431-433 (nr. 47).
- Wobbe, Theresa, *Gleichheit und Differenz. Politische Strategien von Frauenrechtlerinnen um die Jahrhundertwende* (Ulla Jansz) pp. 556-558 (nr. 48).
- IIAV-inventarisatie vrouwenstudies*, pp. 151-156 (nr. 45), pp. 282-285 (nr. 46), pp. 441-444 (nr. 47), pp. 565-568 (nr. 48).
- Summaries*, pp. 157-159 (nr. 45), pp. 286-287 (nr. 46), pp. 445-446 (nr. 47), pp. 569-570 (nr. 48).

foute intellectuelen

Is het wel mogelijk om vanuit een normatieve invalshoek over 'foute intellectuelen' te schrijven zonder daar meteen een rechtszaak van te maken, niet aanklagers en verdedigers die elkaar in de haren vliegen over de vraag of een bepaalde intellectueel schuldig of onschuldig is? De auteurs in KRISIS nr.44 menen van wel.

Zo gaat het Tsjalling Swierstra in zijn artikel over Plato niet om de vraag of die wel of nietschuldig verklaard moet worden, maar om de democratisering van ons moderne concept van rede. Dick Pels laat aan de hand van Hendrik en Paul de Man zien hoe dun de scheidslijn tussen goed en fout kan zijn. Dit verhindert hem echter niet te waarschuwen voor bepaalde verleidingen waaraan vooral intellectuelen bloot zouden staan.

KRISIS is te verkrijgen bij de betere boekhandel of kan worden besteld door f 16,- over te maken op giro 44 52 859 t.n.v. Krisis, Kleine Gartinmanplantsoen 10, 1017 RR Amsterdam, onder vermelding van het gewenste nummer.